૨૮૦૫૮

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

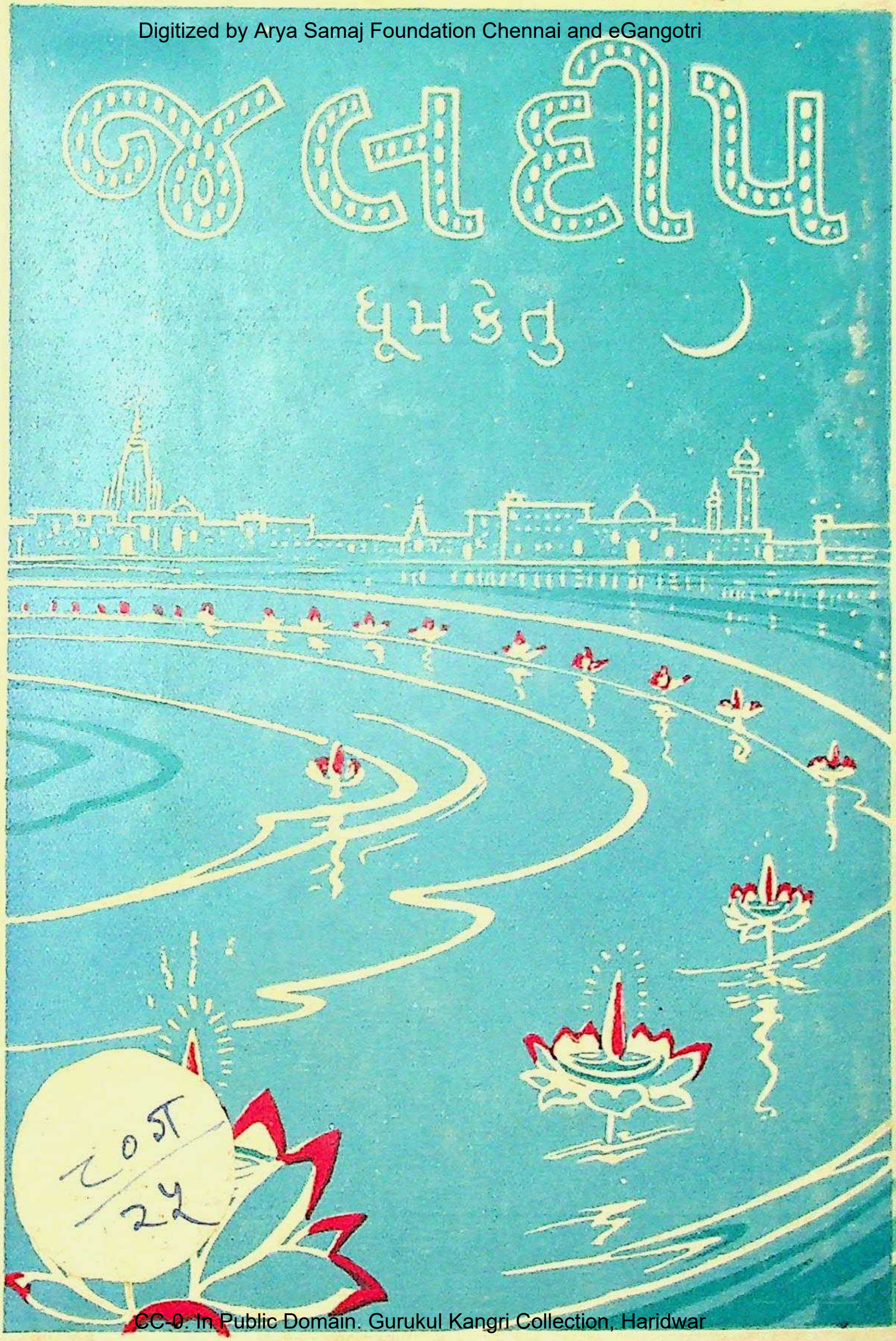

८०ग
२५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

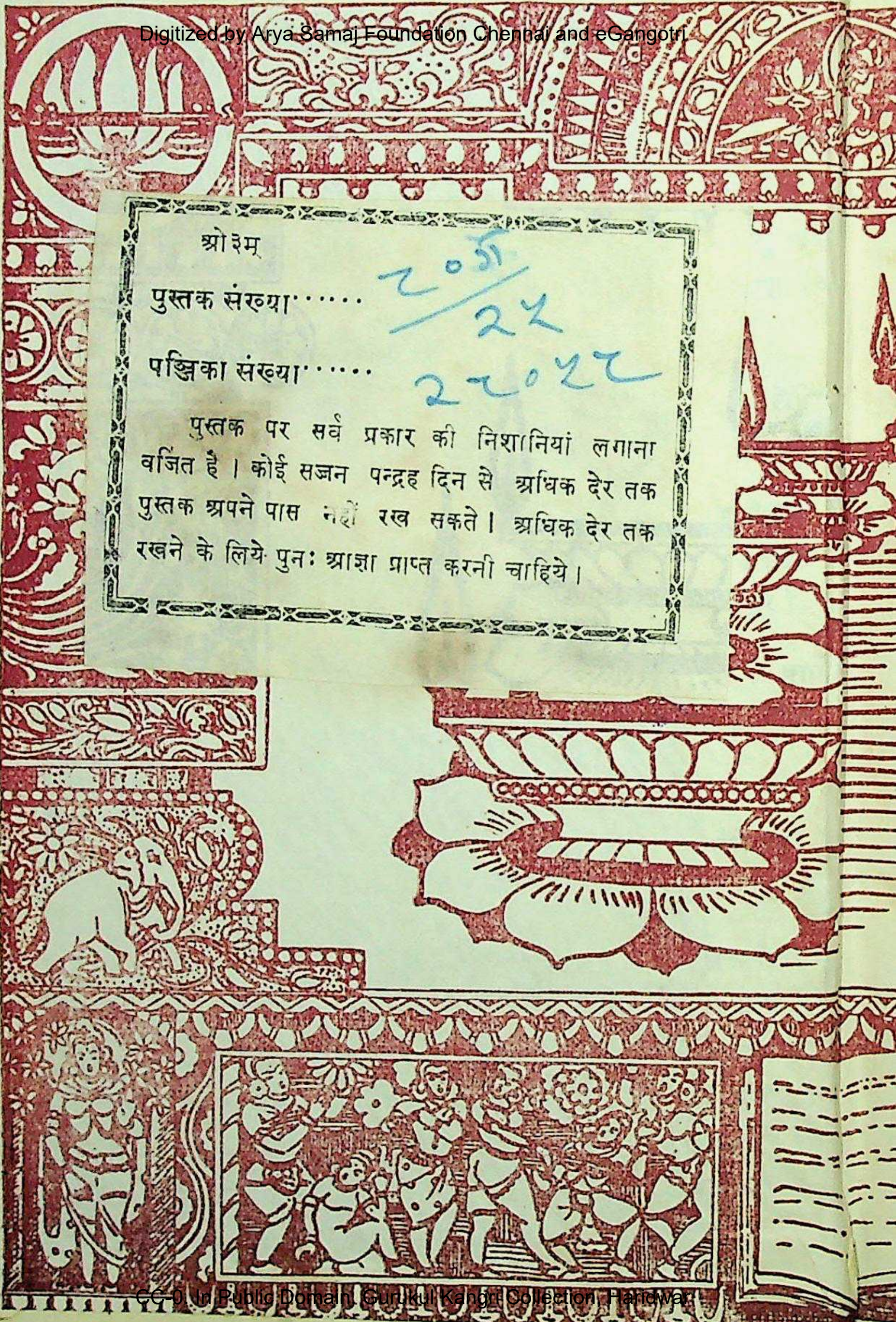

ओ३म्

पुस्तक संख्या...... २०ग/२८

पञ्जिका संख्या...... २८०५८

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्लाक प्रमाणीकरण ११-८४-११

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
પ્રકાશક તથા વિક્રેતા
ગાંધીરસ્તાઃ અમદાવાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ લ દી પ

[નવલિકાસંગ્રહ]

[૧૪]

ધૂમકેતુ

CHECKED 1973
Initial ...

③
રૂપિયા

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ.

૧૯૫૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશક :
શંભુલાલ જગશીભાઈ શાહ,
ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,
ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ.

મુદ્રક :
ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ,
શારદા મુદ્રણાલય,
પાનકોર નાકા : અમદાવાદ.

[સર્વ પ્રકારના હક્ક લેખકને સ્વાધીન]

પહેલી આવૃત્તિ

૧૯૫૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રસ્તાવના

નવલિકાઓનો આ એક અભિનવ સંગ્રહ પ્રગટ કરતાં આનંદ થાય છે. નવલિકાઓ વિષેની ઘણી વિવિધ રચનાઓ હવે આપણા સાહિત્યમાં દેખા દઈ રહી છે. ને ઘણી રીતે એના સ્વરૂપને આગળ વધારવાનો પ્રયત્ન પણ અનેક અભિનવ નવલિકાકારો કરી રહ્યા છે, તેમાં એક નાનકડો વધુ ફાળો નોંધાવતાં આનંદ થાય તે સ્વાભાવિક છે. કોઈક વખત એવો પણ આવે કે ગુજરાતનું નવલિકા સાહિત્ય દુનિયામાં પોતાની એક અનોખી વિશિષ્ટતા ધરાવતું હોય! પણ કોને ખબર નથી કે આકાશી સ્વપ્નાં મધુર હોય છે; પૃથ્વીનાં સ્વપ્નાં તો પરસેવો માગે છે.

ધૂમકેતુ

पुस्तक सं० ... आगत सं० ...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમ

૧	એકતારો	૩
૨	બારી બહાર જોતાં	૧૨
૩	શ્યામકુટિર	૧૭
૪	કેટલીક કૌટુંબિક કથાઓ	૩૩
૫	આકાશી પરિષદ	૬૦
૬	જીવનદાન્ત્રી	૬૫
૭	ચંપા	૭૪
૮	જલદીવડા	૮૭
૯	એક વિચિત્ર ચિત્ર	૯૭
૧૦	મારું ઘર	૧૧૨
૧૧	અપૂર્ણ નવલિકા	૧૨૯
૧૨	‘નામ કયા? કુછ નહિ’	૧૩૭
૧૩	વિષબિંદુ	૧૪૬
૧૪	સરસ્વતીની સ્થાપના માટે	૧૫૬
૧૫	જૂનાં સંસ્મરણોનું એક પાનું	૧૬૭
૧૬	ખાખરાનાં ફૂલ	૧૭૫
૧૭	માતાની માતા	૧૮૦
૧૮	માનવ એટલે માનવ	૧૮૮
૧૯	ખોટી ભૂતાવળ	૧૯૫
૨૦	જમાનો, માણસ ને હવા	૨૦૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જલદીપ

[નવલિકાસંગ્રહ]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૧૪]

નવલિકાસંગ્રહો

- તણખા
- તણખા મંડળ બીજું
- તણખા મંડળ ત્રીજું
- તણખા મંડળ ચોથું
- પ્રદીપ
- અવશેષ
- પરિશેષ
- ત્રિભેટો
- આકાશદીપ
- વનરેખા
- વનછાયા
- પ્રતિબિંબ
- જલદીપ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકતારો!

વૃદ્ધ ડાસાની જર્જરિત આંખો જાણે ભૂતકાળમાં કાંઈ જોતી હોય તેમ ચારે તરફની ડુંગરમાળાઓમાં ફરી રહી હતી. એની લાંબી દાઢીના ધોળા નિમાળા ઉપર આથમતા રવિનાં કિરણ પડવાથી, એના ચહેરા ઉપર જાણે રૂપેરી રેખાઓ દોરાઈ ગઈ હોય તેવું લાગતું હતું. આઘે આઘેની જંગલ ભરપૂર ટેકરીઓમાં એ જાણે કાંઈક શોધી રહ્યો હતો. એના હૃદયમાં ક્યાંક આરામ ન હતો. ઊંડે ઊંડે મનમાંથી કોઈક અકળ અશાંતિ ઊભી થતી હતી. દિલમાંથી જાણે વેદનાઓ ઊભી થઈને એને અકળાવી રહી હતી.

એણે કોઈકને બોલાવવા માટે મોટ્ટેથી બૂમ પાડીઃ 'ઉદેસિંગ!'

જવાબમાં એક વૃદ્ધ રજપૂત જોદ્ધો ત્યાં દેખાયો. તેના હાથમાં ભાલો હતો. કેડે તલવાર લટકતી હતી. તેની મોટી પાઘડી ઉપર એણે એક રેશમી લૂગડાનો પટ્ટો બાંધ્યો હતો. તેણે બે હાથ જોડયાઃ 'કેમ બાપુ! મને યાદ કર્યો?'

'ગઈ કાલનો, પેલો એકતારાવાળો ભિખારી પાછો આજ દેખાયો છે?'

'ના બાપુ, હજી તો દેખાયો નથી. હજી એનો આવવાનો વખત થતો આવે છે! વખતે દેખાશે. કેમ એનું શું કામ હતું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એ આવે તો એને મારી પાસે લાવજે, ઉદેસિંગ! કાલે એ શું ગાતો હતો? તને કાંઈ યાદ રહ્યું છે? અવાજ બહુ મીઠો હતો. ગાતો'તો પણ સરસ. શું ગાતો'તો? કાંઈ યાદ રહ્યું છે?

'થોડુંક યાદ રહી ગયું છે, બાપુ!'

અને જવાબમાં ઉદેસિંગ જરા મોટેથી ગાવા મંડયો:

'દગાબાજ લાલસિંહ! તુંને કયા દગા દિયા?
દેશકી બરબાદી કી, વિશવાસ છીન લિયા!
દગાખોર લાલસિંહ! તું ને . . . .'

એટલી બધી દગાખોરી કરી કે માણુસ જાતને માણસમાં પછી વિશ્વાસ રહ્યો નહિ. ડોસો એનો અર્થ સમજ્યો લાગ્યો. શીખ સરદાર લાલસિંહે છેક પંજાબમાં અંગ્રેજ શીખ યુદ્ધમાં કાંઇ દગાખોરી કરી હશે, તેનું આ ગીત આ એકતારાવાળાએ છેક આંહી આણ્યું હતું! કેવી વાત! તે ઉતાવળે બોલી ઊઠયો: 'બસ બસ, ઉદેસિંગ! બસ. એ એકતારાવાળો ફરી દેખાય તો એને આંહીં લાવજે!'

ઉદેસિંગ માથું નમાવીને ગયો. એ ગયો ને તરત જ વૃદ્ધ ડોસાની આંખ પાછી ચારે તરફના ડુંગરાઓ ઉપર કાંઈક સંભારતી હોય તેમ ફરવા માંડી. તે અશાંત જેવો ઊભો થઈ ગયો. મોં સૂઝે ન સૂઝે એવો વખત થતો જોઈ ને એ મનમાં મોટેથી ઉદ્વેગભરી વાણી બોલી ઊઠયો: 'આ જ વખત હતો, બરાબર આ જ. ભારે કરી છે માનસિંગ! તેં ભારે કરી નાખી છે. કેવળ એક બોખા તુંબડા ઉપર, કોઈક એકાદ ભિખારી તાર બાંધશે, અને તારું નામ ગીતમાં જોડી દેશે, ને તારા નામ ઉપર હિંદભરના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી સૌ 'થુ થુ' કરશે! ભારે કરી છે માનસિંહ! કોઈ ને નહિ, ને સગાભાઇ જેવા તાતિયાટોપીને તેં ઊઠીને ફસાવી દીધો? અને તે પણ જ્યારે વિશ્વાસ. . .આ. . .હા! એ દિવસ સાંભરે છે . . . .'

પણ તેની વિચારમાળા તૂટી જતી લાગી. એના કાનમાં જાણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તાતિયાટોપીનો નીડર, ગંભીર, તમામ ભયને એક તરફ ધકેલી દેતો શાંત અવાજ આવી રહ્યો હતો: માનવ–મેદનીભરી ચિકાર ન્યાયાધીશીમાં તાતિયો બોલી રહ્યો હતો: 'મારે બીજું કાંઈ કહેવાનું નથી. મારું કામ મારા સરદારનો હુકમ ઉઠાવવાનું હતું. અને તે હુકમ મેં બરાબર ઉઠાવ્યો છે. એ કોઈ ગુનો નથી. હું તો મારા સરદારનો હુકમ ઉઠાવવાવાળો હતો. મેં એ હુકમ બરાબર પાળ્યો છે એ બાબતનો મારા મનમાં આજે પણ આનંદ છે. મારું નામ તાતિયા ટોપી. મારા બાપનું નામ પાંડુરંગ. બિથુર મારું રહેઠાણ. મારી ઉમ્મર વરસ પિસ્તાળીશની. નાનાસાહેબનો હું નોકર. એ મારા સરતાજ. એનો હુકમ એ એનો હુકમ. બીજું કાંઈ હું સમજું નહિ. એનો હુકમ એ વેદ આજ્ઞા. હું તો લડવૈયો સૈનિક છું. સૈનિકને બીજું કાંઈ કહેવાનું હોય નહિ. બીજો કોઈ બચાવ હોય નહિ. મેં તો મારા સરદારની આજ્ઞા ઉઠાવી, બસ.'

'વાંસવાડાના જંગલમાં રાજા માનસિંહના આધારે હું રહેતો હતો. તે વખતે મારે માનસિંહ સાથે ગાઢ દોસ્તી હતી. . . . .'

પણ પછી તાતિયાનો અવાજ જાણે હવામાં ફેલાઈ જતો લુપ્ત થઈ ગયો.

પણ વૃદ્ધ રાજા માનસિંહને તે દિવસો આજે સાંભરી આવ્યા હતા. તે દિવસના બનાવને પોતાની નજર સમક્ષ જાણે એ જોઈ રહ્યો હતો.

અઢારસો સત્તાવન પછીનો એ સમય હતો.

બળવાખોરો વેરવિખેર ભાગી રહ્યા હતા. જુદ્ધ પૂરું થતું જતું હતું. હવે તો સૌ પોતપોતાને ઘેર બેસી જવા માટે દોડતા હતા, એ વખતે પણ પાંચ એકરંગી માણસો હજી ધજાગરો ઊંચો રાખી રહ્યા હતા.

રાવસાહેબ, ફિરોઝશાહ, માનસિંહ, અજિતસિંહ, અને સૌને મોખરે તાતિયા ટોપી!

એમાંથી ભાગતાં ભાગતાં રાવસાહેબ જેમ હવામાં પંખી ઊડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાય તેમ ઊડી ગયો. ફિરોઝ પણુ કોણુ જાણે ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

બાકી ત્રણુ રહ્યા.

તાતિયો, માનસિંહ, અજિતસિંહ. વાંસાવડાના ગાઢ જંગલોમાં એ છુપાઈ ગયા હતા. ત્યાં કોઈ માણુસનો દીકરો ફરકે તેમ ન હતો. ત્યાં દિવસે પણ સૂરજનાં દર્શન ભાગ્યે જ થતાં. આખી જિંદગી ત્રણે જણા ત્યાં કાઢી નાખે તો કોઈ ભાવ પૂછે તેવું ન હતું. અજિત એ મતનો હતો. તાતિયો એમાં સંમત હતો. પણ માનસિંહને ઘર-માયા લાગી ગઈ હતી.

રાજા માનસિંહની નરવરની જાગીર જો સિંધિયાએ જોરજુલ-મથી લઈ લીધી ન હોત તો એ પોતાની ઠકરાતમાં આજે મજો કરતો હોત. એને સુંવાળી જિંદગી સાંભરતી હતી! ખડક સુંવાળું થાય એટલે ખલાસ! એ બધાને રોડવે!

અંગ્રેજ અધિકારીઓને આ વાત ધ્યાનમાં હતી. તેમણે જાગીર, માફી અને ગુના–રદની એક પછી એક લલચામણી વાતો આ બન્ને કાકા–ભત્રીજાને કાને પહોંચાડવા માંડી.

માનસિંહને સુંવાળું જીવન આકર્ષી રહ્યું હતું, જ્યારે વૃદ્ધ અને ખડતલ ડોસો અજિતસિંહ, લાલ આંખ કાઢીને બોલતો: ‘ જિંદગી તો કાલે વહી જાશે દીકરા! એ કેટલા દીની? પણુ એક વખત કાળી ટીલી થાશે, એ આખા દેશમાં ફેલાઈ જશે. હવે તો ખરી મજા ફના થઈ જવામાં છે. હવે વળી શરણું શું? ને જરજાગીર શું? હવે આપણી આ જાગીર! આ જંગલ, આ ડુંગરા, આ નદીઓ, આ નાળાં, આ વખંભર ગુફાઓ!’ પણુ ડોસાને ત્યારથી શંકા પડી ગઈ. ભત્રીજો સુંવાળી ચામડીનો થઈ ગયો હતો. હવે એ નહિ ટકે. એટલે એક દિવસ એ પોતે એનાથી છુટો પડીને ભાગી ગયો.

પણુ જિંદગીને માગી ભીખીને રાખી લેનારો માનસિંહ એક પગલું હજી નીચે ઊતર્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંગ્રેજ અધિકારી મેજર મીડને કહ્યુંઃ 'જાગીર અપાવો. આગળનો ઠાઠમાઠ અપાવો. તાતિયાને પકડાવી દઉં !'

મેજર મીડને એક ખબર હતી કે 'ત્રણ માઇલને છેટે જ તાતિયો પડ્યો હોય, તમે એને ઘેરી વળો, તમને લાગે કે આ પકડાઈ ગયો, આ હાથમાં આવ્યો, અને તાતિયો ન હોય! જ્યાં જુઓ ત્યાં ખાલી ડેરા-તંબુ પડ્યા હોય ! હવા પકડાય તો તાતિયો પકડાય!

એવો એક અનુભવ તો એને થઈ પણ ગયો હતો. ડોસો અજિતસિંહ નાસી ગયા પછી હાથવેંતમાં પડ્યો છે એ ખબર એના જ સગા ભત્રીજા આ માનસિંહે જ એને આપ્યા હતા !

અને એ ખબર ઉપર તો રાતોરાત એણે મુસાફરી ખેડી હતી. મોં સૂજણું થતાં થતાં તો દોઢસો માણસોના રસાલા સાથે એ જૂનવાણી વૃદ્ધ ડોસા અજિતને પકડવા માટે જંગલમાં દોડ્યો. એનો ઉત્સાહ સમાતો ન હતો. પણ જ્યાં જુએ છે ત્યાં ખાલી ડેરા તંબુ. ખોખલાં ડબલાં. કાગળના ડૂચા. ભાંગી ગયેલી તલવારો. ફેંકી દીધેલાં નકામાં ભાલાં. બીજું કાંઈ મળે નહિ! હાથતાળી દઈને ડોસો નાસી ગયો તે નાસી ગયો. એ ક્યાં હતો એનો હવે પત્તો જ ન હતો.

એટલે તાતિયો પણ પકડાય ત્યારે ખરો. પણ પકડાય તો કેવળ હવે એના આ એક મિત્રને આધારે જ પકડાય. બીજી કોઈ રીતે એ હાથ ન આવે.

તાતિયાને તો આ જંગલમાં પણ ચપાટીઓ મળતી રહેતી હતી. તેના ઈસ્લામી બિરાદરો, જેમણે હજી ધ્વજ નીચે મૂક્યો ન હતો, એ તો ક્યારના સંદેશા મોકલી રહ્યા હતા કે 'આવતો રહે દોસ્ત! અમારી સાથે આવતો રહે. હવે તો મજા, સાથે મરવામાં જ રહી છે! ફના થઈ જવામાં જ હવે આનંદ છે!'

અને તાતિયો પણ ભાગી જવાનો વિચાર કરતો હતો. પણ માનસિંહ મેરુ એને પડખે હતો. મેરુ ડગે તો માનસિંહ ડગે. તાતિયાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એનો અવિચળ વિશ્વાસ હતો. આ જંગલમાં એ વર્ષોનાં વર્ષો ગાળી નાખે, એને કોઈ પકડી શકે જ નહિ. અને આના જેવી મજા હવે બીજી કઈ હતી? જંગલ જોવાં, નદી નાળાં જોવાં, હરવું ફરવું, ખાવું પીવું, પડખે શત્રુની પેઠે અંગ્રેજના પડખામાં ચોંટી રહેવું. જિંદગીમાં આનાથી બીજી કઈ મોટી વધુ મજા હતી?

એટલે તાતિયો ત્યાં પડ્યો રહ્યો. એ સમજ્યો હતો. માનસિંહ શરણે જવાનો છે. પણ માનસિંહ ભલે પોતાનો લાભ લે.

પણ તાતિયાને એટલી ખાત્રી હતી કે એ કદાપિ પણ વિશ્વાસઘાત ન કરે તે ન જ કરે. માનસિંહ મેરુ હતો. એ કદાપિ ન ડગે. વિશ્વાસઘાત મહાપાપ હતું. પોતે ભાગી જવું કે રહેવું... એ વાત પણ એણે માનસિંહના નિર્ણય ઉપર છોડી હતી. એ બન્ને સાથે જ લડ્યા હતા. સાથે જ જંગલોમાં રખડ્યા હતા. સાથે જ જોખમ ખેડનારા હતા. આજે પણ એક જણાના રક્ષણ માટે થઈને જ બીજો નમી પડ્યો હતો એવી વાત હતી. બાકી તાતિયાનો જંગલ–કિલ્લો તો અજિત રહેવાનો હતો!

વર્ષો પછી વૃદ્ધ ડોસો માનસિંહ આજે પોતાની એ ડુંગરમાળા જોઈને ભૂતકાળના સંસ્મરણોમાં પડી ગયો હતો. અને એ જમાનો એને સાંભરી આવ્યો હતો. અને ત્યાં એણે અચાનક કોઈ એકતારાને ગાતાં સાંભળ્યો.

'દગાબાજ લાલસિંહ તુંને ક્યા દગા દિયા!'

અને એ સાંભળતાં જ કોણ જાણે કેમ, ડોસાના દિલમાં એક ચોટ લાગી ગઈ. એનું મન વેદના અનુભવી રહ્યું. એના મનમાં એક વાત ઊગી નીકળી.

કોઈ એક બોખું તુંબડું, એક કટાયેલો તાર, કોઈ એક ભિખારીનો કંઠ, અને એના નામને પણ, આ દગાખોર શીખસરદાર લાલસિંહના નામની પેઠે જ, હિંદના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ફિટકાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મળશે. એના નામ ઉપર સૌ થૂંકશે!

એણે પણ છેવટે તો તાતિયાને પોતે હાથે કરીને પકડાવી દીધો ન હતો? પોતાના જ મિત્રને?

વર્ષો સુધી એના નામ ઉપર ભિખારી ગીતો ગાશેઃ ફિટકાર ભર્યાં, તિરસ્કાર ભર્યાં. એના નામને ગોઝારું બનાવી દે તેવાં. કોઈક એકતારો ગાશે :

'દગાખોર માનસિંહ તુંને કયું દગા દિયા?
વિશવાસ દે કર તાતિયાકો, કયું ફસા દિયા?
દગાખોર માનસિંહ, તુંને કયા દગા કિયા'

અને એને પોતાને એ આખી ભયંકર રાત્રિ આજે તાદશ નજરે દેખાઈ ગઈ.

તે દિવસે સાંજે તો પોતે તાતિયાને જઈને જંગલમાં વિશ્વાસ આપ્યો હતો કે 'તારે હવે ક્યાંય જવાનું નથી. મેજર મીડ સારો માણસ છે. અને નહિતર આ જંગલનું ઝાડેઝાડ તારો અજિત કિલ્લો છે. હવે તું તારે આંહીં પડ્યો રહે: હું ને તું બેય વાતો કરતા કરતા, કસૂંબા પાણી લેતા લેતા, ભૂતકાળને સંભારતા સંભારતા જિંદગી ગાળી નાખીશું! આપણો એ મજો વળી કાંઈ ઓર હશે!'

અને એના એ વેણ ઉપર બાળકની માફક વિશ્વાસ મૂકીને તાતિયો સૂઈ ગયો!

અરધી રાતે એને ગાઢ નિદ્રામાંથી જગાડવો પડ્યો. એ તો સૂતો હતો. એને વિશ્વાસ હતો કે મેરુ ને માનસિંહ ડગતા નથી.

માનસિંહ ડોસાની નજરે એ આખો દેખાવ અત્યારે જાણે ફરીને ભજવાઈ રહ્યો હતો! એના રોમરોમમાંથી છાનો અવાજ આવતો હતો : 'અરર! મેં આવો ભયંકર વિશ્વાસઘાત કર્યો ન હોત!'

પણ ડોસો માનસિંહ પોતાનાં એ ભૂતકાલીન સંસ્મરણોની સૃષ્ટિમાંથી પૂરેપૂરો જાગે તે પહેલાં કોણ જાણે ક્યાંથી—નીચેની તળેટી-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માંથી, કે પડખેની કોઈ ટેકરીએથી, હવાની પાંખ ઉપર આવતી ગજબની વેધક ગીતપંક્તિઓ, કોઈ એકતારાવાળો લલકારી રહ્યો હતો :

'દગાખોર માનસિંહ તુંને કયા દગા દિયા !
પાપી જેસા પેટ કે લીયે, વિશ્વાસઘાત કિયા !'

માનસિંહ ડોસો આ સાંભળતાં ગજબની વેદના અનુભવી રહ્યો. જેનો એને ભય હતો તે જ બની ગયું હતું.

એનું નામ એક નાનકડા એકતારા ઉપર ચડી ગયું હતું !

એ હવે કોઈ દિવસ ભુંસાવાનું ન હતું. જનમોજનમની એની જાગીર રહે કે ન રહે . . . આ કલંકકથા તો રહેવાની હતી.

તે બેબાકળા જેવો ઉતાવળા વ્યગ્ર અવાજે ઉદેસિંગને બોલાવી રહ્યો : 'ઉદેસિંઘ ! ઉદેસિંગ ! દોડ, દોડ, જલદી દોડ, પેલા એકતારા-વાળાને પકડી પાડ. એ ગઈ કાલ વાળો જ છે. એને આંહીં લાવ, એને આંહીં લાવ !'

અને જવાબમાં ઉદેસિંગ નીચે દોડતો ગયો.

થોડીવારમાં એક ચિંથરેહાલ ભિખારી ત્યાં આવ્યો. એના હાથમાં એક નાનકડું એકતારા જેવું ગીતપંક્તિ ઝીલનારું વાદ્ય હતું. વાદ્ય તો શું વાદ્યની મશ્કરી ! એને ખભે એક ઝોળી હતી. પેટ માટે માગી-ભીખી રખડતા અનેક ભિખારીઓ જેવો એ પણ ભિખારી લાગતો હતો. પણ એની હીણી, પાતળી, મરવા વાંકે જીવતી દેહમાં, બે આંખો હતી, એ બે આંખો ગજબની હતી. જાણે કે એ અંદરના કોઈ અગનને જાળવી રહી હોય !

ઉદેસિંગ ત્યાં ઊભો હતો. ડોસાએ એને જવાની નિશાની કરી. એ દૂર ગયો ત્યાં સુધી માનસિંહ ભિખારીને પ્રતીક્ષા કરીને જોતો રહ્યો.

ઉદેસિંગ અદૃશ્ય થયો કે તરત માનસિંહે પોતાને પડખેથી એક રૂપિયા ભરેલી કોથળી હાથમાં લીધી. તેણે તે ભિખારી સામે ધરી. 'અલ્યા ! આ લે. તું કોઈ સેનનો જણાય છે. જાત છુપાવવા આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નામ રાખ્યું છે નાં ?'

ભિખારીએ બે હાથ જોડયાઃ 'હા બાપુ ! આને આધારે આ ટકે છે !' તેણે એકતારાને બતાવીને પેટ ઉપર હાથ મૂક્યો.

માનસિંહ બે ડગલાં આગળ વધ્યોઃ 'ત્યારે આ લે, અને આ મને દઈ દે.' તેણે એકતારા તરફ આંગળી બતાવી. 'અને ગંગાજળે એક વચન દે !'

ભિખારી હવે આશ્ચર્યથી બે આંખો પહોળી કરીને કાંઈક સંભારતો હોય તેમ માનસિંહની સામે જોઈ રહ્યો.

'કેમ બોલ્યો નહિ ?' માનસિંહે કહ્યું.

'શું બાપુ ? શું બોલવાનું છે ?'

'આ તારો એકતારો મને દઈ દે. અને ગંગાજળ લઈને વેણુ દે-'

'શું ?'

'હમણાં તું શું ગાતો હતો ?'

'ભિખારીનો ચહેરો હવે ગજબની લોહીખુમારી દેખાડી રહ્યો હતો. તે વાતને સમજી ગયો લાગ્યો. એક મોટા, ખાલી, શૂન્ય હાસ્ય વડે એણે હવાને ભરી દીધી.

'માનસિંહજી ! રાજા માનસિંહજી !' તેણે એના પાતળા ભિખારી દેહમાં ન શોભે તેવા મોટા વીર અવાજે કહ્યુંઃ 'તમારી જાગીર તમને અમર હો ! અમારો આ એકતારો અમને અમર હો ! અમારી ભિખારીની એ તો બાદશાહી છે ! હું પણ તાતિયાટોપી ભેગો લડવામાં હતો !'

માનસિંહ આશ્ચર્યથી છળી ઊઠ્યો.

'હેં ! અલ્યા તું ? તું કોણ ?—અલ્યા ! તારું નામ ?'

પણ માનસિંહ આશ્ચર્યમાંથી સ્વસ્થતા મેળવે ત્યાં એક પળમાં તો પેલો ભિખારી નીચે ઊતરતો અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો.

માનસિંહને કાને કેવળ એનો એક શબ્દ જ આવ્યોઃ

'રાજા માનસિંહ ! મારું નામ એકતારો !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બારીમાંથી જોતાં!

મેં ઘણીવખત છેક સંધ્યાકાળે, જ્યારે બધા આરામ કરતા હોય ત્યારે, એને પોતાના કામમાં મશગુલ જોયો હતો. એ અને એની વહુ બન્ને જણાં બટન ચોડતાં હોય, ટાંકા દેતા હોય, કપડાં જોતા હોય, પણ એમના કામમાં મશગુલ હોય.

એ આ લતામાં તદ્દન નવો જ હતો. અને એની કોઈ ઘરાકી જામતી હોય તેમ જણાતું ન હતું.

એનો પોતાનો પાતળો સુક્લકડી જેવો દેહ, અને એવી જ પાતળી અને સુકલકડી જેવી એની વહુ, એ બન્નેને ત્યાં બે ત્રણ નાનાં બચ્ચાંથી વીંટાઈને બેઠેલાં જોવાં, એ કરુણ તો હતું, પણ ખરી રીતે એ હૃદયદ્રાવક હતું. કોઈક વખત તો સમજણ પણ ન પડે કે શા માટે એ આ પ્રમાણે હતું? આ તો જાણે એમના દેહ હવા જેવા જણાતા હતા. શહેરમાં કોઈક પડેલું ખંડેર હોય તેવા! એક જ નાનકડી, માત્ર દસફૂટ લાંબી ને બાર ફૂટ પહોળી ઓરડીમાં, એક સંચો, એક નાનકડું કબાટ, એક ખાટલો અને થોડાં રાચરચીલા સાથે કોઈક સંધ્યાકાળે, એને ખુરશી ઉપર તદ્દન શાંત બેઠેલો જોવો, અને એની વહુને એની સામે, એક બે બચ્ચાંને લઈને બેઠેલી જોવી, એ કાંઈ આ દુનિયામાં નવી નવાઈની વાત ન હતી. પણ શહેરમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ ખંડેર પડયાં હોય તો એ ખંડેરને માણસો મોંઘા મૂલે વેચાતાં લઈ લે છે. એની હરરાજી બોલાય છે. ને એવી હરરાજીમાં તો મોં માગ્યા દામ પણ ઊપજે છે. પણ શહેરની ભરચક્ક વસ્તીમાં આવાં ખંડેર જેવાં માણસો બેસતાં હોય તો સૌના દિલમાં એક અરેરાટી કોઈ વખત આવે છે એટલું જ. પણ એથી વિશેષ કોઈ જ વસ્તુ બનતી નથી. જમીન અને માણસમાં આવો ફેર છે!

પણ આ માણસને ને એની વહુને ત્યાં જોવામાં એક વસ્તુ હમેશાં જોવા મળતી. બીજી તમામ વસ્તુઓ કરતાં એ વસ્તુ જ ધ્યાન ખેંચી લેતી.

એનો એક મોટો છોકરો હતો. મોટો એટલે બહુ મોટો તો નહિ, હશે માંડ બાર તેર વર્ષનો, પણ એ ઘરમાં તો એ મોટો સ્તંભ જેવો જણાતો હતો. એ છોકરો હતો અને એવડી જ ઉમ્મરની એની બહેન હતી. કયારેક આ ફ્રાંકલીન ને એની વહુ, એ રસ્તા ઉપર એકાદ છોકરું આંગળીએ વળગાડીને, એમના મનથી, જરા લટાર મારતાં હોય, ત્યારે આ છોકરાને ને પેલી છોકરીને, સંચા ઉપર કામ કરતાં જોવાં એ એક ચિત્ર સમાન હતું! ચિત્રમાં પણ એ જ હોય છે નાં? કોઈ એક વિરલ પળનું આલેખન!

આ બન્ને કિશોર જેવાં છોકરાંને પોતાની જવાબદારીના સતત ભાનથી ત્યાં કામ કરતાં જોવાં, અને સાથે સાથે સચિંત ચહેરે ચારે તરફ ઘરમાં દૃષ્ટિ કરતાં જોવાં, એ ખરેખર એક ચિત્ર જ હતું. અથવા તો કાવ્ય હતું.

એ ચિત્ર હોય કે કાવ્ય હોય કે ન હોય, પણ ત્યાંથી નીકળતી વખતે જ્યારે જ્યારે આ બન્નેના ઉપર મારી નજર જતી ત્યારે મને લાગતું કે પેલાં તદ્દન તેજવિહોણાં, પણ દિવસો ખેંચતાં યુગ્મને પણ, આ છોકરાં તરફ નજર કરતાં એક જાતની પરમશાંતિ ઉદ્‌ભવતી લાગે છે. એમને લાગે છે કે આ એમની નાનકડી સૃષ્ટિના આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્તમ્ભો, બીજું કાંઈ નહિ, આ ઘરને કોઈક વખત રફેદફે થવાનો વખત આવશે તો, પોતાના બળથી ટકાવી લેશે.

આ ભાવના એમની મુખમુદ્રામાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય તેવી રીતે અંકિત થયેલી હતી.

મોડી સાંજે નીકળો તો એ ઓરડીમાં બધી જ રચના બદલાતી હોય. સંચો ફેરવાતો હોય. ખાટલો બીજી જગ્યાએ જતો હોય. નાનકડું કબાટ અદૃશ્ય થઈ ગયું હોય. ખાણું નિરાંતે લઈ શકાય એવી જગ્યા ગોઠવાતી હોય. બધાં શાંત બેસી ગયાં હોય. મા કાંઈક વાનીઓ લાવતી હોય. પિતા કોઈ છોકરા સાથે ગેલ કરતો હોય. પેલાં બે કિશોરો બધું બરાબર ગોઠવવામાં પડયા હોય.

આ દૃશ્ય હમેશાં જોવા મળે. હમેશાં એ રસ્તે નીકળતાં આ કુટુંબ ધ્યાન ખેંચે. એમનો ઇતિહાસ બહુ જ થોડો હોય તેમ લાગતું હતું. કોઈ દિવસ ત્યાં ભાણાં ખખડયાં જેવું જણાતું નહિ. પણ શાંત છતાં, કોઈ ભારે જ ચિંતા ભરી હવા ત્યાં દેખાતી.

મુખ્ય માણસના ચહેરા ઉપર એક કોઈક અદૃશ્ય ભાવિની અંધારઘેરી છાયાનો અંચળો હમેશાં જણાતો. તે કામ કરતો હતો. ખેંચતો હતો. તંદુરસ્ત ન હતો એમ પણ ન હતું. પણ ગમે તેમ એના ફિક્કા, સુક્કા, લાંબા, તેજહીણા ચહેરા ઉપર એક પ્રકારની અદૃશ્ય ઉદાસીનતા બેઠેલી હતી.

એને જોઈ ને, એક આમલીના ઘટ્ટ ઝુંડમાં છુપાયલા વિદેશી કબ્રસ્તાનની શિલા–નોંધ કરનારા એક અક્ષર કોતરનારાની યાદ આવી જતી હતી!

એ હમેશાં સાંજે પોતાનું લેખકામ પતાવીને પાછો ફરે ત્યારે એના ચહેરા ઉપર કોઈક છાનું દર્દ જાણે બેઠું જ હોય.

એક વખત એને પૂછયું ત્યારે ખબર પડી કે એટલી બધી પ્રેમાળ માતાઓ, બાળકો, પ્રેમીઓ, વૃદ્ધ માબાપો, એમનાં બધાનાં આંસુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એણે અક્ષરોમાં કોતર્યાં છે કે એને હવામાંબધે જ હવે અસ્થિર જગતમાંથી વિદાય લેનારાઓની કરુણ માનવ પંક્તિઓ નજરે તર્યા કરે છે !

આ આંહીં ધંધો ચલાવી રહેલા મુખ્ય માણસના ચહેરા ઉપર પણ એ જ ઉદાસીનતા નજરે પડતી હતી

ત્યાર પછી તો એ રસ્તે મારે ભાગ્યે જ જવાનું થતું. મારું નોકરીનું સ્થળ બદલી ગયું હતું. ને રસ્તો પણ જુદો હતો. પણ કોઈ કોઈ વખતે રહી રહીને તમે જૂનાં સ્થળોની મુલાકાત લ્યો તો તમને ન જણાયેલો ઘણો ઇતિહાસ મળે છે. ને માત્ર ઇતિહાસ મળતો નથી, તત્ત્વજ્ઞાન પણ મળે છે. એટલે એક વખત આ રસ્તે નીકળવાનું થયું અને એ નાનકડી સૃષ્ટિ જોવા માટે આંખ ફેરવી તો કરુણ કાવ્યની પંક્તિઓ સમું એક દૃશ્ય જોવા મળ્યું. નાનકડાં ભાઈ ભાંડરું બધાં ત્યાં ગુપચુપ શાંત એક નાનકડા ગોળમાં બેસી ગયાં હતાં. કોઈ કાંઈ બોલતાં ન હતાં. પણ એમના એ મૂંગા ચહેરાઓમાંથી જે ભાષા આવી રહી હતી તે ભાષાંતરથી પર હતી !

શું થયું હતું તે સમજતાં વાર લાગે તેવું ન હતું. મુખ્ય માણસ ચાલ્યો ગયો હતો.

મા છોકરાં ત્યાં એ જ ઓરડીમાં એના એ જ સંચાની પાસે બેસીને મૂંગાં મૂંગાં પોતાનું કામ સંભાળી રહ્યાં હતાં. એમને જાણે શોક કરવાનો પણ પોસાય તેમ ન હતું. તે સૌ કામમાં લાગી ગયા હતા. મુખ્ય માણસની વિદાયને બહુ દિવસો થયા હોય તેમ પણ લાગ્યું નહિ. સૌના ચહેરા ઉપર હજી આંસુ હતાં !

એ દૃશ્ય જોયા પછી એ સ્થાન ઉપર જવા માટે જાણે હવે પગ ના પાડતા હતા. મુફલિસ ખીસાની એક પણ પાઈ કોઈને ઉપયોગી થાય તેવું તો હતું નહિ. કેવળ હૃદય ઉપર ભાર લેવા જવું એ વસ્તુ પણ નિરર્થક જ હતી. કોઈને કહેવાથી આનું કોઈ ફળ ન હતું. જ્યાં દરેક પોતપોતાના તાનમાં હતો ત્યાં આવી વાતનો કોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અર્થ ન હતો. ભગવાન બુદ્ધની પેઠે આખી દુનિયાનું દુઃખ ઝીલવાની કોઈ અસાધારણ શક્તિ ન હતી. એટલે ભાગવાનો વ્યાપક કાયર ધર્મ જ કપાળમાં રહ્યો હતો!

તે છતાં એક દિવસ વળી જવાનું મન થઈ આવ્યું. ઠીક ઠીક મુદત વીતી ગઈ હતી એટલે આશા હતી કે એ નાનકડી સૃષ્ટિનો પોતાનો આનંદ હવે તો પાછો ફર્યો હશે!

પણ ત્યાં તો પેલાં બે કિશોર કિશોરી બેઠાં હતાં. ભાઈ સંચા ઉપર હતો. બેન નીચે કામ કરી રહી હતી. એક નાનકડું છોકરું ઘર વાળી રહ્યું હતું. બે ભાંડરું એક બીજાને આધારે ઓટલા ઉપર બેસીને રસ્તામાં કચરો વાળતા ભંગીને જોવામાં તલ્લીન હતાં! તેમના મોં પાસે થોડાક દાળિયાના દાણા પડ્યા હતા!

અને... એ જોતાં તો હૃદયમાં એક ઘા જેવું થઈ ગયું... પેલી મા પણ ત્યાં ન હતી એ શું?

જાણી જોઈને કોઈ કપડાંની સિલાઈ વિષે પૃચ્છા કરવા માટે પગ એની નાનકડી દુકાન તરફ ચાલ્યા.

અને છેવટે પૂછ્યું: 'તમારાં 'મધર' બહારગામ ગયાં છે?'

'હા,' પેલા કિશોરે મંદ શોકઘેરા અવાજે કહ્યું. એની આંખમાં એક અદૃશ્ય આંસુ આવી જતું દેખાયું: 'બહારગામ ગયાં છે. પણ છેક આકાશ સુધીની મુસાફરી છે!'

અને તે પોતાનો સંચો ચલાવવા મંડ્યો.

એક પણ શબ્દ બોલવો નકામો હતો.

મૂંગા મૂંગા ત્યાંથી વિદાય લીધી. પણ તેના બાપે ધાર્યું હતું તેમ આ બહાદુર ઘરસ્તમ્ભોએ ખરેખર ઘરને ટકાવ્યું જણાતું હતું.

કોઈ અદૃશ્ય સૃષ્ટિ હોય તો ત્યાંથી એની એ વહાલસોયી માતા આ દૃશ્ય જોયા વિના રહી શકે ખરી?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્યામ કુટિર

જ્યારે જ્યારે અમે ફરતા ફરતા, એ રળિયામણા ડુંગરની, એક અત્યંત મનોહારી પગદંડીએ ચડી જતા, ત્યારે ત્યારે એનું છેલ્લું મેદાન આવી પહોંચતાં, મનમાં એક પ્રકારનો અફસોસ વસી જતો. થતું કે અરેરે! બસ, આથી આગળ, આ રમ્ય પગદંડી હવે નહિ જાય! ત્યાં છેલ્લે નિશાને એક નાનું સરખું મેદાન હતું. એક મોટી શિલા ત્યાં પડી હતી. મેદાનને છેડે જઈને નીચે નજર કરીએ તો ભયંકર ખીણ દેખાતી હતી. એટલે આંહીં જ એ પગદંડી પૂરી થઈ જતી. પણ આખે રસ્તે એ એટલાં મનોહારી વિવિધ રૂપો બતાવતી આવતી, કે આંહીં એનો આમ અચાનક અંત આવે એ વાત મનમાં આવતાં એક પ્રકારની ગહન અતૃપ્તિ ઊભી થતી! જાણે કોઈએ રસનો જામ છેક હોઠ સુધી ધરીને પછી અચાનક ખેંચી લીધો ન હોય! અને એ લાગણી પણ ઘણા વખત સુધી રહેતી. આવી મુગ્ધકર પગદંડી આટલામાં જ શું અટકી ગઈ—એ વાત મનમાંથી કેમે કરી નીકળે જ નહિ!

—અને એ ખીણને સામે છેડેથી ઊભી થતી નાનીમોટી ડુંગરમાળાઓમાં આઘે આઘેના એક સૌથી ઊંચા ડુંગર ઉપર, એક નાની સરખી સુંદર કુટિર ત્યાંથી દેખાતી હતી. એટલે તો આ અંત અતૃપ્તિની એક મહાન ખાઈ જેવો બની જતો હતો! જ્યારે જ્યારે એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાનકડા મેદાનની શિલા ઉપર બેસીએ, ત્યારે ત્યારે તરત સામેની પેલી કુટિર ઉપર નજર જાય! આંહીંથી એ કેટલી સુંદર દેખાતી હતી! ખીણુમાં વચ્ચોવચ્ચ વહેતી એક નાનકડી રૂપેરી સરિતાનાં પાણી, જાણે નિશાની કરીને આવવા માટે આમંત્રણ આપતાં હોય તેમ ચમક ચમક થતાં નજરે પડે તે નવી જ ઝંખના આપે! ખીણ પાસેથી, કુટિર સુધી જતી એક પગદંડી પણ, આંહીંથી સ્પષ્ટ દેખાય. જાણે એ નાજુક હાથ વડે નિશાની કરતી હોય કે આવો, આવો, આંહીં વળી એક અનોખું મનોસુગ્ધકર દશ્ય ખડું છે!

દિવસે દિવસે એ લોભામણી પગદંડીએ થઈને એ કુટિર સુધી જવાનો મોહ વધતો જતો હતો. એમ થતું કે જે થોડા દિવસો આંહીં ગાળવાના હતા, તેમાં એ કુટિર જોઈ લેવાય તો બસ. ત્યાં કોણ રહેતું હશે? એને આ કેવળ એકાકી, રળિયામણી પણ શૂન્ય જેવી, કુટિરમાં રાતદિવસ કેમ ગોઠતું હશે? જગતના તાપથી તપેલો કોઈ આદમી ત્યાં વસ્યો હશે, કે જગતના તાપનું મૂળ શોધવા નીકળેલો કોઈ મહાન આત્મા ત્યાં રહેતો હશે? કે પછી કોઈ આળસુ 'પેન્શનરે' એ સ્થાન વસાવ્યું હશે કે કોઈ મહાન ગુનેગારે એમાં પોતાની સહીસલામતી દેખી હશે? કે એવું કાંઈ જ ન હોતાં, કેવળ કોઈ સાધારણ વ્યવહારુ માણુસ પોતાની આસપાસની ધંધાદારી ગોઠવણુ માટે ત્યાં આવતો જતો હશે? શું હશે ને શું નહિ હોય એની પણુ કેવળ કલ્પના જ કરવાની રહેતી! ઘણી વખત આ જગ્યાએ અમે આવીને બેસતા પણુ ત્યાં કોઈ દિવસ કોઈ ફરકતું લાગતું નહિ. ઘણી વખત સંધ્યા સમયે જ્યારે આકાશની અનેકરંગી વાદળીઓ, નીચેની ખીણુના પાણી-તળાવમાં પોતાનાં રૂપ નિહાળવા માટે આવતી, ત્યારે પણુ અમે ત્યાં બેઠા રહેતા. તે વખતે પેલી કુટિરમાં નાનકડો દીપ પ્રગટતો એ જોઈને અમને આનંદ આનંદ થઈ જતો! ત્યાં કોઈક પણુ વસે છે, એ ભાનનો એ આનંદ ન હતો, પણુ આસપાસના ઝાંખા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંધારપાથર્યા અફાટ જંગલ મેદાનમાં, આ એક નાનો સરખો દીપ, ગાઢ અંધારભર્યા હૃદયમાં પ્રગટેલા આશાના કિરણ સમો દેખાતો—એ પ્રતીક નિહાળ્યાનો જાણે કે એ આનંદ હતો!

પણ તે છતાં એ કુટિર વિષેનું અમારું જ્ઞાન તો હતું તેટલું જ રહ્યું હતું. ત્યાં કોણ રહેતું હતું એ કુતૂહલ કુતૂહલ જ રહ્યું.

[૨]

એક વખત એ કુતૂહલને શમાવનારો એક જાણકાર માણસ મળી ગયો. સમય સંધ્યાનો હતો, અને તે દિવસે આકાશ આકાશ રહ્યું ન હતું. જાણે કોઈ ચિત્રકારના રંગપટ સમું બની ગયું હતું. ત્યાં એટલા વિવિધ રંગો હતા, એવા મનોહારી હતા, અને એમનાં નીચેનાં પાણી–તળાવડામાં પડેલાં પ્રતિબિંબોએ એવી તો અદ્ભુત માયા પ્રગટાવી હતી, કે એ દૃશ્ય છોડીને ત્યાંથી ઊઠવાનું મન થાય તેવું ન હતું. એટલે તો મંત્રમુગ્ધની પેઠે હું ત્યાં બેસી રહ્યો હતો. તે દિવસે પેલી કુટિર પણ પોતાનું અનોખું જ સૌન્દર્ય ધારી રહી હતી. આસ-પાસના નાખી નજર પહોંચે તેટલા વિસ્તારમાં બધે જ વાદળછાયા ફેલાયેલી હતી. અને કેવળ એ એક કુટિરના ડુંગરા ઉપર તેજ વરસી રહ્યું હતું! એટલે એ દેખાવે જાણે નજર પકડી રાખી હતી! જાણે સુંદરતાને આંખ વડે પી જવાની હોય તેમ એ તરફ એક મીટ માંડીને હું શાંત બેસી ગયેલ હતો.

ત્યાં કોઈકનો અવાજ આવ્યો.

પાછળ નજર ફેરવી તો કોઈ કોઈ વખત રસ્તામાં મળી જતા એક પંડિત ત્યાં ઊભા હતા. હું તેમને નામે જાણતો હતો. એટલે બોલી ઊઠ્યો: ‘પંડિતજી! આજ તો ભૈયા, આ ધરતીએ જાણે રૂપનું રૂપ દેખાડવાની કોઈ અનોખી રીત ધારી લાગે છે. ત્યાં પેલા ડુંગરા ઉપર તેજધારા વરસે છે એ તો જુઓ!’

‘પેલી શ્યામકુટિર પાસેની વાત કરો છો? એ ડુંગરાની તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાત જ છોડો. ક્યારેક તો ત્યાં ગજબની સુંદરતા વરસી રહે છે! તે વખતે એ શ્યામકુટિર નહિ, પણ સ્વર્ગકુટિર બની જાય છે!'

'એનું નામ શ્યામકુટિર છે?'

'તમને ખબર લાગતી નથી; એ કુટિરનું નામ શ્યામકુટિર છે.'

'ત્યાં કોઈ રહે છે?'

'એક કોઈ રહે છે ખરો, પણ અર્ધચક્રમ્ જેવો છે કે કોણ જાણે શું છે, તે ભાગ્યે જ કોઈની નજરે પડે છે!'

મને વધારે જિજ્ઞાસા થઈ: 'તમે ત્યાં કોઈ દિવસ ગયા છો? બેસોને, આંહીં આ શિલા ઉપર આવો, આંહીંથી એનું દશ્ય અત્યંત સુંદર દેખાય છે!'

પદ્મદત્તજીએ શિલા ઉપર જગ્યા લીધી. તે પણ મંત્રમુગ્ધ બનીને થોડીવાર તો તેજમાં નાહી રહેલા શ્યામકુટિરના ડુંગરા તરફ જોઈ રહ્યો. આસપાસ ચારે તરફ વાદળછાયા અંધકારનો પછેડો ઓઢીને ધરતી ઊભી રહી ગઈ હતી, અને એમાંથી એનું આ અત્યંત મનોહારી કૌમુદીધવલ વદન જાણે દેખાતું હતું. કોઈ કવિ આ જુએ તો ગાંડો થઈ જાય. પદ્મદત્તજી થોડો કવિજન જેવો લાગ્યો: તે ઘણા ઉત્સાહમાં આવી ગયો હતો. 'ઓ હો હો! આજે તો આ રૂપ જાણે રેલાઈ રહ્યું છે. મને ઘણી વખત થાય છે કે ધરતીનું આવું કોઈ રૂપ મને કોઈક વખત બીજું કાંઈ નહિ, ગાંડો કરી દેશે! આપણા કાનને માટે જેવી અવાજની મર્યાદા છે, તેવી આંખને માટે રૂપની મર્યાદા પણ હશે ના? આથી વધુ રૂપ સહેવાની મારી તો શક્તિ જ નથી. ઓ હો હો! આજે તો આ ધરતીમાતાએ જાણે અસલ સૌન્દર્યલીલા પ્રગટાવી છે! ત્યાં જુઓ . . . . . . તો'

પદ્મદત્તજીએ બતાવ્યું ત્યાં મેં જોયું. એક મેઘધનુષ ઉપર બીજું, એના ઉપર એક ત્રીજું, એમ એક ડુંગરથી બીજા ડુંગર સુધીની જાણે કમાનો આકાશમાં રચાતી હતી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં એને શ્યામકુટિરની દિશામાં નજર કરતો જોઈ પેલી અધૂરી વાત તરત ઉપાડી:

'તમે કહ્યું ત્યાં શ્યામકુટિરમાં કોઈ અર્ધચક્રમ્ રહે છે એમ? એને કદાચ આ રૂપલીલાએ જ અર્ધચક્રમ્ બનાવ્યો નહિ હોય?'

પદ્મદત્તજી હસ્યો: 'ના ના, એમ તો નથી. પણ એને વળી બીજા એક દશ્યે અર્ધચક્રમ્ કરી મૂક્યો છે. એ રૂપ, તો ધરતીમાતાનું જ; પણ મહાભીષણ, મહા ભયાનક, મહા કરાલ.'

'એ શું હતું?'

'ધરતીકંપ!'

'ધરતીકંપ?'

'હા...... એની એક વાત છે....' પદ્મદત્તજીએ ચારે તરફ નજર ફેરવીને મારી સામે જોતાં કહ્યું.

'શું?'

પદ્મદત્તજી થોડીવાર બોલ્યો નહિ. પછી એણે જરા ખોંખારો ખાધો. પહેલેથી કહેવાની તૈયારી કરતો હોય તેમ એણે વાતની ભૂમિકા માંડી.

[૩]

'એવું છે સાહેબ! કે આ જમાનામાં ઘણું માનવા જેવું, માનવા જેવું હોતું નથી. જ્યારે ઘણું ન માનવા જેવું, માન્યા વિના છૂટકો થતો નથી.

'આ શ્યામકુટિરમાં રહે છે તેના નામની તો મને પણ ખબર નથી. પણ એક વખત એ મોટો જમીનદાર હતો અને પોતાના વારસા ઈનામી ગામનો રાજા થઈને ઠાઠમાઠથી રહેતો હતો. એનો ભપકો એનો જ હતો. એનો હાથી શણગારાતો ત્યારે આસપાસનાં દસ ગામનાં માણસો એ જોવા ભેગાં થતાં. તમને ખબર છે કે બિહારની ભૂમિ ધરતીકંપ માટે પ્રખ્યાત છે. એવો કોઈ ધરતીકંપ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાને અચાનક નડી ન જાય, માટે એણે પોતાનો જે મહેલ નદીને કિનારે બાંધ્યો હતો, તે મહેલની આખી રચના જ એવી વૈજ્ઞાનિક રીતે, ધરતીકંપનો આંચકો સહી શકે તેવી બનાવી હતી કે આસપાસ હજારો મકાનો જમીનદોસ્ત થઈ જાય, પણ એના એ મહેલને ઊની આંચ ન આવે! એ મહેલનો ઠાઠમાઠ પણ એવો જ હતો. એમાં વારે તહેવારે રોશની થતી ત્યારે એ રોશની જોવા નદીને સામે કાંઠે મોટી મેદની મળતી. ટૂંકામાં એવા રાજશાહી ઠાઠમાઠથી જીવનારો એ શોખીન જીવડો હતો. એનો હાથી એટલે એનો હાથી. એવું જ એના ઘોડા વિષે. એવું રથ વિષે. એવું રાચરચીલા, માલસામાન બધા વિષે. અને શું કરવા ન હોય? એને ત્યાં આખું ગામ દૂજતું, પણ કહ્યું છે ને સાહેબ! કે અતિ બધું છોડવા જેવું છે. અતિ સુખ, અતિ સગવડતા, અતિ સાહસ, અતિ સરળતા, અતિ શોખ... એ બધાનું છેવટ સારું નહિ. શ્યામકુટિરવાળાનું પણ તેમ જ થયું. એના અતિ શોખમાંથી, એને સઘળાં જ અતિ ગમવા માંડયાં. એમાં એક વખત એણે ભૂલ કરી નાખી. ભૂલ કર્યા પછી તો પસ્તાવાનો પાર ન રહ્યો. પણ એ ભૂલને ઢાંકવા એણે બીજી ભૂલ કરી.... અને એમાંથી એનું એવું પતન થયું કે ન પૂછો વાત. બીજાને ભોગે પોતે સહી-સલામત રહી જાય એમ ઇચ્છનારા તમામ માટે આવું કોઈ પતન અનિવાર્ય લાગે છે. જાણે કેમ એ કુદરતમાં જ રહ્યું હોય!

'એક વખત એણે એક ગરીબ માણસની અતિ સૌન્દર્યવતી સ્ત્રી જોઈ. એ ખરેખર જ અદ્ભુત હતી. અને એક ગરીબ માણસના હાથમાં આવી હતી. શ્યામકુટિરવાળાનું મન ત્યાં લોભાણું. એણે એને ઉઠાવી. પણ કોઈ જાગ્રત પ્રમાણિક પોલીસ અમલદારની તકેદારીથી પગેરું એને ત્યાં આવીને ઊભું!

'એટલે એ પાપ છાવરવા માટે હવે શું થાય? બધાએ કહ્યું પુરાવો રદ! વળી પાછું એનું એ. બીજાને ભોગે પોતે સલામત!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ આમાં તો એક જીવના જીવનો સવાલ હતો. એટલે એણે એને જ રોળીટોળી નાખી. વાત પતી ગઈ. કોઈ ને કાંઈ ખબર પડી નહિ.

'એ વાતને તો વર્ષો થઈ ગયાં. બધા એ વાત ભૂલી પણ ગયા. પણ સાહેબ! માનો ન માનો, આ ધરતી માતા પોતે ઘણી ભયંકર છે. એ સંઘરે છે બધું, અને ભૂલતી કાંઈ જ નથી. ધરતી પોતે એ વાત ભૂલી ન હતી. એક વખત આખા ગામે ધરતીના ઊંડાણમાંથી કાંઈક અવાજ આવતા સાંભળ્યા, અને આખું ગામ ગભરાયું. પણ એ અવાજ શમ્યાને પૂરું એક અઠવાડિયું ન થયું, ત્યાં એક વખત બરાબર મધરાતે, જ્યારે સૌ માનવી નિદ્રામાં પડ્યા હતા, બાળકો માતાના ખોળામાં સૂઈ ગયાં હતાં, પતિપત્ની સુખદ સ્વપ્નાં માણતાં હતાં, કિશોરોના પોપચા ઉપર કવિતાની વાયુલહરી આવી રહી હતી, બરાબર તે વખતે જેમ આખું ગગન એક સામટું તૂટે તેમ મહા ભયંકર અવાજ થયો ને જાણે ધરતી પોતે ફાટી . . ફાટી શું — ફાટી ગઈ. ભયંકર કરાલ જેવા એના મોંમાં અનેક ઘરો, માણસો, પશુઓ, સરસામાન, નદીનાળાં, કૂવા, તળાવડાં, જે આવ્યું તે બધું જ સમાઈ ગયું!

'એક ન સમાણું એક જ મજબૂત મકાન!

'એ કોનું હતું?'

'એ આ શ્યામકુટિરવાળાનું મકાન. એ ન સમાણું. એણે એને ઘણા ઘણા નિષ્ણાતોની સલાહ લઈને જાણે ધરતીકંપથી પણ બચી જાય તેવું બનાવ્યું હતું. એ ધરતીમાં ન સમાણું! એ રહી ગયું.'

'આ . . . હા! કેવી ઊંધી વાત થઈ? ખરી રીતે જે સૌથી પહેલાં સમાઈ જવું જોઈતું હતું . . .'

'અરે! સાંભળો તો ખરા. ઈશ્વરી ન્યાય કેવો વિચિત્ર રીતે જોવા મળે છે તે સાંભળવાનું છે. બીજે દિવસે પોતે બચી ગયો તેની ખુશાલીમાં શ્યામકુટિરવાળો ફરવા નીકળ્યો, પણ તેણે શું જોયું? આખું ગામ ખંડેર હતું! કોઈ કહેતાં કોઈ, ગધેડું કે કૂતરું પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મળે નહિ, એના પરિચયનો કોઈ જૂનો ચહેરો તો ક્યાંથી મળે ? પણ જેની ઓળખાણમાં આનંદ પડે તેવું કોઈ સ્થળ પણ મળે નહિ ! કેવળ એક ઠેકાણે એક લંગડું કૂતરું મરવા વાંકે જીવતું ખાડામાં પડ્યું હતું !

'આણે એ કૂતરાને જિવાડવા માટે પોતાની રહીસહી ઘરવખરી-માંથી કાંઈક ખાવાનું આણ્યું, ત્યાં બેસીને એને ખવરાવ્યું, પોતાની પરિચિત જે ભૂમિ ચાલી ગઈ, તેનો આ એક છેલ્લો અવશેષ જાળવવા તે ત્યાં એક ચિત્તે બેઠો પણ રહ્યો. પણ હાય રે ! એ જાનવર પણ છેવટે પંથે પળી ગયું !

'હવે તો એ આખા ગામમાં એનું કોઈ કહેતાં કોઈ ઓળખીતું જ ન હતું. માણસ, વૃક્ષ, પંખી, પશુ, સ્થાન — એનું કોઈ જ ઓળખીતું, જરાક જૂની યાદ તાજી કરાવીને, એને આધાર આપે તેવું, કોઈ જ ત્યાં ન હતું ! એ જાણે તમામ ઠેકાણેથી કપાઈ ગયેલા સ્મૃતિહીન જડ માણસ જેવો ત્યાં ઊભો હતો ! એને બધું યાદ હતું. અને એની કાંઈ જ યાદી આંહીં ન હતી !

'એ બેબાકળો આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો. તે આમથી તેમ ગાંડાની જેમ ફરવા માંડ્યો. એને હવે એક વાત લાગી આવી. પોતે શા માટે રહી ગયો ? શા માટે જીવતો રહ્યો ? પોતે પણ સૌ સાથે ચિરનિદ્રામાં ગયો હોત ! તો એ કેટલો સુખી હોત ?

'પણ એ તો જીવતો રહ્યો હતો ને . . . . . .

'પણ તમને એમ લાગે છે કે એથી એ સુખી થઈ ગયો હતો ? એને જીવવાનો આનંદ નહોતો રહ્યો. ના ના. એ ત્યાંથી એકદમ ભાગ્યો જ ભાગ્યો . . . જે થોડું ઘણું લેવાય તે લઈને ભાગ્યો. ને ત્યારથી એ આંહીં વસે છે. પણ જો તમે એને કોઈ દી મળો, એને જુઓ, એની શૂન્યતા નીરખો, એની ભયંકર એકલતા અનુભવો, આહાહા ! તમને થાય કે આંહીં કોઈએ દેહને નહિ, પણ દેહીને, મહા પિંજરમાં પૂરી દીધો છે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મહા પિંજરમાં ?'

'ત્યારે નહિ ? મૃત્યુની નિદ્રાએ, સૌની સાથે સૂઈ જવાનું કેવું સુખદ સ્વપ્ન એને આપી દીધું હોત ? એનું મકાન મજબૂત ન હોત તો એ કેટલો સુખી હોત ? સૌ મરે ત્યારે સાથે મરવામાં કેવી મજા છે ? એ જીવતો રહ્યો ને હવે આંહીં તો એને દરેકેદરેક નાનામાં નાની ચીજ સાંભરે છે ! જાણે કે એની સ્મૃતિનો મહાસાગર એના ગતજીવનની પળેપળને પ્રગટ કરી રહ્યો છે ! અને હવે ખૂબી એ છે કે એનું મગજ જ જાણે ઉઘડી ગયું છે. એને બધું જ યાદ છે. બધું જ યાદ આવ્યા કરે છે. એ જાણે જીવંતમૃત્યુ જીવી રહ્યો છે. મૃત્યુ નહિ... જીવંતમૃત્યુ ભયંકર છે. હું ધારું છું કે એને એટલા માટે એ મળ્યું છે. તમને કદાચ એ નહિ સમજાય. પણ શેકસપિયર પોતાના ભયંકર સ્વાર્થી પાત્રોને મારી નાખતો નથી; જિવાડે છે. નાટક ખલાસ થાય ત્યારે પણ એ જીવતાં રહે છે ! કારણ કે મૃત્યુ એ ભયંકર નથી. એ તો આરામ છે. એ તો થાકેલાની નિદ્રા છે. એ તો માણસની મુસાફરીનો વિસામો છે. એ તો જાણે જીવનસરિતાનો વિશ્રામઘાટ છે. મૃત્યુ ભયંકર નથી. ભયંકર તો જીવન્ત યાતના છે. એટલા માટે જીવતું રહેવું એ વધારે ભયંકર છે. આ જાણે એનું જ એક પાત્ર લાગે છે !..'

પદ્મદત્તજીની વાતનો અંત આવ્યો. એટલામાં શ્યામકુટિરનો દીપક પણ પ્રગટ્યો હતો. કેટલો સુંદર એ દેખાવ હતો. પદ્મદત્તજી એની સામે જોઈ રહ્યો. પછી એ ધીમેથી બોલ્યો: 'આ દીપક પણ, પ્રકાશ માટે નહિ, બાળવા માટે !' પદ્મદત્તનું વાક્ય મનમાં બેસી ગયું. ખરેખર, આ દીપક પણ જો બાળવા માટે જ હોય... પ્રકાશ માટે ન હોય, તો તો એ આત્માને માટે આ જેવુંતેવું કેદખાનું ન હતું !

કેવી વિચિત્ર ને અદ્ભુત જણાતી ન્યાયરેખા !

પણ સંધ્યાનો આછો અંધકાર ચારે તરફથી દોડતો આવી રહ્યો હતો, એટલે અમે વિચાર કરતા કરતા ઊભા થઈ ગયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૩]

પણ જે કુતૂહલ પદ્મદત્તજીએ પ્રેર્યું હતું તે એક દિવસ ખરેખર સાહસ કરવા માટેનો ઉત્સાહ આપી ગયું. એક દિવસ હજી માંડ મોં સુજાણું થયું હશે, ત્યાં પેલા મેદાનને છેડેથી જ, નીચે ખીણમાં ઊતરવાનું શરૂ કર્યું. પહેલાં તો સીધાં ખડક જોઇને ચક્કર આવ્યાં. એમાંથી નીચે કેમ ઊતરવું એ એક મોટો સવાલ હતો. પગ મૂકવામાં જરાક જ ભૂલ થાય કે છેક નીચે જવાનું હતું. હાથનો ટેકો લેવામાં પણ બહુ જ ધ્યાન રાખવાનું હતું. કોઈ મજબૂત જણાતો પથરો અચાનક ઉખડી પડે તો થઇ રહ્યું! સીધી રીતે ઊતરતાં તો નેવનાં પાણી મોભે ચડાવવા જેટલી મહેનત હતી. ગમે તેટલું ધ્યાન રાખો, હાથપગનો કોઈ ટેકો લેવામાં જરાક ભૂલ તો થઇ જ જાય. ને તો તરત ધૂળ ઢેફાં પથરા ગબડી પડે. ને આપણને ભેગાં લેતાં ચાલે. એટલે ડગલે ડગલું સંભાળવાનું હતું. એક ઠેકાણે ઘાસ ઊગેલું જોઈને નીચે નક્કર જમીન હશે એમ ધારી પગ દીધો, પણ જેવો પગ દીધો તેવો જ આખા શરીરને ગરકાવ કરી દેતો એક મોટો ખાડો ત્યાં દેખાયો. સારું થયું કે વહેલી ખબર પડી જતાં લચકમાંથી ઊગરી જવાયું. પણ શરીર તો ઘાસમાં છૂપાઇ ગયું. તેમાંથી નીકળતાં પછી ભોંય ભારે પડી ગઈ!

છેવટે આડેઅવળે માર્ગે થઇને ઘડીભર આ તરફ, ઘડીભર પેલી તરફ રસ્તો લઈને, માંડમાંડ ખીણમાં પહોંચી જવાણું. ત્ય સુંદર શીતળ સ્વચ્છ પાણી વહી રહ્યું હતું. થોડીવાર ત્યાં વિસામો લીધો. નદીમાં ખાસ બહુ પાણી ન હતું. નદી પાર કરતાં જ સામેનો ડુંગર શરૂ થતો હતો. ત્યાંથી એક પગદંડી આડી અવળી થતી સામેની શ્યામ કુટિર સુધી જતી દેખાણી હતી.

સાંજ પહેલાં પાછું ફરવું જોઇએ એ વસ્તુને ધ્યાનમાં લઈને તરત જ એ પગદંડીએ આગળ પ્રવાસ શરૂ કર્યો. પહેલાં તો લાગતું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતું કે એકાદ કલાકમાં ડુંગરાની ટોચ આવી જશે. ને શ્યામકુટિરના સાન્નિધ્યમાં જ ઊભા રહેવાનું થશે. પણ પૂરા બે કલાક પછી હજી અરધી પગદંડી પણ થઈ હોય તેમ લાગ્યું નહિ. બાજી અરધી બાકી હોવી જોઈએ એ ખ્યાલ આવતાં, સાંજના પાછા વળવાની ગણતરીમાં, જરાકજેટલી પણ ભૂલ થશે. તો કેવા હાલ થશે એ વિચારથી ધ્રૂજારી છૂટી ગઈ. પણ હવે પાછું ફરવું તો મુશ્કેલ હતું. એટલે આગળ ધપાવ્યું. શ્યામકુટિર દેખાયું ત્યારે બરાબર બાર વાગ્યા હોય તેમ લાગ્યું.

એ આખો ડુંગર ચારે તરફ જુદા જુદા ફૂલછોડોથી શણગારેલો જણાતો હતો. બધે જ નાના મોટા ફૂલછોડ ઊગ્યા હતા. લાગે કે આંહીં વસનારો સ્વર્ગની નિકટમાં નિકટ વસી રહ્યો છે! ત્યાંથી નજર કરતાં લાંબે સુધી હરિયાળી ભૂમિનો પટ પથરાયલો દેખાતો હતો, આઘે આઘેની સુંદર ડુંગરમાળાઓ ઉપર બરફનાં ધોળાંઆચ્છાદન જોવાતાં હતાં. તેની કરાડો, તેની ખીણો, તેની નદીઓ એટલી સુંદર રીતે ચિત્રાંકનમાં દોરાયેલી હોય તેમ રેખાએ રેખામાં સ્પષ્ટ જણાતી હતી કે ઘડીભર મનને એમ થઈ જાય કે જો પાંખ હોય તો એ તરફ ઊડી જ જઈએ!

દુનિયામાં રહેવા કરતાં દુનિયામાંથી ઊડી જવાનું મન થાય એવી આકર્ષક મોહક રમણીય છટા ચારે તરફના વિસ્તારમાં ઢળેલી પડી હતી!

ગમે તે તરફ દષ્ટિ કરો, જ્યાં નજર કરો ત્યાં લાગે કે કોઈક અદશ્ય હાથ, પોતે ધારણ કરેલા જલકુંભમાંથી જાણે કે ત્યાં સુંદરતાની સરિતાને રેલાવી રહેલ છે!

એક પળભર તો આ દશ્યે મનને જાણે વિચાર વિનાનું કરી મૂક્યું. પણ પછી તરત સાંભર્યું કે હું તો આ સામે દેખાય છે તે શ્યામ કુટિરના રહેવાશીને મળવા માટે આવ્યો છું. ને જે વખત જાય છે તે સાંજે પાછા ફરતાં ભારે પડી જાય તેમ છે!

એટલે બળ કરીને પગ ઉપાડયો. જો કે આંખો તો હજી જાણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાછળનું દશ્ય જ જોઈ રહી હતી.

શ્યામકુટિર એક નાની સરખી મનોહર બંગલી જેવું લાગતું હતું. તેની ચારે તરફ પણ સુંદર ફૂલછોડો પથરાયલા હતા. મેં ત્યાં નજર કરી. પણ ત્યાં કોઈ માણસ દેખાયો નહિ. હું આગળ વધ્યો.

આગલું બારણું બંધ હતું. બીજી દિશાઓ તરફ કોઇ બારી ખુલ્લી હોય તો એ જોવા માટે ચારે તરફ ફર્યો. એકે બારી પણ ખુલ્લી ન હતી.

પાછા આવીને ધીમેથી મુખ્ય બારણે ત્રણ ટકોરા લગાવ્યા.

લેશ પણ અવાજવિહીન શાંતિ અંદર પથરાયેલી હતી. કોઈએ કાંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ.

ફરીને ત્રણ ટકોરા લગાવ્યા. એ જ ભેદી શાંતિ ચાલુ રહી. મોટેથી અવાજ કર્યોઃ 'ઓ ભૈયા! સહેજ બાર ખોલીએ. કોઈ ભૂલે હૂએ મુસાફિરકે લિયે, બાર ખોલીએ!'

પણ જાણે હવે એ ભેદી શાંતિ મૃત્યુની શાંતિમાં ફેરવાતી જણાઈ. એમ લાગે કે અંદર ગાઢ તિમિર પોતે જરા જરા શ્વાસ લઈ રહ્યું છે!

કોઈ ઉત્તર આપતું નથી, એ જોઈને મેં બારણું ધકેલ્યું. બારણું તરત જ ખુલી ગયું. એ બંધ જ ન હતું.

અત્યંત આશ્ચર્યમાં હું સ્તબ્ધ બનીને અંદર જોઇ રહ્યો. અંદર દૃષ્ટિ કરી તો એક ખંડ, એની પાછળ બીજો ખંડ, એની પાછળ ત્રીજો ખંડ, એમ ત્રણ ખંડ હતા. ત્રણે આંહીંથી દેખાતા હતા. થોડું પણ નાજુક ને મનોહર રાચરચીલું ચારે તરફ ગોઠવાયલું હતું. પણ કોઈનો અવરજવર નજરે પડતો ન હતો.

અંદર કોઈક હોવું જ જોઇએ એમ ધારીને હું અંદર જવા માટે પગ ઉપાડતો હતો, ત્યાં પડખેના એક ખંડમાંનો પડદો જરાક ઊંચકાયો ને કોઈ એક માણસ ત્યાં દેખાયો. પણ એણે મારી તરફ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૃષ્ટિ કરી ને જાણે આખું શરીર હમણાં ઠંડું થઈ જશે એવી એક ભયંકર ધ્રૂજારી શરીરમાંથી પસાર થઈ ગઈ!

કોઈ માણસ નહિ, પણ જાણે જીવતુ મૂડદું, ભાવહીન, શૂન્ય, તેજહીન, એ ફાંકામાં મૂકેલા એ કાચગોળા વડે, આપણી સામે જોઈ રહ્યું હોય તેમ લાગે!

એની એ દૃષ્ટિ ભૂલી ભુલાય નહિ, નજરમાંથી પણ જાય નહિ, એવી હરપળે હાજર રહેનારી ભયંકર હતી! અને એ જ વખતે મનમાં એક ભાવ થઇ આવે, અરે! કોઈ રીતે આ નજર મેં જોઈ નથી, તેવું બને! અરે! આ નજર જોયા પહેલાંની દુનિયા કોઈ રીતે પાછી મળે! આ તદ્દન વિચિત્ર નવો અનુભવ હતો.

એ પળ પહેલાના મારા અનુભવોમાં માત્ર ઉમેરાણી હતી, આ એક દૃષ્ટિ જ. એક નજર જ. પણ જાણે કે એ નજર હવે જીવનમાં વ્યાપક બની રહી હતી ને બીજું બધું તો ગૌણ બની ગયું હતું!

એટલામાં એ માણસ પોતે આ તરફ આવતો જણાયો.

મેં એને વધારે નિકટમાંથી નીરખ્યો. અને જે ધ્રૂજારી હતી તે શરીરને વધારે કસોટીમાં મૂકી દેશે તેમ લાગ્યું. એની ચાલમાં, ચહેરામાં, આંખમાં, હાથમાં, કોઈ ઠેકાણે જાણે માનવ રહ્યો જ ન હતો! કેવળ કામચોર જડ યંત્ર ફરતું હોય તેવું લાગતું હતું!

મેં બધી હિમ્મત ભેગી કરીને એને પૂછ્યું: 'તમે આ કુટિરના માલિક છો?'

તેણે બોલ્યા વિના હકારમાં ડોકું ધુણાવ્યું. અને પછી તરત એક ખુરશી ઉપર બેસી ગયો. મને સામેની ખુરશી ઉપર બેસવા તેણે નિશાની કરી.

હું ત્યાં બેઠો ખરો; પણ વાત શી રીતે ઉપાડવી તે કાંઇ ખબર પડતી ન હતી. સામેનો માણસ તે માણસ છે કે નહિ એ જ ખબર પડતી ન હતી. ત્યાં તો એ જ બોલ્યો: 'તારે જે જાણવું હતું તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેં જાણી લીધું હોય તો હવે જા! કોઈ માણસની હાજરી સહેવાની કોઈ શક્તિ મારામાં રહી નથી! તું જા!'

હું તો સ્તબ્ધ બની ગયો. માણસની હાજરી જ સહી ન શકે તેવો માણસ? આ હા! આ કેવી વાત! મેં વળી હિમ્મત કરી: 'પણ તેનું કારણ?'

તે ખાલી તુંબડીમાં કાંકરા ખખડતા હોય તેવું ભયંકર હસ્યો: 'જ્યારે બધા મરે, બધા કપાતા હોય ત્યારે જે જાત સંતાડે, બધાના મરણ વખતે જે ભાગે, તેને માટે આ એક જ વસ્તુ છે. લાંબુ જીવવાનું. લાંબુ સહવાનું. લાંબી લાંબી વાટે કેવળ શૂન્યતા નીરખવાની!'

'પણ આંહી તો આટલું બધું સૌન્દર્ય રેલાઇ રહ્યું છે. માણસ આંહીથી બીજે જવા જ ન ઇચ્છે એટલી બધી રમણીયતા આહીં ખડી છે.'

તેણે ઉતાવળા કર્કશ કટુ અવાજે મને વચ્ચે જ બોલતો રોકી દીધો: 'જે સૃષ્ટિ ગુમાવી છે તેનો એક શબ્દ પણ, મને જાણે કોઇ માંસ ખેંચતું હોય તેવો ક્રૂર લાગે છે. હું જીવતો છું અને તે વખતની તમામ યાદીઓના તાપમાં હું બળી રહ્યો છું. એટલે તું એ દુનિયાને હવે સંભારતો નહિ! સંભારતો નહિ! તને આહીં સુંદરતા લાગે છે, મને તો આંહીં બધે જ અગ્નિ અગ્નિ વ્યાપેલો દેખાય છે! તું હવે જા, હવે જા. તારી હાજરી સહેવાનું મારે માટે શક્ય જ નથી રહ્યું. હું માણસને સહી શકતો નથી. કોઈ યાદીની મીઠાશ જાણે હવે સમજી જ શકતો નથી. પસાર થઈ ગયેલી સૃષ્ટિનો લેશ પણ વિચાર આનંદ આપી શકતો નથી. તમે આનંદ શબ્દથી શું કહેવા માગો છો તેની મને ખબર રહી નથી. તમે સુંદર શબ્દથી શું કહેવા માગો છો, તેની પણ મને ખબર નથી. ઘડીક પહેલાં તું બોલ્યો કે આ ડુંગરા તો ઘણા સુંદર છે, ત્યારે મારો અગ્નિ વધી રહ્યો હતો! સુંદર એટલે એ? અગ્નિ વધે તે...'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને પદ્મદત્તનું વાક્ય અચાનક જ હૈયે ચડ્યું: 'દીપક પણ પ્રકાશ માટે નહિ, બાળવા માટે!'

તે શૂન્ય વાણીમાં જ વ્યગ્રતાથી બોલતો જ રહ્યો:

'પણ જો, એક વાત લેતો જા. બધા મરતા હોય તે વખતે મરવા દોડજે. બધા બળતા હોય તો બળવામાં ઉદ્ધાર જોજે. જાતને ખોટી રીતે બચાવવા કોઈ કામ ન કરતો. એમ જો તારી જાત કોઈ દિવસ બચી જશે તો લાંબી ભયંકર અગ્નિરેખા જેવી જીવનકેડી તને દેખાયા કરશે... ને મૃત્યુ કરતાં વધારે એ ભયંકર હશે. હવે જા, તારો સહવાસ, તારા શબ્દો, તારી હવા, તારી હાજરી, મારામાં રહેલી ભૂતકાળની મારી દરેક યાદીને એક એક અગ્નિકુંડ જેવી બનાવી દે છે! જા, માણુસ, જા, આંહીથી જા. મને મારું જીવન જીવવા દે. માણુસ ધિક્કારથી ભર્યો હોય, ઇર્ષાથી ભર્યો હોય, બીજા કશા માટે નહિ, કેવળ એની આ ભયંકર લાગણીને તૃપ્ત કરવા માટે જ એ જીવતો હોય તે સારું, પણ તમામ ભલે મરે, હું એકલો જીવું, તમામ ભલે નાશ પામે, હું તો જીવી જઈશ આ હા! અરે! એ વસ્તુ લેશ પણ ચેતનાનો ક્યાંય સ્પર્શ નહિ રહેવા દે. બીજા ભલે હવે, હું રહી જાઉં... એ ભયંકર... અતિ ભયંકર ..... છે. આહા! માણુસ તું હવે જા, જા, તારી આસપાસની ગરમ હવા મારા તરફ વહે છે, તું હવે જા! તું અશ્વત્થામાને યાદ કર, જા! જા! આંહીંથી જા, તું ગમે તે હો, તારું નામ ગમે તે હો, મારે એ જાણવું નથી. એટલી યાદી તો મને નવો અગ્નિકુંડ બતાવે, તું હવે જા. માણસનો સાથ હું કરી શકતો નથી... જા...'

એટલું બોલતામાં તો ખરેખર, તે જાણે અગ્નિથી બળી રહ્યો હોય, ગરમ હવામાં શેકાઈ રહ્યો હોય, તેમ અચાનક તરત ઊભો થઈ ગયો. તેણે મને બારણું બતાવવા માટે પોતાની એક આંગળી બારણા તરફ લાંબી કરી. ભયંકર, ખાલી, ભાવહીન, ક્રૂર શૂન્ય દૃષ્ટિથી તેણે મારી સામે જોયું, અને એક પણ વધુ શબ્દ કહ્યા વિના હું કાંઈ બોલું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે પહેલાં તો, એ પાછળના ખંડમાં અદૃશ્ય જ થઈ ગયો !

મને હવે તરત આંહીંથી ભાગી છૂટવાનું મન થયું. મનમાં એક ભયંકર ઘા થઈ ગયો હતો. આંહીં આ એક માણસ હતો જેને માટે જગતમાં કાંઈ જ સુંદર ન હતું, કાંઈ જ આશા નં હતી, કાંઈ જ આશ્વાસન ન હતું, લાંબુ . . . કેવળ નિરર્થક લાંબું જીવન . . . મૃત્યુ જીવન હતું.

હું બારણું બંધ કરીને એકદમ જ ટેકરીની નીચે જવા માટે દોડયો. ચારે તરફની હવામાંથી જાણે શબ્દો આવી રહ્યા હતાઃ

First a despised one,
Now a despiser,
He all his native Virtue Consumes
In unappeased self-love.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલીક કૌટુંબિક કથાઓ

[૧]

માણસ માત્રનું મન વિચિત્ર હશે કે મારું મન જ વિચિત્ર છે એ મારે માટે એક મહાન કોયડો રહ્યો છે. પણ જ્યારે જ્યારે હું મારા સમકાલીન મિત્રોમાંથી મારાથી નીચે રહી ગયેલાને જોઉં છું, ત્યારે ત્યારે મને જીવનમાં સાંપડેલી તકો અને સાધન સગવડતાઓ માટે, એક પ્રકારનો સંતોષ જણાઈ આવે છે; પણ મારી ઉપર પહોંચી ગયેલાને હું નિહાળું છું ને મારો એ જ સંતોષ તરત અસંતોષનું રૂપ ધારણ કરી લે છે! એટલે એ બેમાંથી કઈ વાત સાચી છે એનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ બને છે. એ ગમે તેમ હો, પણ આ કોયડાનો કાંઈક ઉકેલ લેવા માટે અથવા કેવળ કુતૂહલ વૃત્તિથી પ્રેરાઈ ને, એક વખત મેં મારી ઉપરના થરમાં આવી ગયેલા ને મારાથી ઘણા જ સુખી જણાતા એવા ચાર છ મિત્રોની ભેટ લીધી હતી. તેની આ યાદી છે! એ યાદી વાંચ્યા પછી જેને જે કહેવું હોય તે ભલે કહે, પણ એ જીવનપ્રતિબિંબોની કથની છે, એટલું ખાત્રીપૂર્વક કહી દેવું જરૂરી છે.

અમસ્તો પણ મારા એક ધરેડી જીવનથી હું કંટાળ્યો હતો. સાતે ઊઠવું. અગિયારે ઑફિસે જવું, ત્યાં ઉપરી કલાર્ક આજે કેટલી ફાઈલો કાઢી રાખવી તેની વેતરણમાં રાહ જોતો બેઠો જ હોય, તેની સામે જઈને બેસવું: હજી મોંમાં પાનની મજા આવે ન આવે ત્યાં એ કહેશેઃ 'જગનભાઈ! આજ તો આટલા કાઢી નાખજો હો! . . પછી આપણને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ ઠપકો આપે તેવું ન થાય!'

એણે મૂકેલ દોઢસો બસો ફાઈલોનો થોકડો જોતાં હાંજાં ગગડી જાય, પણ એ તો એટલું બોલીને, જાણે પજવવાનો આનંદ માણતો હોય તેમ, પોતાની આંખને નીચે ઢાળીને કોઈ ફાઈલમાં તલ્લીન થઈ ગયો દેખાય! ખરી રીતે તો આંખને એક ખૂણેથી એ આપણા ચહેરા ઉપર પ્રગટેલી ભયની રેખાઓ જ જોતો હોય! એવા એ હેડકલાર્ક પ્રભુરામભાઈ, સાસુ થવાને બદલે આંહીં કલાર્ક થઈ ગયા હતા એટલું જ. બાકી પળે પળે એ સાસુની પેઠે ટાઢાં ટમકલાં મૂકતા, ઠંડો માર મારતા, ભયંકર રીતે તમારી બિનઆવડતનું પ્રદર્શન કરાવીને પછી મદદ કરવા દોડતા, અને વળી બાગી નાખે તેવી મુરબ્બીવટ પણ ધારી લેતા.

એટલે જ્યારે એક મહિનાની રજા મંજૂર થઈ ને આવી ત્યારે મેં એકને બદલે બે નાળિયેર ફોડયાં ને પાંચને બદલે દસ ઘીના દીવા કર્યા. ઑફિસને સાંજે રામ રામ કરીને શિકારીથી ત્રાસેલું હરણું નાસે તેમ નાસીને સીધો સ્ટેશનનો જ રસ્તો લીધો. કોઈ રીતે કોઈ માણસ ઘેર કાંઈ ખબર કાઢવા આવે તે અટકાવવા માટે જ સ્ટેશને એક કલાક વહેલા પહોંચીને ચા ચેવડો જે કરવું હતું તે કર્યું. ગાડી આવી એટલે એમાં બેસી જ ગયો.

તે વખતનું મુંબઈ આજનાથી જુદું હતું. એટલે બહુ ભીડ ન હોય તેવી એક લોજ શોધી કાઢી. ત્યાંથી પછી બપોરે લટાર મારવા નીકળ્યા. મને એવી ખબર હતી કે અમારી સાથે ભણતો શર્મા ક્યાંક પાટિયું મારીને ધીકતો વેપાર ચલાવે છે, ને દવાના વેપારી તરીકે લાખો કમાયો છે. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ ઉપર જ એનું પાટિયું નજરે ચડી ગયું. એનું રહેવાનું પણ ક્યાંક એટલામાં જ નીકળી પડ્યું. એટલે ધીમે ધીમે લગભગ છએક વાગે હું તેને ઘેર ગયો.

હું ગયો ત્યારે એ ઘેર હતો. ટાકરીના જવાબમાં તરત બારણું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊઘડ્યું. મને હતું કે મને નહિ ઓળખે, પણ એ તો મને જોતાં જ પ્રેમથી બોલી ઊઠ્યો: 'અરે! જગન! તું આંહીં ક્યાંથી?'

મેં તેની સામે ખુરશી ઉપર જગ્યા લીધી. ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરી તો એના સુખી જીવનનો તરત ખ્યાલ આવી ગયો. તે મારી સામે જોઈ રહ્યો: 'શું જુએ છે અલ્યા?'

'તું ખૂબ કમાયો લાગે છે ને બહુ સુખી જણાય છે. મારી આંખમાં તારા આ સુખી જીવનની છબી લઈ લેવા માટે તો હું આંહીં આવ્યો છું!'

'ઓત્ તારીની! તું તો હજી એવો ને એવો ચક્રમ્ રહ્યો લાગે છે. પણ આ ચારે તરફના ઠઠારા ઉપરથી કાંઈ અનુમાનો ન કરતો!'

એટલામાં એક નાજુક સુંદર બૈરી ચા લઈને આવતી દેખાઈ. તે મને અજાણ્યાને દેખીને જરાક ચમકી લાગી, પણ ત્યાં શર્મા બોલ્યો: 'કોઈ નથી. આવને. તને એક નવી ઓળખાણ થશે. એ છે અમારા 'બાળ સનેહી' સુદામા 'ટાઈપના' મિત્રમ્ ચક્રમ્. તે વખતે અમે એને ચક્રમ્ કહેતા. ને હજી પણ એ ચક્રમ્ જેવો જ લાગે છે. ઠીક એ પછી. તું ક્યાં ઊતર્યો છે?'

મેં લૉજનું નામ આપ્યું.

'આંહીં કેમ ન આવ્યો? પણ હવે અત્યારે જમવાનું આંહીં રાખજે. તારે ક્યાંય કામ નથી નાં?'

'હું તો તને મળવા જ આવ્યો હતો.'

'ઠીક તો તું બેસ, આ રસિકા સાથે બે ઘડી ગપ્પાં માર, ત્યાં પરવારીને હું આ આવ્યો . . . . .'

એટલું બોલીને એ તરત અંદરના ખંડમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

મેં રસિકાની સામે જોયું તો એની અને શર્માની વચ્ચેની વયનો તફાવત એકદમ જણાઈ આવે તેવો હતો એ વાતની નવાઈ લાગી.

ત્યાં રસિકા જ બોલી: 'એમને હવે બરાબર ઠીક રહેતું નથી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું કહું છું કે તમે હવે છ મહિના દેશમાં જઈ આવો પણ.....
આંહીંનું ગળેથી છૂટતું નથી, ને જવાતું નથી...'

એટલામાં તો શર્મા હાથ પગ મોં ધોઈને આવી ગયો હતો. તે વાતમાં જોડાતાં બોલ્યો: 'તમને ઠીક બધાને આરામની વાતો ફાવે છે હો? પણ બધી વાતનો વિચાર કરવાનો કે નહિ? આવતી કાલે શું થશે તે કોને ખબર છે?'

'હું પણ એ જ કહું છું, એટલે થોડો આરામ લઈને પછી પાછું કર્યાં અવાતું નથી?......'

'થશે થશે, એ પણ થશે.' શર્મા બોલ્યો.

રસિકાને કાંઈક કામ હોવાથી તે ઘરમાં ગઈ. ઘરમાંથી બાબાનો રડવાનો અવાજ આવી રહ્યો હતો.

ચા પીતાં પીતાં એના સુખી શ્રીમંત છાપવાળા ઘરને હું જોઈ જ રહ્યો. એમાં બધી આધુનિક સગવડતાઓ હતી. મને લાગ્યું કે નીચે મોટર દેખાતી હતી, તે પણ એની જ હોવી જોઈએ. મને લાગ્યું કે શર્મા હરેક રીતે ઘણો જ આગળ વધેલો, પૈસેટકે સુખી, ગર્ભશ્રીમંત જેવો બની ગયો હતો.

બાબાનો રડવાનો અવાજ હજી આવી રહ્યો હતો.

શર્માએ કંટાળીને કહ્યું: 'જો ને યાર! આજ રડવે ચડ્યો છે!'

'તારો બાબો છે?'

'હાસ્તો!'

'ત્યારે તો તું શર્મા! આપણા બધા મિત્રોમાં સૌથી વધુ સુખી છો. આપણી સાથે નુરુદ્દીન હતો, તે જામ્યો હતો, પણ મરી ગયો. ગુલાબશંકરે પહેલાં જમાવ્યું, લાખો કમાયો, પણ બધું ખોયું. કોઈ ઠેકાણે આંહીં જ ઑફિસમાં છે!'

'અમારે ત્યાં જ છે!' શર્માએ કહ્યું.

'ખરેખર! ત્યારે તું આપણામાં ભારે ભાગ્યશાળી!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શર્માના મોં ઉપર ભયંકર શૂન્યતા પથરાતી જણાઈ. તેની આંખમાંથી નુર ઊડી જતું લાગ્યું. તે તદ્દન જડની પેઠે ફરસ ઉપર જોઈ રહ્યો હતો!

'કેમ બોલ્યો નહિ?' મેં કહ્યુંઃ 'હું કાંઈ માગવાનો નથી!'

'માગવાનો સવાલ નથી, તારા ભ્રમનો સવાલ છે. તારી વાત સાચી છે. હું સેંકડો કમાયો. પછી હજારો કમાયો. અત્યારે લાખે લેખાં છે. દેશ પરદેશ પણ ખેડ્યા. પણ આ જો ને યાર! નસીબ. આમાં બૈરીનું જ સુખ નથી...' તે પોતાને કપાળે હાથ દેતાં બોલ્યો: 'આ ત્રીજી વખતની છે. તે પણ આ બાબાના જન્મ પછી ઢચુ પચુ થઈ ગઈ છે. હવે ગણવા માંડ. ક્યાં મારી ઉમ્મર, ક્યાં એની ઉમ્મર? મને સિત્તેરમું ચાલે છે. તેને સત્તરમું. હું હવે કેટલાં વર્ષ? બહુ બહુ તો પાંચ! સાત! હું લાકડામાં જવા જેવો થઈશ, ત્યારે માંડ આ બાબાની આંગળી લેવા પામીશ! ત્યારે માંડ, પેલો કાલિદાસ આપણને કહી ગયો છે તેવા, અસ્પષ્ટ મધુર શબ્દો એ બોલતો હશે: પણ એ કોણ સાંભળશે? હું તો લાકડામાં હોઈશ... સમૃદ્ધિ, પૈસો, વ્યાપાર, શ્રીમંતાઈ, બધું જ જગન! જાણે કાંઈ જ મારે માટે નથી, જાણે કોઈ જ માટે નથી, એવું ઘણી વખત લાગી આવે છે. ત્યારે આ બધું શા માટે આવ્યું ને એને લગતું કુટુંબસુખ કેમ ન આવ્યું, એ જાણવા માટે મન કેવળ આકાશ તરફ નજર નાખે છે, ને ત્યાંથી પણ કાંઈ જ જવાબ આવતો નથી. તારી પાસે આનો કોઈ જવાબ છે જગન?'

મેં શર્મા તરફ જોયું તો એની આંખમાં આંસુની ભીનાશ આવી ગઈ હતી.

એનો જીવનપ્રશ્ન છેડવા માટે મને જરાક પસ્તાવો થયો. મેં વાત વાળી: 'શર્માજી! આવતી કાલે... તમે જોશો તેમ.....'

'એ મનમનામણાં ખોટાં નથી! જગન! પણ જીવનભર જે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મળ્યું નહિ, તે હવે મળશે એમ આશા રાખવી. ઠીક છે....'

એટલામાં રસિકો પાછી ફરતાં અમે ચાની ધમાલમાં પડી ગયા.

તે રાતે મોડેથી હું સારી પેઠે તૃપ્ત ભોજન લઈને એની જ મોટરમાં પાછો ફરી રહ્યો હતો ત્યારે સેંકડો દીપમાલાઓથી શણગારેલા મહાલયોમાંથી, મને એક કે બીજે રૂપે જાણે શર્માનું જ મોં દેખાવા માંડ્યું ! શૂન્ય..કેવળ શૂન્ય !

[૨]

બીજે દિવસે સવારે એ જ પ્રમાણે એક બીજા ભાઈનું નામ યાદ આવ્યું. તેમને મળવાનું નક્કી કરીને વહેલાં જ નીકળી જવું એવો નિશ્ચય કર્યો. કોઈ સુભાગીનું મોં સવારમાં જોવાઈ ગયું હશે એટલે હજી તો જ્યાં થોડાં પગલાં આગળ ચાલવાનું થયું, ત્યાં એ પોતે જ સામા મળ્યા ! અને તે પણ તરત ઓળખાણ પડી ગઈ હોય તેમ સામે હાથ લંબાવતા ! એનો પ્રેમભર્યો સત્કાર શબ્દ આવ્યો: 'અલ્યા તું જગન ? તું ક્યારે આંહીં પેસી ગયો છે ? આંહીં તારું શું કામ હતું ?'

મેં હસતાં હસતાં કહ્યું: 'તમારા વૈભવને જોનારો કોઈક તો જૂનો મિત્ર તમારે જોઈશે નાં ? અત્યારે હું તારે ત્યાં જ આવતો હતો.'

'તો ચાલ આંહીંથી જ આપણે ઘેર જઈએ. મારે કાંઈ ખાસ કામ અત્યારમાં છે નહિ. તું ક્યાં ઊતર્યો છે ?' પછી અમે બન્ને વાતો કરતા કરતા એના ઘર તરફ ચાલ્યા.

મગનભાઈ અમીન એ એનું નામ હતું. કોલેજ દિવસોમાં પણ એ ગણતરીબાજ ને ગંભીર ગણાતો. તે વખતે એને સૌથી વધુ ઓળખાણ મારી જ હતી. એટલે આટલાં વર્ષે એને ફરી મળવાથી જેમ મને આનંદ થયો હતો, તેમ એને પણ થયો હોય તેમ લાગતું હતું. આ પ્રોત્સાહનથી મને ઠીક ઉત્તેજન મળ્યું. મેં સાંભળ્યું તો હતું કે સરકારી નોકરી જેવી નોકરીને ઠોકર મારીને એ ધંધામાં પડ્યો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને ભાગ્યજોગે એમાં કમાણી પણ સારી કરી હતી. એ તો એના ચહેરા ઉપરથી, વેષ ઉપરથી, એના સુખી દેખાવથી તરત જણાઈ આવતું હતું. સારું થયું કે અત્યારમાં એ ફરવા નીકળ્યો ને મારો એની સાથે ભેટો થઈ ગયો, નહિતર પછી તો એનો ભેટો થાત ત્યારે!

પણ મારું મન તો મિશનરી ઘાટનું જાણે બની ગયું હતું. જે કામ માટે નીકળ્યું હતું, તે કામ જ એમાં અગ્રપણે હાજર રહેતું. મેં વાત વાતમાં જ તરત કહ્યું: 'અલ્યા અમીન! આપણી ઓગણ-પચાસ નંબરની ઓરડીનો સૌથી નશીબદાર આક તો તું નીકળ્યો હો!'

'કેમ? પેલો રાયજાદો? કહે છે કે ક્યાંક બહુ મોટા હોદ્દા ઉપર છે!'

'એ તો મરી પણ ગયો!'

'હેં? ક્યારે?'

'એ વાતને પણ બે વરસ થઈ ગયાં. અને તે પણ પાછો, પાછળ કોઈ રુએ તેવું મળે નહિ, તેમ મર્યો. નાગર તો તને ખબર છે નાં?'

'દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતો!'

'ત્યાંથી પછી દેશમાં આવી ગયો હતો. અને અત્યારે જલંધરના રોગથી મરણપથારીએ પડ્યો છે!'

'અરર!'

'તું એક જ નશીબદાર નીકળ્યો યાર! કે આવી સરસ જમાવટ, આવું શહેર, આવો ધીકતો સ્વતંત્ર ધંધો, આવું શરીર....'

'આવી ઉપાધિ! એમ બોલને!'

'તારા જેવી ઉપાધિ તો સૌને મળો...' હું બોલ્યો.

અમીન ઊભો રહી ગયો. 'અલ્યા રહેવા દે હો! પારકે ભાણે તને મોટો લાડુ લાગે છે. ચાલ આપણે અદલાબદલી કરવી છે?'

'હું તૈયાર છું!' મેં હસતાં હસતાં કહ્યું.

'તું ઘેર ચાલ, પછી આપણે વધુ વાત કરીશું!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થોડીવારમાં અમે એને ઘેર પહોંચ્યા. ત્રીજા માળ ઉપર એક બહુ જ સગવડભર્યા ત્રણ ચાર ખંડમાં એનો નિવાસ હતો. એમાં પણ મેં જોયું કે તમામ પ્રકારની સાધનસંપત્તિ હાજર હતી. એક આરામખુરશી ખેંચીને હું બેઠો. મારી સામે હીંચકા ઉપર અમીન બેઠો.

થોડી વારમાં ચા આવી, અને કોણ જાણે કેમ ચામાં વાર્તા-વિનોદ પ્રેરવાનો ગુણ છે એટલે અમે અધૂરી વાત મૂકી હતી ત્યાંથી જ ફરીને ઉપાડી.

'બોલ! તું તૈયાર છે નાં?'

'હા હા, ચાલો હું તૈયાર છું!'

અમીને ધીમેથી એક સાદ કર્યો: 'સુશીલા! આંહીં આવ તો!'

જવાબમાં એક ચૌદ પંદર વરસની છોકરી આવીને ઊભી રહી.

'જો આ આપણા કાકા છે. તે દેશમાંથી આંહીં આવ્યા છે. કાંઈક નાસ્તો મોકલ તો! ને નલિની ક્યાં છે?'

'આ રહી બાપુજી!' કહેતી એક બીજી છોકરી તેની પાછળ દેખાણી.

'કુસુમ નથી?'

'હું તો આંહીં જ છું બાપુજી!' કહેતી એક ત્રીજી છોકરી પણ દેખાણી. 'લો, ત્યારે સરલા બેન જ દેખાતાં નથી!' તરત સરલા પણ દેખાણી. બધાની વચ્ચે વયનો બહુ થોડો તફાવત લાગતો હતો. મને હવે કાંઈક સમજમાં આવ્યું કે અમીન આ બધી પુત્રીઓને એક પછી એક કોઈક હેતુસર બોલાવી રહ્યો છે. એટલામાં પાછળ ન પડી જવાય એવા કુતૂહલથી પ્રેરાઈને બીજી પણ ત્રણ છોકરીઓ તરત ત્યાં નજરે પડી. સૌથી નાની તો એક જણની કેડમાં હતી.

'લે જો! છે ને 'વર્ષા તો સાત સાત બેનડી રે લોલ!' ને એમનો ભાઈ તો હજી આકાશમાંથી ઊતર્યો જ નથી, કાં નલિની?'

નલિની કાંઈ બોલી નહિ. પણ સાતે છોકરીઓ ને અમીન પોતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ, એકાદ નાનકડા છોકરાની ગેરહાજરીથી એક ઊંડી વ્યથા અનુભવી રહેલાં જણાયાં.

થોડી વારમાં નલિની ગઈ એટલે એની પાછળ એ આખી વાદળી સેના પણ અંદર ગઈ. મેં અમીન સામે જોયું તો એના ચહેરા ઉપર એક પ્રકારનો અદશ્ય વિષાદ બેઠો હતો. થોડી વારમાં તે બોલ્યો: 'જગન! આ અમીન કુટુંબ ઉપર મહાન શાપ છે. આંહીં લક્ષ્મીનો પાર નથી. સુખસગવડતા, સાધન તું જોઈ શકે છે. ડૉક્ટર હમેંશાં આવે છે. ધીકતો વેપાર પણ છે. બધી વાતે હું સુખી છું. પણ ઘરમાં કોઈ જ એવું નથી, જેને હું આ કામમાં રસ લેનાર જવાબદાર વ્યક્તિ ગણી શકું. આ બધી તો પારકી થાપણ છે. આવતી કાલે ચાલી જવાની. પછી ઘરમાં કોણ? હું અને . . . મંદરા . . . અને એ પણ હવે તો સાજીમાંદી છે . . . જીવનનો આટલાં બધાં વર્ષોનો આ જ સાર હશે? તુ પહેલેથી જરાક ફિલસૂફ હતો એટલે તને હું પૂછું છું . . . આ જીવન શું કરવા? આનો સાર શું? આમાં રહેવાનું શું? આ કમાણી ને જંજાળ શા માટે? સરકારના વગર પૈસાના વેચાયલા ગુલામ થવા માટે? હું તને એ પૂછું છું કે આ જીવનમાં મજા શી?'

અમીનના ચહેરા ઉપર માનસિક વ્યથા પથરાતી હતી. તેને આ બધું જ જીવન અર્થહીન જણાતું હતું. લોહીમાં બેઠેલી માન્યતાઓને માણસ એમ એકદમ તજી શકતો નથી એ સત્યની જાણ હોવાથી મેં ન બોલવામાં સાર જોયો. ત્યાં અમીને જ છેલ્લું વાક્ય કહ્યું: 'જગન! મને તો એમ લાગે છે કે જીવનમાં ન આવવામાં જે મજા છે, તે જીવન પ્રાપ્ત કરવામાં નથી. અગાધ સમુદ્રને તળિયે સૂતેલા એકાદ શંખલા કરતાં માણસ શી રીતે વધારે સુખી છે એ હજી મને સમજાયું નથી. તું સમજાવશે ખરો? પણ લે, આ નલિની આવી. પહેલાં આપણે નાસ્તાને ન્યાય આપો, પછી બીજી વાત.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૩]

પણ મુંબઈ આવતાં પહેલાં જ એક મિત્રે કહ્યું હતું કે તારે મુંબઈની શ્રીમંતાઇ નહિ, તેમ જ મુંબઈનો રઘવાટ પણ નહિ, કેવળ મુંબઈનો સુખી આનંદ જોવો હોય તો પ્રાણલાલને મળજે. એ સુખી છે, શાહુકાર છે, ધંધો ચલાવે છે, છતાં વધુ પડતો શ્રીમંત નથી. ને એને ત્યાં વધુ પડતો રઘવાટ પણ નથી. તે શ્રીમંત છે તેના કરતાં વધારે સુખી છે. ને સુખી છે તેના કરતાં વધારે સંતોષી છે. એનો સંસાર જોવા જેવો છે.

પ્રાણલાલને હું તો ઓળખતો જ હતો. જ્યારે જ્યારે એને કવિતા કરવાનું મન થતું ત્યારે ત્યારે મારી સાથે એ છેક છેલ્લી પાટલી ઉપર આવીને બેસતો. અને અમે એકબીજાની કવિતા વાંચ્યા કરતા ! એ વખતે ખબર નહિ કે કવિતા વાંચવામાં જ મજા છે. કરવામાં ગાંઠનું ગોપીચંદન ઘસવાનું હોય છે; ને જીવવામાં તો દિવસે તારા જોવાના હોય છે ! ગમે તેમ પ્રાણલાલને હું મારો અંગત મિત્ર ગણી શકું એટલો નિકટનો મારો સંબંધ ગણાય. એટલે એનું રહેઠાણ શોધી કાઢવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. એનો ફોન નંબર મળ્યો. 'ફોન' ઉપર જ એણે જે ઉત્સાહ બતાવ્યો તેથી આશા બંધાઈ કે એ મને ભૂલ્યો નથી. અમે એક ઠેકાણે મળવાનું નક્કી કર્યું. મારે ત્યાં એની રાહ જોવાની એમ ઠર્યું. બે વાગે એ ત્યાં આવવાનો હતો.

અને એ બરાબર બે વાગે આવી પહોંચ્યો.

તે દિવસે પ્રાણલાલે જે ઉદારતાથી મને સત્કાર આપ્યો તે ઉદારતા કેવળ અત્યંત સુખી સંતોષી જીવનના પડછાયામાંથી જ ઉદ્ભવી શકે તેમ મને લાગ્યું. એણે સિનેમા, નાટક, હોટેલ, જોવા લાયકનાં સ્થળો, ચોપાટી, અને બધે જ મને ફેરવ્યો. મને લાગ્યું કે ખરેખર પ્રાણલાલના અંતરમાંથી જે પરિમલ વહી રહ્યો છે તે જ આ બધું કરાવે છે.

છેલ્લે છેલ્લે પણ એક આલીશાન મકાનની એણે મને મોજ કરાવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાં બેઠા અમે શાંતિથી આઈસ્ક્રીમ ખાઈ રહ્યા હતા. મુંબઈ નગરી પણ અદ્‌ભુત દેખાવ રજુ કરી રહી હતી. એની બધી જ ભૂતાવળ કોણ જાણે ક્યાંની ક્યાં અત્યારે અદશ્ય થઈ ગઈ હતી.

મેં કહ્યું : 'પ્રાણલાલ ! તને આટલો આનંદી, સંતોષી, સુખી, અને શ્રીમંત જોઈને મને કહેવાનું મન થાય છે કે આપણા વખતના કુલ સાતસો છોકરાઓમાંથી તારા જેવું મહદ્ ભાગ્ય ભાગ્યે જ કોઈને મળ્યું હશે. તારા એ આનંદની વધારે સુંદર હવા મારા મનમાં ભરી લેવા માટે મારે એક વખત તારે ત્યાં આવવું છે !'

તે મોટેથી હસી પડ્યો: 'અરે ! અરે ! ગાંડાભાઈ ! શેક્સપિયર પણ કહી ગયો છે કે દેખાય છે તે સત્ય નથી. ને સત્ય છે તે દેખાતું નથી ! આપણી દુનિયા કેટલી વિશાળ છે જગન ? એટલે તને આ સુખદ સ્વપ્ન મળી ગયું હોય તો હું જ તને કહું છું કે એ તારા મનમાં એમ જ રહેવા દે ! એની મજા તારી કરીને તું માણ્યા કર. આનંદ એમાં છે !'

હું તો એની આ વાણી સાંભળીને સ્તબ્ધ થઈ ગયો. મનમાં થયું: 'અરે ! આને પણ વિષાદની છાયાનો રોગ લાગુ પડ્યો છે કે શું ?'

મેં કહ્યું: 'પ્રાણલાલ ! કેમ એમ બોલ્યો ? તું શું સુખી નથી ? અમારાં ભાભી વઢકણાં છે ?'

'વઢકણાં કે ન વઢકણાં એમાંથી એકે ભાભી જાણે છે જ નહિ !'

'હેં ! શું કહે છે ?' હું એના જવાબથી સ્તબ્ધ થઈ ગયો: 'ત્યારે સવિતા ? તે વખતે તેના કાગળ આવતા, આપણે પેલા બગીચામાં બેસીને તે વાંચતા, કેટલા રસિક શ્લોકો એ લખતી ? એ સવિતા ક્યાં છે ?'

'સવિતા ઉપર પહોંચી ગઈ.' તે કાંઈક નિરાશાથી બોલ્યો: 'ને મારે માટે જગ્યા રાખવા ગઈ છે !'

એના સ્વરમાં રહેલા વિષાદે એક પળભર મને મૂંગો કરી દીધો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એનાં સંતાન હશે?'

'છે. ત્રણ છે. ત્રણે રત્ન સમાં! મને સમજાતું નથી કે તંદુરસ્ત, રસિક, હેતાળ સ્ત્રી મને આ કેવી ભેટ દેતી ગઈ! પરંતુ એ બિચારી પણ શું કરે? અહીં તો જાણે કોઈનું કાંઈ ચાલતું જ નથી. પણ તો પછી સમજાતું નથી કે આ બધું કૌભાંડ શું કરવા ચાલી રહ્યું છે?'

મને એના જવાબમાં કાંઈ પૂરેપૂરી સમજણ ન પડી. પણ લાગ્યું કે માત્ર સવિતા ગઈ એ એકલી જ આપત્તિ આના ઉપર નથી.

'તું બીજી વાર પરણ્યો છે?'

'કોણ હું? ના રે, હવે મારી ઉમ્મર પણ ક્યાં પરણવા જેવી છે. મને પાંસઠ તો થયાં!'

'ત્યારે સવિતાનાં ત્રણે સંતાન શું કરે છે? છોકરો તો મોટો હશે!'

'છોકરો છે જ નહિ.....' તેણે વધુ પડતી આશાભંગી અવાજે પ્રત્યુત્તર વાળ્યોઃ 'છોકરો છે જ નહિ. ત્રણે છોકરી છે!'

'એ તો ઈશ્વરની લીલા. એમાં કાંઈ નહિ. છોકરા છોકરી બધું સરખું જ છે નાં?'

તે બેઠો થતો બોલ્યોઃ 'તું કાલે આવજે ને, દસેક વાગે આવજે. હું મોટર તેડવા મોકલીશ!'

'શું કરે છે ત્રણે બહેનો? ત્રણે પરણી છે?'

'ત્રણે મૂંગી છે જગન! ચાલ, આપણે આજે બહુ મોડું થયું. એ ત્રણે અપંગ નિરાધારો મારી રાહ જોતાં હશે. મારે વહેલું પહોંચવું જોઈએ...... ઈશ્વરની લીલા અગાધ છે, એમ માણસો કહે છે, તેં પણ એ કહ્યું, મને શંકા છે કે લીલા જેવું કદાચ કાંઈ જ નહિ હોય!'

એના જવાબમાં રહેલી જીવનકટુતા મને સ્પર્શી ગઈ. તેમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ સમાધાનનો સૂર દેખાતો ન હતો. મને એ સ્થિતિ ઘણી જ ભયંકર લાગી. મેં કહ્યું: 'પ્રાણલાલ ! આ ત્રણે બહેનો મૂંગી છે. તું એમને સિવણગુંથણ એવું શીખવાડી શકે કે એમને માટે જીવન આનંદમય બની જાય. . . . .'

'મને લાગે છે લોકો સસ્તી ફિલસૂફોનાં વાજાં બનવામાં આનંદ લે છે. જીવન સાથે બે પળ પણ એનો મેળ મેળવવા જાય તો ખબર પડે કે ફિલસૂફી ને જીવન એ તો નેવનાં પાણી મોભે ચડાવવાની વાતો છે. આપણે ધારી લઈએ છીએ જગન ! કે અપંગતાને પણ પાંગરાવી શકાય. એ ખરું પણ છે. વિજ્ઞાન ઘણું આગળ વધ્યું છે. પણ આ વસ્તુનો પણ આપણે હિસાબ રાખવો ઘટે છે. કેટલીક વખત કોઈ રીતે કાંઈ થઈ શકતું નથી. શિવણ ભરત તો ઠીક, સોયમાં દોરો પરોવતાં, આ ત્રણેને ત્રણ વર્ષ લાગે તેમ છે ! કોણે, શા માટે, ક્યારે, કેવી રીતે, શા હેતુથી . . આ મગજ આ શરીરમાં મૂક્યાં તે મારે માટે તો હમેશાં કોયડો જ રહ્યો છે. ઠીક ચાલ, તું કાલે આવશે નાં ?'

મેં હીણો જવાબ આપ્યો: 'હા આવીશ તો ખરો. . . .'

અને અમે બહાર નીકળ્યા.

[૪]

વાલુકેશ્વર ઉપર શોધતો શોધતો હું શેઠ મનમોહનને બંગલે પહોંચ્યો. મનમોહન અમારી સાથે હતો, ત્યારે એની ગણના મહા ઠોઠમાં થતી. એને ગણિત ન આવડતું કે ન સાહિત્યમાં રસ હતો. પણ કેળવણીને અને જિંદગીની સફળતાને કોઈ જ સંબંધ નથી એ વાતની જાણે મોટી જાહેરખબર હોય તેમ, શેઠ મનમોહનનો બંગલો જોતાં જ હું છક્ક થઈ ને ઊભો જ રહી ગયો.

અત્યાર સુધી જે મિત્રોને મળેલો તે બધા તો શેઠ મનમોહનના પ્રમાણમાં, મને લાગ્યું કે કારકુનો ગણાય ! એવો આલીશાન બંગલો,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવો જ સુંદર બગીચો, દરિયાકાંઠાની ઠંડી હવાની લેરખી અનુભવતા તમે જ્યાં ઊભો હો ત્યાં સામે જાણે સોનેરી સ્વપ્નાંની ભૂમિ જ દેખાય! બગીચાની ફૂલછટા જોઈને ત્યાંથી ઊઠવાનું મન પણ ન થાય! મને તો લાગ્યું કે ખરેખર આ મનમોહનનું રાજભવન સ્વર્ગ સમું સુંદર છે. એમાં નિત્ય વસનારા મનમોહન વિષે વિચાર કરતો હું, એ રાજભવનનાં અનુપમ દાદર ઉપર ચડી રહ્યો.

આગલે દિવસે હું મળવાનો વખત માગી ગયેલો, એટલે ઉપર ચડી રહ્યો. એક ચોકીદાર મને રસ્તો બતાવતો મારી આગળ ચાલી રહ્યો હતો. દાદર ઉપર પગથિયે પગથિયે આરસની સુંદર પૂતળીઓ હાથમાં વીજળીદીવા ધારીને ઊભી હતી. ભીંતો ઉપર એક જુઓ ને એક ભૂલો એવાં મોટાં સુંદર ચિત્રો હતાં. તમામ ચિત્રો વિખ્યાત કલાકારોનાં—મૂળ ચિત્રો જ હતાં. કેટલાંક ચિત્રોની મોટી 'ફ્રેઇમ'ની પાછળ તો ચકલાનો કુટુંબનિવાસ પણ જણાતો હતો. અનુપમ કાવ્યમય વાતાવરણ ઊભું કરતાં આ ચિત્રો કોણ જાણે કેટલા કાળથી આંહી ઊભાં હશે! દાદરની સુંદર સ્ફટિક જેવી શોભા આ ચિત્રો, પેલી આરસપૂતળીઓ, શું જોવું ને શું ન જોવું એની ગડમથ અનુભવતો હું આગળ વધ્યો.

બીજા માળ ઉપર આવ્યો. ત્યાંના દીવાનખંડની પણ એવી જ શોભા હતી. સૃષ્ટિના તમામ સૌન્દર્યને જાણે આંહીં કોઈએ બોલાવ્યું હોય તેમ ચિત્રો, છબીઓ, પ્રતિકૃતિઓ, પ્રતિમાઓ, નાજુક નકશીદાર વસ્તુઓ, ભરતગુંથણના અનેક નમૂનાઓ, નર્યાં સ્ફટિકની અનુપમ રૂપ રેલાવતી શૃંગારભરિત સુંદરીઓ, હું ત્યાં દીવાનખંડમાં આવીને ઊભો અને મને લાગ્યું કે જે મનમોહનની મૈત્રીનો હું દાવો કરું છું તે મનમોહનનો આ બંગલો ન હોય! કાં તો ખરેખર કાંઈ ભૂલ થઈ લાગે છે. મને ત્યાં એક કોચ ઉપર બેસવાનું કહીને ચોકીદાર પાસેના બીજા ખંડમાં અંદર ખબર કરવા ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાં તો હું મૂરખ બન્યો છું, ને નામ સામ્યે એક મનમોહનને મળવા આવતાં બીજા જ મનમોહનને મળવાનું થાય છે, એ વિચારે હું જરાક ગભરાટમાં પડી ગયો. પણ જે પળ બે પળ એકાંત મળી ગઈ તેમાં મેં નજર ભરી ભરીને સૌન્દર્ય જોવા માંડ્યું! પણ બે આંખ કેટલુંક જોઈ શકે? આંહીં તો હજાર આંખ હોય તો પણ ધરાઈ જાય એટલી સુંદરતાની જાણે હેલી વરસી રહી હતી! ગમે તે તરફ દૃષ્ટિ કરો ને ત્યાંથી દૃષ્ટિ પાછી જ ફરે નહિ એટલી સુંદરતા ત્યાં બેઠી હોય!

ખુલ્લી બારીમાંથી ઠંડો મધુર મલયાનિલ જેવો દરિયાનો પવન આવી રહ્યો હતો. એક બારીમાંથી બહાર નજર ગઈ તો નીલાં-હીરાં ચમક ચમક થતાં દરિયાનાં પાણીને જોઈ ને હૃદય જાણે નાચવા મંડશે તેમ લાગે. દરિયાનાં પાણી આખો દિવસ નૃત્ય કરે, ને આંહીં બેઠેલાના હૃદયને પણ આખો દિવસ નૃત્ય કરાવે, એવી અનુપમ રચના આ ખંડની હતી.

હું તો મનમોહનની કલાદૃષ્ટિ અને એણે વસાવેલો આ વૈભવ જોઈ ને મારી પોતાની જાતને ધૂળના એક હલકા કણથી હલકો ગણવાની મનોદશામાં આવી ગયો. મને થયું કે અરે! મેં તો જીવન મેળવીને કેવળ જીવંતમૃત્યુ જ મેળવ્યું! નહિ નોકરીનું ઠેકાણું, નહિ કોઈ સાધનનું ઠેકાણું, નહિ રહેવાનું ઠેકાણું, નહિ સમાજમાં કોઈ પ્રતિષ્ઠિત સ્થાનનું ઠેકાણું, કેવળ હાડ હાડ થતા ભિખારી જીવનને પસાર કરી દેવાની વૃત્તિથી જીવવું એ તે કાંઈ જીવ્યું ગણાય? હું તો મારી જાતને હજી પણ કોણ જાણે કેટલી નીચે ઉતારી જાત, પણ ત્યાં પેલો ચોકીદાર સામેથી આવતો દેખાયો, એટલે મારી વિચારમાળા અટકી પડી!

ચોકીદારે આવીને કહ્યું: 'સાહેબ! આપનું નામ જગનશેઠ?'

'અરે ભાઈ!' હું મનમાં બોલ્યો: 'જગનશેઠ કેવા? જગન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહે ને!' મોટેથી કહ્યું: 'હા કેમ?'

'ત્યારે આપને ત્યાં અંદર બોલાવે છે. આપને શેઠ સાહેબ સાથે બહુ ભારે દોસ્તી જણાય છે!'

'શા ઉપરથી એમ કહો છો?'

'ઐસે તૈસે કો તો શેઠ યહાં મિલ લેતે હૈં! અસલી જિગરી દોસ્તોં કો હી શેઠ વહાં બુલાતા હૈં!

હું વિચાર કરતો બેઠો થયો. આ દીવાનખાનું આટલું અદ્દભુત છે ત્યારે અંદરનો ખંડ તો કોણ જાણે કેવો અદ્દભુત હશે! મનમોહને મને ત્યાં મળવા બોલાવ્યો ને ભૈયાએ જે વાત કહી તેથી મારું મન એક પ્રકારનો સંતોષભર્યો ગર્વ અનુભવવા માંડયું! મને થયું કે મનમોહન મને હજી ઓળખે છે એ વાત જ ઘણી કહેવાય.

ભૈયો આગળ ને હું પાછળ એમ અમે પાસેના પછવાડેના ખંડમાં ગયા. પણ દીવાનખાનું છોડતાં જ જાણે હવા ફરી જતી જણાઈ. એ જોઈને મને નવાઈ લાગી. આંહીં તો બધી જ વાત એકદમ સાદી–કંજુસની હદે ગણાય એવી સાદી, હતી. એ શું?

આ નવી નવાઈમાંથી હું જાગું તે પહેલાં એક તદ્દન જ સાદો પડદો ઊંચકીને ચોકીદારે મને કહ્યું: 'આંહીં શેઠ સાહેબ છે, જાઓ!'

મેં અંદરના ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. અને મારી નવાઈનો પાર રહ્યો નહિ!

અંદરનો ખંડ એકદમ સાદો, માન્યામાં ન આવે એટલો બધો સાદો હતો. તદ્દન સાદી પથ્થરની ફરસબંધી ઉપર એક બે ચટાઇઓ માત્ર પડી હતી. બીજું કાંઈ કહેતાં કાંઈ ત્યાં ન હતું. ખુરશી, ટેબલ, કોચ, પંખો, કબાટ કાંઈ કહેતાં કાંઈ ત્યાં મળે નહિ. મને ભારે આશ્ચર્ય થયું. ઘડીભર તો શંકા પડી કે કોઈ મને બનાવતું લાગે છે. મેં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામે દીવાલ ઉપર દૃષ્ટિ કરી તો એક પણ છબી કે કાંઈ પણ શોભા ત્યાં પણ દેખાતી ન હતી. એક ખૂણામાં માત્ર સાદો વીજળીનો દીવો હતો. બીજું કાંઈ જ શોભન દેખાતું ન હતું.

હું તો આભો જ બની ગયો. મનમોહને મને બનાવ્યો કે આ બીજો જ કોઈ મનમોહન મને બનાવી રહ્યો છે કે છે શું—એની મનમાં ને મનમાં ગડભાંગ ચાલી. પળવાર થયું કે પાછો ફરી જાઉં. પણ એટલામાં જરા અંધારામાં પડેલી, એક ચટાઈ ઉપર મારી નજર ગઈ ને હું ચોંકી ગયો!

કોઈકનું ઉઘાડું શરીર જાણે લાંબુ થઈને ત્યાં પડ્યું હતું!

એ શરીર પણ આસપાસની હવા સાથે મેળ સાધતું હોય તેમ કેવળ એક સાદા ધોતિયામાં ને કુર્તામાં વીંટાઈ ને ત્યાં આળોટતું પડ્યું હતું. વીંટાઈને એમ જ કહી શકાય. કારણ કે એ લૂગડાં પણ સુઘડતાથી કે બંધબેસતી રીતે જાણે એણે પહેર્યાં જ ન હતાં!

આ કોણ હશે એવા કુતૂહલથી હું એકાદ બે ડગલાં આગળ વધવાનું કરતો હતો ત્યાં એનો જ અવાજ આવ્યોઃ 'જગન તું છો? આવ, આવ, આંહીં આવને, આ સાદડી ઉપર. ત્યાં કેમ ઊભો છે?'

લાખોના સ્વામીને આવી કઢંગી રીતે સાદડીમાં લાંબો થઈને આળોટતો પડેલો જોઈને પહેલાં તો મારું મન, અવાજને ને દૃશ્યને બન્નેને માનવાની ના પાડવા તરફ દોડ્યું. પણ ત્યાં મનમોહને જ બેઠા થતાં કહ્યુંઃ 'આંહીં આવ, આંહીં, મારી પાસે!' તેણે સાદડી ઉપર હાથ ઠબકારીને જગ્યા બતાવી.

હું આગળ વધ્યો ને મનમોહનની છેક પાસે બેઠો.

પણ પાસે બેસીને એના તરફ જોતાં જ હું ચોંકી ગયો. કોઈ તદ્દન નીરસ, નિર્જીવ, સંસારમાં લેશ પણ કુતૂહલ કે રસ ન રાખનાર, સ્થૂળ જીવંત મૂડદું હોય તેવો, ભાવહીન, આસપાસની વસ્તુ સાથે વસ્તુ જેવો જણાતો, મનમોહન ત્યાં બેઠો હતો! કોઈને લાગે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ કે એ જીવંત આદમી છે!

મારું બધું જ કુતૂહલ શરીરમાં જાણે પાછું સમવા માંડયું. અત્યાર સુધી જોયેલા વૈભવની લેશ પણ સ્મૃતિ રહી ન હોય તેમ મનમોહનને જોતાં હું પણ જડ જેવો બની ગયો. મેં પ્રયત્ન કરીને એને કહ્યું: 'મનમોહન! તમે મને ઓળખી તો કાઢયો!'

'કેમ ન ઓળખું? કાલે તારી ચિઠ્ઠી મળી ત્યારે જ ઓળખી કાઢયો હતો. પણ કાલે હું વધારે અસ્વસ્થ હતો. એટલે મેં તને આજે મળવા બોલાવ્યો. બોલ, તું શું કરે છે?'

'મારું કરવું ન કરવું તો પછી તમને કહું. પણ પહેલાં મને કહો તો ખરા, કે તમે કેમ સાવ આંહીં નાખી દીધાની જેમ પડયા છો? તમને શું અસ્વસ્થતા છે?'

'ગણીએ તો બધી છે, ને નહિતર એકે નથી!'

'એટલે?'

'જો ને જગન! તું પેલા દીવાનખંડમાં બેઠો હતો, આ બંગલો પણ જોયો હશે, પેલો બગીચો છે, પાછળ પણ પાર વિનાનાં મકાનો છે, પણ ઘણી વખત મનમાં થાય છે, આ બધાં કોનાં?'

'કેમ કોનાં?'

એટલામાં પાસેના બારણેથી એક આયાએ પ્રવેશ કર્યો. તેની આંગળીએ, કદરૂપું, કઢંગું, એક આંખે કાણું, નાકે ચીબું, રંગે અબનુસ જેવું, શરીરે વામનરૂપ દેખાતું, છતાં બીજી બધી રીતે પકત્ર જેવું જણાતું, પણ કદે તદ્દન જ બાળક જેવડું, કાણા ઉપરાંત એક હાથે ઠૂંઠું, એક પગે લંગડું, સહેજ વાંકું લાગતું, જોતાં જ ચીતરી ચડે તેવું, એક બાળક વળગ્યું હતું. એને જોતાં જ મનમોહને એને હાથની નિશાની કરીને પાસે બોલાવ્યું. 'આંહીં આવ, સુશોભના, આંહીં આવ તો બેટા, આંહીં મારી પાસે!'

એના શબ્દો મારા કાને પડતાં મારા મનમાં જાણે એક લાખ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મણ સીસાનો ભાર પડ્યો. આ સુશોભના ? છે ને મશ્કરી પણ મશ્કરી ? મેં કહ્યું: 'કોણ છે એ ?'

'જગન! દીકરો ગણો, દીકરી ગણો, વારસ ગણો, માલિક ગણો, જે ગણવું હોય તે ગણો, આ આટલો એક જ આધાર મારે માટે છે. બીજું કોઈ કહેતાં કોઈ નથી!'

'મનમોહન!' મારાથી પરિચયનો શબ્દ બોલાઈ ગયો. હું તરત એ સુધારવા જતો હતો ત્યાં એણે જ કહ્યું: 'તું બોલે છે તેમ જ બોલ. મને એ જ સાંભળવું ગમે છે!'

'મનમોહન! ઘરમાં તમારાં...'

'તમારાં નહિ, તારાં કહે!'

'તારાં પત્ની કે કોઈ નથી?'

'આ એક વારસો આપીને એ સ્વર્ગે ગઈ. હવે મારું શરીર કામ કરતું નથી. મન શાંત નથી. હવે મારે માટે બીજી કોઈ જ આશા નથી. મને તો ઘણી વખત લાગે છે કે આપણે બધા કોઈ કૃત્રિમ માયાસૃષ્ટિમાં પડેલાં પૂતળાં છીએ?'

'પૂતળાં?'

'ત્યારે નહિ? તેં આ છોકરીની માને જોઈ નથી, પણ એના દેહમાં ભગવાને અઢળક રૂપ રેડ્યું હતું. હું છેક કદરૂપો તો ન ગણાઉં, ને આ અમારી સુશોભના! તને લાગે છે કે કોઈક બેઠો બેઠો કાં આપણી મશ્કરી કરે છે, કાં આપણે એની મશ્કરી કરીએ એમ ઇચ્છે છે!'

એના શ્રદ્ધાવિહોણા, ભયંકર, માનવદ્રોહી, ઈશ્વરનો જ ઈન્કાર કરતા શબ્દો સાંભળીને હું ચોંકી ગયો. એ પણ એ સમજી ગયો હોય તેમ લાગ્યું: તે ધીમેથી બોલ્યો: 'હું ઈશ્વરનો ઈન્કાર કરતો નથી. એ હશે... પણ તો જ્યાં હશે ત્યાં, એણે આવા ઘાટ પણ રાખ્યા હશે? અને આ ઘાટમાં એક બીજી પણ ખૂબી છે. મગજ એનું ઘણું જ તીવ્ર છે. દરેક વસ્તુ સમજે છે. દરેક વસ્તુને ખરા મૂલ્યાંકનમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમજી શકે છે! સુશોભના! બેટા આંહીં આવને!'

સુશોભના ત્યાં આવી. પણ એને જોતાં જ મને લાગ્યું કે મનમોહનનો જે સ્વભાવ હતો તે પ્રમાણમાં ઘણો માયાળુ હતો. બીજો કોઈ માણસ તેની જગ્યાએ હોત તો એ કાં ગાંડો થઈ જાત, કાં આપઘાત કરત, કાં આ બંગલાને સળગાવી દેત, કાં માણસ પ્રત્યે નફરત બતાવનારો ભયંકર માનવદ્રોહી થઈ જાત.

'મને હજી સમજાતું નથી, જગન! કે આ સુશોભના, આ સંસાર, આ સમૃદ્ધિ બધાંનો મેળ કેમ મળશે?'

'એ તો બધું થઈ રહેશે મનમોહન! ઘણી વખત આપણે ન જાણીએ તેવા ફેરફારો હવામાં ફરતા હોય છે!' હું બોલવાની ખાતર બોલ્યો.

અમે થોડીવાર આડી અવળી વાતો કરતા ત્યાં બેઠા. એટલામાં સુશોભના હારમોન્યમ વગાડવા ગઈ. હું રજા લેવા માટે ઊભો થયો. મનમોહને જમવા માટે રોકાઈ જવાનું કહ્યું, પણ મેં આંહીં એટલી બધી જીવનની ભયંકર અસંગતિને દીઠી હતી કે એક ઘડીભર પણ આંહીં ઊભું રહેવું મને ભયંકર લાગવા માંડ્યું હતું. મેં જેને સૌથી સુખી માન્યો હતો તે સૌથી વધારે દુઃખી નીકળ્યો... હું થોડીવાર પછી વિવેકથી રજા લઈને પછી આવવાનું કહી બહાર નીકળી ગયો.

બહાર નીકળીને મેં એના સુંદર બગીચા તરફ નજર કરી.

બગીચાનાં ફૂલ, પાન, જળ, તડકોછાંયો, શોભા, બધાં જ જાણે રુદન કરી રહ્યાં હતાં!

મને એક વિચાર આવી ગયો, સરસ્વતી રુદન કરે છે એ દેશ તો જાણે મરે છે, પણ જ્યાં લક્ષ્મી રૂદન કરે છે, એ દેશ તો જીવતાં જ ભૂમિમાં દટાઈ જાય છે!

[૫]

અમારી સાથે પણ ભણતો તે વખતે જે પરણવાની વાતને **અને** સ્ત્રીઓની વાતને બાલિશતામાં ખપાવતો, તે ચંદ્રમોહન બૅરિસ્ટર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ એક દિવસ મને અચાનક ફરતાં ફરતાં મળી ગયો. એ કૉલેજમાં હતો ત્યારે પણ એક અદ્ભુત વ્યક્તિ તરીકેની પ્રશંસા મેળવી ગયો હતો, તેની બધી જ વાત ન્યારી હતી. તે પરણવામાં માનતો નહિ. જીવનની કોઈ એકાકી ભવ્ય ઉપાસનાનો એ હિમાયતી હતો. એ કોઈ પણ એક સિદ્ધિની પાછળ જીવનનાં વર્ષોનાં વર્ષો કાઢી નાખવાની યોજના ઘડી રહ્યો હતો. તે કોઈની સાથે બહુ ભળતો નહિ. કોઈ સભામાં આવતો નહિ. કોઈ જમણવારમાં ભાગ લેતો નહિ. કોઈને પોતાની 'ઓરડી'માં સત્કારતો પણ નહિ. તે એકાંતપ્રિય, અભ્યાસી, જીવનના ચોક્કસ નિર્ણયો ધરાવનારો, ઘણો જ પ્રબળ જુવાન મનાતો. એને પોતાને પણ પોતાની આ ખ્યાતિનો ગર્વ હતો. અને એનું એ ગૌરવ ઓછું ન થાય, માટે અનેક સંયમો પોતાના ઉપર લાદીને પણ, એ પોતાના નિશ્ચિત ધ્યેયને જ વળગી રહેતો.

તે વખતે તે દાઢી રાખતો. તમામ આર્થિક શોષણ પાપ છે એમ માનતો. સ્ત્રી–પુરુષના સંબંધો વિષે વિચિત્ર ખ્યાલ રાખતો. પરિણીત જીવનને પરાધીનતાની પરાકોટિ ગણતો. આ ચંદ્રમોહનનું જીવન હવે કયા પ્રકારનું છે એ જાણવાની ઘણી જ ઈંતેજારી થાય તે સ્વાભાવિક હતું. એટલે જ્યારે એનો અચાનક ભેટો થઈ ગયો, ત્યારે મેં સામેથી ચાલીને કહ્યું: 'ચંદ્રમોહન! આપણે ઘણા વર્ષે મળ્યા. કૉલેજના એ છેલ્લા 'ગ્રુપ ફોટો' સિવાય બીજે ક્યાંય આપણો બહુ ભેટો પણ થયો નથી. છતાં તું જાણીને નવાઈ પામશે કે મને તારામાં એટલો રસ હતો ને છે કે આજે પણ હું તારા વિષે ઘણી વાતો જાણું છું.'

'શું શું જાણે છે?' તેણે પોતાનાં કાળાં ચશ્માંમાંથી મારી તરફ દૃષ્ટિ નાખતાં કહ્યું. એની આંખનું ભાવીકરણ બરાબર દેખાતું ન હતું, પણ જરા જરા ખ્યાલ આવતો હતો કે એની એ આંખમાં એક પ્રકારની શોકછાયાની કોઈ ઊંડી સરવાણી જાણે વહી રહેલી દેખાતી હતી! મને એ જોઈને ઘણી નવાઈ લાગી. જે જુવાને તમામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શોકનો, તમામ ઊર્મિલતાનો, તમામ મૃદુભાવનો, અરે! સાદા પ્રેમનો ને વિવેકનો પણ ઈન્કાર કરવામાં, ને કઠોર તપશ્ચર્યા ભર્યા પૌરુષમાં, જીવનની સાર્થકતાનો અવાધ નિહાળ્યો હતો, તે જુવાનની આંખમાં આ? એ ત્યાં ક્યાંથી?

વેષ ઉપરથી પણ લાગતું હતું કે એને જાણે કોઈ વસ્તુની દરકાર ન હતી. રસ ન હતો. પ્રેમ ન હતો. ઇચ્છા ન હતી. ભાવ ન હતો. નવી નવાઈ જેવી આ વાત જણાતી હતી.

મેં એને કહ્યું: 'કેમ? બધું જ! તારા વિષે તારો બીજો કોઈ જાની મિત્ર પણ જાણતો નહિ હોય તેટલું હું જાણું છું. જો, સાંભળવા માંડ. હું જાણું છું કે તું બૅરિસ્ટર થઈ ગયો છે. હું જાણું છું કે કોર્ટમાં તારા નામનો સિક્કો ચાલે છે. હું જાણું છું કે તું પરણવાની ના પાડનારો પરણ્યો છે. હું જાણું છું કે તને ઘણી જ તેજસ્વી, બુદ્ધિશાળી, વ્યવસ્થા શક્તિવાળી, સ્ત્રી મળી ગઈ છે. આ તારા અહોભાગ્ય વિષે પણ હું જાણું છું. અને તારો સંસાર વ્યવહાર અનોખી ઢબથી ચાલે છે તે પણ હું જાણું છું! બોલ, તારા વિષે તારો કોઈ મિત્ર આટલું જાણે છે?'

તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું: 'ના, મારો કોઈ મિત્ર આ જાણતો નહિ હોય. અરે! ખુદ હું જ જાણતો ન હતો ને!'

'ત્યારે શું તું એમ કહે છે કે મેં ખોટું કહ્યું છે? તું શું બૅરિસ્ટર નથી? તું શું પરણ્યો નથી? તારા ઘરમાં શું અત્યંત શક્તિશાળી પત્ની નથી? તું અનોખી ઢબથી જીવન જીવનારો, પોતાની જ હવામાં રહેનારો સુખી માણસ નથી? આમાંથી શું ખોટું છે તે તું મને કહે!'

'આમાંની બધી વાત સાચી છે' તે બોલ્યો: અને પછી કાંઈક ન સમજી શકાય તેવા ધીમા ગંભીર શોકભર્યા અવાજે ઉમેર્યું:

'અને બીજી ખૂબી છે કે એમાંની એકે વાત સાચી નથી!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'સાચી નથી? તું શું કહે છે ચંદ્રમોહન? કેમ સાચી નથી? ચાલ, આજ તો હું જૂના મૈત્રીભાવે તારે ઘેર જ આવવા માગું છું. મારે પોતાને તારું જીવન જોવું છે!'

'તે તું જોજે. ભલે, પણ ચાલ, પહેલાં આપણે સામેના 'રેસ્ટોરાં'માં બેસીને ચાપાણી પીતાં પીતાં થોડાં ગપ્પાં મારીએ! જીવન આગળ વધે છે, તેમ મને હમેશાં વધુ ને વધુ લાગતું જાય છે જગન! કે ખરેખરી મજા જો ક્યાંય પણ રહી હોય, તો ગપ્પામાં જ રહી છે! આપણને સત્ય તો મારી નાખવા માટે જ છે. જીવવા માટે તો ગપ્પાં જ છે! ગપ્પાં નહિ હોય તો માનવ જાત જીવી નહિ શકે!'

હું તેની આ વાણી સાંભળીને સ્તબ્ધ બની ગયો. થોડી વાર તેની સામે જ જોઈ રહ્યો. મને નવાઈ લાગી. જે જુવાન અસત્યનો એક સહસ્રાંશ પણ નિભાવી લેવાની ના પાડતો હતો, તે જ જુવાન ચંદ્રમોહન આ બોલી રહ્યો હતો એમ? માણસના જીવનની શરૂઆત, વિકાસ, વહેણ ને અંત—કેટલા બધા અવનવા રંગોની મિલાવટ ધારણ કરે છે! આ ચંદ્રમોહનની તો ભયંકર ફિલસૂફી છે કે એનો એકે રંગ સાચો નથી! શું ખરેખર એમ હશે? તો દુનિયા ચાલે ખરી? પણ એમાંથી એક તારતમ્ય મળતાં હું આભો બની ગયો! નિરાશાના, નિષ્ફળતાના, કટુજીવન અનુભવોના મહાસાગરમાં તરવા મથનારો આ એક જીવડો હતો!

તમામ સામાન્યોની હરોળમાં એ પણ પોતાના અનુભવોનું પોટકું લઈને ઊભો હતો! કેવી વિચિત્ર વાત? ક્યાં પહેલાંનો ચંદ્ર-મોહન ને ક્યાં આ ચંદ્રમોહન?

તે મારા મનના ભાવને જાણે વાંચી ગયો હોય તેમ મશ્કરી ભરેલું ખાલી હાસ્ય હસી પડયો: 'જગન! એ એ ય ખોટા હતા. પેલો તેમ જ આ!'

'અરે!' હું તો એની આ વાણી સાંભળતાં ધરતી સાથે જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જડાઈ ગયો. આ એક માણુસ આહીં હતો, જે એમ જ માનતો હતો કે બધું જ ખોટું છે! જીવન પણુ! આટલી બધી શૂન્યતા અત્યાર સુધી મેં ક્યાંય નિહાળી ન હતી. મને લાગ્યું કે આવું જીવનવહેણુ તો કોઈ અનોખી ભૂમિમાં થઈને જ વહે છે! એટલામાં એણે મારો હાથ પકડીને ચાલતાં ચાલતાં જ કહ્યું: ' એમ બાઘાની જેમ બધી વાતનો વિચાર કરવા બેસ માં. માણુસ જાતનો જો કોઈ મોટામાં મોટો દુશ્મન હોય તો એ એના વિચારો જ છે. ચાલ, ચાલ, આપણે વધુ વાતો ત્યાં ચા પીતાં પીતાં કરીશું. તું આ એક વાત નોંધી લેજે. આપણા પ્રધાનોથી માંડીને આપણા કઠિયારા સુધી બધા, ચા પીતી વખતે જાણે કવિના જેવા વાતવડાના સ્વામીઓ લાગે છે! ને એ કવિતાની એક પંક્તિ પણ જીવનમાં ઉતારવાની આવે, ત્યારે ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર જંતુ કરતાં પણુ વધારે ક્ષુદ્ર એવાં જંતુડાં જ દેખાય છે! તને હજી ખબર લાગતી નથી પણ જગન! દુનિયા ચાલે છે, સૌ કહે છે તેમ, નરપુંગવોથી નહિ, જંતુડાઓથી. રાજ્યો, જંતુડાઓ સ્થાપે છે. એ જંતુડાંઓ જ એમને ઉથાપે છે. અને એ જંતુડાઓ જ સર્વ શક્તિમાન લાગે છે. તને આ ખોટું લાગે છે કાં? ગમે તે વિજ્ઞાનીને પૂછ. એ તને કહેશે કે હાથી તો દેખાવ પૂરતો બળવાન છે. સાચું બળવાન તો કોઈ ને કોઈ જંતુડું હોય છે!'

હું એની આ અત્યંત વક્ર વાણી સાંભળીને તો ઠરી જ ગયો. પણુ મને ખબર હતી કે હવામાં હમણાં બધે જ આ કટુતા છલકાતી હતી. એટલે કાંઈ પણુ બોલ્યા વિના તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

ત્યાં જઈને અમે એક નિરાંતના ખૂણામાં બેઠા. આસપાસ મેં નજર કરી તો હજી બહુ ભીડ ન હતી. તેણે ચા, નાસ્તો, બધું મંગાવ્યું. પછી પોતાની સિગારેટ સળગાવી. હું સમજી ગયો. ચંદ્રમોહન પોતાની કોઈ વાત કહેવા માગતો હતો. ત્યાં તો એણે સિગારેટમાંથી ધુમાડા કાઢતાં વાત શરૂ કરી: ' જગન! તું આ પીતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહે, આપણે કેટલીક વાતો કરીશું, આપણને જુદા પડ્યા, ઘણાં વર્ષો થયાં કાં ?'

'હા, ઘણાં !'

'ત્યારે જો, એ વર્ષોમાં મેં જે સિદ્ધાંતો ઘડ્યા હતા તે જીવનમાં ઉતાર્યા. તને નવાઈ લાગશે પણ ઘૂરકતી આંખોની ગરીબીને ડારીને હું બેરિસ્ટર થયો. અને તે પણ ઘણો જ વિજયી. મારો ધંધો ધીકતો ચાલ્યો. જમાવટ થઇ. મેં પણ મારું અભ્યાસજીવન શરૂ કર્યું. નવા નવા પ્રશ્નો છેડીને હું ગહનમાં ગહન વહેણમાં પણ સાથે સાથે વહેવા લાગ્યો. તત્ત્વજ્ઞાનના, ભૂસ્તરવિદ્યાના, આકાશના, એવા અનેક પ્રશ્નો હું છેડતો જ રહ્યો !

'મંગળ, ચંદ્ર, સૂર્ય, શુક્ર મારા મિત્રો બન્યા. એરિસ્ટોટલ, પ્લેટો, શંકર, સોક્રેટીસ દોસ્તો થયા. પણ માનવ ગમે તેટલું મથે, ગમે તેટલું પરાક્રમ કરે, ગમે તેટલી વાતો કરે, જીવનને છેક મૂળમાંથી જાણે કે હચમચાવી નાખનારી કોઈ ને કોઈ વૃત્તિ—એના લોહીમાં અત્યંત બળવાન રૂપે સૂતેલી પડી જ હોય છે. એનું બધું ડહાપણ ત્યાં સુધી જ છે. જ્યાં સુધી આ સૂતેલી વૃત્તિ જાગી નથી. જ્યાં સુધી આ મહા શક્તિમાન નાગકન્યા જીવનમાં પ્રવેશી નથી.

'હું લક્ષ્મીને ક્યારે મળ્યો...'

મેં વચ્ચે જ અચાનક પૂછ્યું : 'લક્ષ્મી ?...'

'મારી પત્ની. હું એને ક્યારે મળ્યો તે તો બરાબર યાદ નથી. પણ જ્યારે મળ્યો ત્યારે એક જ દૃષ્ટિએ, એક જ બેઠકે, એક જ વાતે, અમને બન્નેને અરસપરસનું આકર્ષણ થયું. આ દુનિયામાં આવાં હજારો આકર્ષણો હમેશાં થાય છે એટલે એમાં કાંઈ નવીન કે આશ્ચર્યકારક પણ ન હતું. આશ્ચર્યકારક હોય તો આટલું જ કે અમને લાગ્યું કે અમારા જેવું આકર્ષણ ક્યાંય નહિ હોય ! એની વાક્છટા મને અદ્ભુત લાગી. મારી વાક્છટા એને ગમી. એનો સ્વભાવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને ઘણો જ તેજસ્વી લાગ્યો. મારો સ્વભાવ એને શક્તિશાળી જણાયો. પહેલા પ્રેમનો નશો ઊતરે તે પહેલાં અમે ગોઠવાઈ ગયાં. ને જીવન-પંથમાં અમારો રસ્તો સરળતાથી કાપવા લાગ્યાં!

'ગમે તેમ આ તો પ્રણયલગ્ન હતાં. અમને એકબીજાને એકબીજાં સામે કાંઈ કહેવાનું હતું નહિ.

'છતાં સમય ગયો, નવીનતા ગઈ, અને પેલો સર્જનજૂનો પ્રશ્ન અમારી વચ્ચે પણ ઊભો થયો.

'હું લક્ષ્મીની અદ્ભુત વાક્છટાથી જ હવે કંટાળવા લાગ્યો. મારી વાક્છટા એને છેતરપીંડીની જાળ સમી લાગવા મંડી. જે તેજસ્વિતાએ અમે આકર્ષાયાં હતાં તે જ તેજસ્વિતા હવે એકબીજાને ભય આપવા મંડી!

'આજે જગન! મને એક જ વસ્તુ ખૂંચે છે. મેં કોઈ દિવસ અનુભવ્યું નથી કે ઘર—ખરા અર્થમાં ઘર કેવું હોય? કેવું હોઈ શકે? એ પણ કવિ લોકોની કલ્પના જ હતી, અત્યારની હવામાં હવે એ શકય નથી? આ દેશમાં એ ક્યાંય હશે કે નહિ એ વિષે પણ મને શંકા પડવા મંડી છે. અને છતાં ઘર. . . ખરા અર્થનું, શાંત, સ્વસ્થ, નાનું, નાજુક, પ્રેમભર્યું, હેતાળ નાની રમ્ય વાટિકા જેવું ઘર, જો મને કોઈ બતાવે, જો મને કોઈ આપે, તો મારે એ જોઈએ છીએ, એ જોઈએ છીએ, આ નહિ, આ એરિસ્ટરી નહિ, આ વાચાળતા નહિ, આ વાદપ્રિય તેજસ્વી ગણાતી લક્ષ્મી નહિ, પૈસા આપતી લક્ષ્મી પણ નહિ. . . આ કાંઈ જ નહિ. અત્યારે તો મારો મોટામાં મોટો આરામ છાપાં! પછી આ રેસ્ટોરાં ને તે રેસ્ટોરાં! પછી બગીચાઓ, પુસ્તકાલયો, રસ્તાઓ, કોર્ટમાંથી છૂટીને ક્યાંક જઈને ચા પાણી પીતાં લાંબા ટાંટિયા કરી સિગારેટ ફૂંકવી, છાપાં વાંચવાં, હમેશની કુચો થઈ ગયેલી વાતો ઉપર થોડી વાચાળતા ભરી વાતો કરવી. . . ઘેર જવું, વાતોમાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિવાદ ન થઈ જાય તેની તકેદારી રાખવી, સૂઈ જવું.... આ જીવન હોય તો એ જેટલું જલદી પસાર થઈ જાય તેને હું જીવન ગણું! બોલ, હવે તારે કાંઈ કહેવું છે? તારે મારે ઘેર આવવું છે લક્ષ્મીને જોવા? હું તને કહું છું, એવી વાતોડિયણ, ખોટા કર્કશ અવાજ વાળી, પોતાને જ ડાહી માનતી, ચાંપલી, વાદવિવાદવાળી નારી જોયા પછી, તું દુનિયાની કોઈ નારીની સામે ઊભા રહેવાની હિમ્મત પણ નહિ કરે! તને એટલો બધો આઘાત લાગશે. પણ તે છતાં, ચાલ, તારે આવવું હોય તો આપણે ઘેર જ જઈએ.'

મેં કહ્યું: 'પણ અત્યારે તો મારે કામ છે!'

'તો કાલે?'

'ના ના, કોઈ વખત વાત ચંદ્રમોહન! કાલે તો મારે બહારગામ જવું પડે તેમ છે!'

'પણ તો કોઈ વખત જરૂર આવજે. બીજું કાંઈ નહિ. આપણા પ્રેમ પણ ભ્રમ બન્યા છે, ને ભ્રમ તો ભ્રમ છે જ, એ જોવા માટે પણ આવજે. ને મેં તને કહ્યું છે એવું કોઈ સુખી, શાંત, નાનું સુંદર ઘર...ખરા અર્થમાં ઘર, ક્યાંક દેખાય તો તો જરૂર મને કહેવા આવજે હો! પણ રહે, કાલે રોકાવાનો હો તો આપણે આંહીં જ જમવાનું ગોઠવીએ.'

મેં માથું ધુણાવીને કહ્યું: 'ના ના, ફરીને હું આવીશ ત્યારે જરૂર મળીશ!'

એણે હાથઘડિયાળ સામે જોયું અને અમે તરત બેઠા થયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આકાશપરિષદ

[એક તરંગ]

હું એક અકિંચન બ્રાહ્મણ, વારસામાં કોઇને શું આપી જવાનો હતો ? ચારે તરફ મારી ઝૂંપડીમાં હું દષ્ટિ કરું છું ને કોઈ કહેતાં કોઈ એવી ચીજ મારી નજરે ચડતી નથી કે જે કોઈને મારા મરણ પછી મારા વિષે સુખદ યાદી આપે અથવા થોડો જરૂરી એવો આધાર આપે ! ના ના, એમાંથી કાંઈ જ વારસામાં મળે તેમ નથી !

આ તરફ પડી છે, એ તો પેલા સિદ્ધપુરી મહાશિલ્પી ગણુધરની એક ખંડિત મૂર્તિ છે. એ મારા માટે જીવનમાં ભલે પ્રેરણાનો જામ લઈને હમેશાં ઊભી રહેતી મેં અનુભવી હોય, પણ પાછળના કોઈને એ બે ફૂટી બદામ પણ આપી શકે તેવી નથી !

પેલો કીર્તિધ્વજ સમો રૂપેરી માનપત્રનો દીબાચો, એક સુંદર કવિતા રાખી રહ્યો છે એ ખરું, પણ કવિતા શાક કે રોટી બેમાંથી એકે આપી શકે નહિ !

આ તરફ પેલી અભરાઈ ઉપર મૂકેલાં વિરલ પુસ્તકોને ઊધઈ ખાઇ ન જાય માટે સતત સંભાળ રાખવાની જાગ્રતિ સિવાય એનો બીજો કોઈ જીવનવ્યવહારી ઉપયોગ કોઇને જણાય તેમ નથી એટલે એ સંભાળ માગશે એટલું જ ! પેલાં પુસ્તકોનાં થોથાં, કોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધૂની ધૂળધોયા સિવાય બીજા માટે કાંઈ પણ કિમ્મતનાં હવે રહ્યાં નથી, અને ધૂની ધૂળધોયાઓ એકાદ સૈકા વિના જન્મતા નથી, એટલે એ પોથાંનો પણ શું ઉપયોગ? એ પણ નિશાન પાડે તેવાં રહ્યાં નથી. એમને પસ્તીવાળો પણ રાખવાની ના પાડશે. ને બહાર બાળવા મોકલવા માટે પાંચેક રૂપિયાનો ગાડીખર્ચો આવશે તે જુદો!

હા, એક ચીજ રહી. પેલી સોનેરી પેન! એનું કાંઈક પણ મળશે. બસ આટલા વારસા સિવાય બીજું કાંઈ જ હું કોઈને માટે મૂકી શકું તેમ નથી. હું જ્યારે આ વાતનો વિચાર કરું છું, ત્યારે મારાં ગાત્રો-માંથી એક પ્રકારની કાતિલ ઠંડી ઊભી થઈ ને મારું રૂંવાડે રૂંવાડું ઊભું કરી દે છે. હું સૌને મારા મૃત્યુબાદ ગોળાકારમાં બેસીને ચર્ચા કરતાં સાંભળીને ધ્રૂજી જાઉં છું! પચાસ પચાસ વર્ષની મહેનત પછી આ સાડા ત્રણ રૂપિયાનો અને સાડા ત્રણ હજાર વણમાગ્યાં અપયશ ભરેલાં દુઃખો અને હવાઈ પૂતળાંનો જ વારસો મેં મૂકી રાખ્યો એમ? બીજું કાંઈ જ નહિ? કાંઈ જ નહિ? ના, કાંઈ જ નહિ! પણ વણ માગ્યાં, અપયશ ભરેલાં, હવાઈ દુઃખો, એ બધું વળી શું છે? હવાઈ પૂતળાં શું? એ કોઈ નવીન યાદી છે કે નવો ધર્મકોશ છે કે છે શું?

કોઈને પણ પ્રશ્ન થવાનો કે આ માણસે સાડા ત્રણ રૂપિયાનો વારસો મૂક્યો હોત, તો તો કાંઈ જ વાંધો ન હતો. એથી ઓછા વારસા મૂકનારા પણ નીકળ્યા છે! પણ આ ગણ્યા ગણાય નહિ એટલાં દુઃખો, અપયશો, હવાઈ પૂતળાંઓ, એ બધાં એણે શા માટે ભેગાં કરી કરીને પોતાને આંગણે આણ્યાં હશે? એમાં ફાયદો શું? પોતાની જાતની વતી પોતે જવાબ ન આપી શકે, તે વખતે વેધક અને અર્ધી સાચી ખોટી પરીક્ષા? એ સિવાય બીજો ફાયદો શું? પણ એમને મેં ક્યાં ભેગાં કર્યાં હતાં કે હું એમને ક્યાં શોધવા ગયો હતો? મને પણ થાય છે બીજું કાંઈ નહિ ને વીણી વીણીને આખી દુનિયાનાં વિચિત્ર દુઃખો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવાં કરવાનું મારે શું કામ હતું ? મને એવી શી ઘેલછા ભરેલી તાલાવેલી લાગી હતી કે એમને બધાંને મારે આંગણે બોલાવી બોલાવીને મેં સંઘરી મૂક્યાં હશે ? આ દુઃખોને બિચારાંને એમનું સ્વતંત્ર જીવન છે. જ્યાં એમને આરામ લાગે ત્યાં જઈને ભલે ને એ બે ઘડી બેસતાં ! એમને સહન કરનારો થાકીને ભાગી છૂટશે તો બીજો કોઈ ને કોઈ હરિનો લાલ એમને સત્કારવા તૈયાર જ હશે ! માણસો મફતનાં વાતો કરે છે કે સૌ સુખ શોધે છે. ખરી વાત તો એ છે કે સૌ દુઃખોને જ શોધે છે. ને એ આવે છે ત્યાર પછી રડવા બેસે છે ! આ મારી જ કથની સાંભળો ને !

તે દિવસે હું શું કરવા પેલી મોહભરેલી, મોટી, ઘેરી કાળી આંખવાળી, એક સુંદરીને મારે ઘેર લઈને આવ્યો હતો ? રસ્તામાં જરાક ભેટી ગઈ ત્યાં તો એને હું ઘેર લઈ આવ્યો ! ઘેર લઈ આવ્યો એ તો ઠીક, પણ મેં તો એને લડાવી, કોડાવી, ફોસલાવી, હસાવી, વાતો કરાવી, અને કોણ જાણે ક્યાંથી, એની એ મદભરેલી શોખીન આંખોમાંથી એક સુંદર કવિતા અચાનક નીકળી આવી ! પણ એની એ મધુર સ્વપ્ન સમી પિછાનને, મારા હૃદયના એક ખૂણામાં રાખીને, જો મેં એને સુંદર કાવ્યપંક્તિની જેમ, વારંવાર સંસ્મરણોના જલથી સજીવન રાખી હોત, તો કોઈ મારો ભાવ પૂછવાનું ન હતું, ને હું પણ મારા મૌન આનંદનો વારસો દીવાનાની માફક માણ્યા કરત. ને કોઈ કાંઈ જાણવાનું પણ ન હતું. પણ એક અભાગી કે સુભાગી પળે મેં એને મારા શબ્દપિંજરમાં પૂરી, અને સૌ મારા ઉપર તૂટી પડ્યા ! સૌ બોલવા લાગ્યા કે એના જીવનમાંથી એ ઊભી થઈ છે. એના પ્રેમભંડારનું એ પ્રતિબિંબ છે. એના અ-શીલ કે શીલ જીવનનો એ પડછાયો છે. એના દુઃસ્વપ્નની એ રાખ છે ! અને બીજું પણ ઘણું છે ! પણ કોઈને મારી વાતની પડી હોય તો હું સૌને એક બીજી જ વાત કહેવા માગું છું. એમાંનું એ કાંઈ જ નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે અસંખ્ય અપયશભર્યા અહેવાલો આમાંથી શોધી શોધીને શોધવાવાળા શોધવાના છે, એ તમામને હું આંગળી ચીંધીને એક બીજી અનુપમ સ્ત્રી બતાવું. પેલા અમારા જ પાડોશી માનદેવની વહુ—સુંદર વહુ! નહિ નહિ તો એકસો વખત મેં એને નિહાળી હશે. એ નિહાળવામાં રાગ પણ હશે. નહિ હોય એમ નહિ. હું પણ માણસનો દીકરો છું. દેવનો તો નથી...ને દેવનો થવાની કોઈ દિવસ સ્વપ્ને પણ મેં મુરાદ સેવી નથી. હું તો રાગદ્વેષ, પ્રેમ, ક્રોધ, કામ, રસ, રંગ, ક્ષુદ્રતા, તુચ્છતા બધા જ સારાનરસા ભાવોના ભંડાર સમો માણસ જ છું. મને ગમે છે પણ એ. માણસ રહેવાનું. એટલે હું કહું છું કે મેં માનવસુલભ દુર્બળતાના અનેક રંગીન પડછાયાઓની ભૂલભૂલામણીમાંથી, પેલા માનદેવની વહુ સુંદરને જોઈ હતી. એક વખત નહિ, સો વખત. એનો અવાજ ઝીલવા માટે પણ હું એક કાન થઈ જતો. શું એ અવાજમાંથી મારો કોઈ અર્થ સરવાનો હતો? ના, ના, પણ એના પરિચય માટે એ જરૂરી હતો. એમ તો એનો શરીરવળાંક, એની ચાલ, એનું હાસ્ય, એની રેખાએ રેખા મેં વારંવાર નિહાળ્યાં હતાં. પણ એ સુંદર વહુને જ ઊભી રાખી પૂછો તો ખરા, કે તારા કોઈ અદૃશ્ય પાગલ કવિ વિષે તું કાંઈ જાણે છે ખરી? ને, કેસુડાના રંગભરેલા મનોહર ફૂલ સમી તું દેખાય છે, ને એક મોહક સૃષ્ટિના મધ્યસ્થાને બેઠેલી અત્યંત સુંદર પ્રતિમા સમી તું જણાય છે, તો શું ખરેખર તું જીવનમાં પણ એવી હતી? કે પછી તું કોઈની આંખમાંથી ઊભી થયેલી એક હવાઈ રૂપપૂતળી જ હતી?

તાળી લઈને હસતી હસતી સુંદર વહુ જ કહેશેઃ 'ના રે ભૈ! હું શું ને વળી મારું રૂપ પણ શું? મારામાં રૂપ હોત તો મારો જ ધણી, પેલી રાણકીની પાછળ ઘેલો બન્યો હતો તે કાંઈ બનત કે? મારામાં રૂપ કેવું ને વાત કેવી! કોઈએ તમને ગપ માર્યું લાગે છે!'

બીજું કાંઈ નહિ વારસામાં મૂકેલાં આ હવાઈ પૂતળાં અપયશ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગાવાનો ને મૂરખ બનાવવાનો ઈશારો ન કરે તો પણ ઘણું !

એ રીતે જોઈએ તો રાજદ્વારી પુરુષો કેવા ધન્ય છે ? કેવા સુખી છે ? એ ડાહ્યાઓ અનેક ઘેટાંને હણાવે, પોતે મજ્જા કરે, અને વળી ગાંડી પ્રજા એમના નામે પુરાણ ઊભાં કરે તે જુદાં ! તે પુરાણ એમના જેવા બીજાઓને રોટલા રોટલી ને ઘીકેળાં કરાવે, માટે એ પુરાણ-પ્રતિમા પણ દિવસે દિવસે ઊંચી ને ઊંચી થતી જાય ! છેવટે તમામ પ્રકાશ રોકે એટલી બધી ઊંચી એ થઈ જાય. ને એના જ પડછાયામાં લોહીની નીકો પણ વહે !

અને શબ્દસ્વામીઓનું ભાવિ ? શબ્દ–સ્વામી કાલિદાસ ઉજ્જૈનની કઈ વારાંગનાની વારુણીમાંથી મેઘદૂત લાવ્યો એની ચર્ચા ચાલે ત્યારે એના અ — શીલને, શીલવાનો હજાર જાતની કસોટી ઉપર ઘસે. પેલી મત્તવારાંગના જીવતી થાય તો બોલે નાં કે મૂરખાઓ ! વાત મૂકો, વાત મૂકો, જ્યાં હું જ હું ન હતી . . . ને ન હતી, સાથે હતી પણ ખરી . . . પણ જ્યારે હતી, ત્યારે એની આંખમાં હતી, એના હૃદયમાં હતી, એની જીવનતપશ્ચર્યાની સતત વહેતી સરિતાની જળનૌકામાં બેઠેલી હતી . . . એવી હું, હું હતી, એને તમે તમારા માપથી કાં માપો ? એટલું જ જાણોને કે હું કવિમાં હતી ને કવિ મારામાં હતો. એટલું જ જાણવું શું બસ નથી ? બીજાં બધાં વધારાનાં મૂલ્યાંકનો મફતનાં કાં એને માથે મૂકો ? '

પણ એ તો જે થાય તે. વારસાની આ ચિંતાનો અત્યારે શા માટે વિચાર પણ કરવો ? ઘડીભર થાય છે કે વિચાર કરવો, ઘડીભર થાય છે કે ન કરવો. છેવટે તો થાય છે કે એ તમામ હવાઈ પૂતળાંઓની જ એક આકાશ પરિષદ બોલાવી હોય તો ? એમાં દરેક પોતાની વાત કહેવા માંડશે ! પણ શું કરવા એવી એક આકાશ પરિષદ ભવિષ્યમાં ભરાવાની છે ત્યારે એ ભ્રમ અત્યારથી ભાંગી નાખવો ?

આ આકાશ પરિષદ્ એ એક મનોરમ સ્વપ્ન છે. ફળે કે ન ફળે તે સવાલ જુદો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવનદાત્રી

બાવણ કંકુકેસર ગજબની ગણાતી હતી. રાજપુરનિવાસી તમામને એ વાતની ખબર હતી. પણ એણે લીધેલાં આ પગલાંએ તો જેટલા તેના જાણકારને તેટલા જ એને નહિ જાણનારાને, બધાને આશ્ચર્યમાં નાખી દીધા હતા. એની પાસેથી આવા પગલાની કોઈએ આશા રાખી ન હતી. સૌ માનતા હતા કે એને દેહ છે, રૂપ છે, પણ હૃદય તો નથી જ. પણ એ ધબકતું હતું, જીવતું હતું, એ ખબર તો અચાનક જ પડી. એ વાત આ પ્રમાણે બની ગઈ.

આ બાવણ એક અજબનો નમૂનો હતી. રાજપુરમાં એને જોવા માટે જ કેટલાકે તો જિંદગી હોડમાં મૂકી હતી. એના રૂપ પાસે રાજ-રાણીઓ પણ પાણી ભરે. એના જરાક ભીના રંગની મોહિની પાસે ચિતારાઓ હાર કબૂલ કરીને હાથ ધોઈ નાખે. એ રંગ કોઈ રીતે આવે નહિ ને! ધોળો નહિ, કાળો એને કહેવાય નહિ, તેજભરી આકર્ષક છાંયવાળો, કોણ જાણે કઈ જાતનો, ભીનો રંગ એ હતો, કે ઘણાને લાગતું કે બાવણ કાંઈક પણ કૃત્રિમ ઉપાયો યોજતી લાગે છે! એના રૂપમાં અરધું આકર્ષણ તો આ રંગનું જ હતું. એક વખત જે એ રંગ જુએ અને એની નીલસમુદ્રી કાળી આંખો નિહાળે, એ પછી જીવનભર એને ભૂલી શકે નહિ. એનું મૂળ પિયરનું નામ કંકુ. પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આહીં એના રસિયા પતિએ એ નામ ફેરવીને એનું નામ કેસર રાખ્યું. એને કંકુ જૂનવાણી લાગ્યું, પણ લોક કેવા? એ આડા ફાટ્યા. એમણે એને ઠરાવી દીધી, કંકુ પણ નહિ, કેસર પણ નહિ, પણ કંકુકેસર! કંકુ બે ચાર હતી એટલે કોઈ પૂછતું કે કંકુ કઈ? તો જવાબ મળતો, કેસરવાળી; ને કેસર કઈ એમ કોઈ પૂછે, તો જવાબ મળતો કે કંકુવાળી! એટલે એનું કંકુકેસર નામ જ આખા રાજપુરમાં નોંધાઇ ગયું.

રાજપુર ગામ શોખીલું. કેટલાંક ગામ દિવાળિયાં થાય છે, ત્યાં ફતન દિવાળિયા જ વધુ! કેટલાંક ઉદ્યોગી થાય છે. ત્યાં જ્યારે જુઓ ત્યારે મહેનત ચાલતી જ હોય. કેટલાંક શોખીન થાય છે. રાજપુર શોખીલું. એક તો ગામમાં નિરુંદ્યમીઓની વસ્તી વધુ. એમાંના ઘણા ખરા પાસેના શહેરમાં પ્રાથમિક તકે માલિકીવાળાં મકાનો બાંધી બેઠેલા, એટલે એ બેઠી આવક લોહીમાં થનગન્યા કરે. બીજાને ત્યાં જમીનદારી હતી, તેમને પણ લોહી થનગનતાં રહે. પરદેશ વસવા-વાળા વેપારીઓ તો આંહીં મોજશોખ માટે જ આવ્યા હોય; એટલે રાજપુરમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં ઘણી મોજશોખો ચાલતી જ હોય! કોઈ નટમંડળી આવે. કોઈ ફાળા નટો આવે. ભવઈ આવે. બજાણીઆ આવે. સર્કસવાળા આવે. નાટક કંપની તો એક જાય ને બીજી ઊભી જ હોય. એ જમાનાએ હજી સિનેમાનો બહુ શોખ નહિ દેખેલો. પણ હમણાં જે એક નાટક કંપની આવી હતી. તેણે ગામને ઘેલું કરી દીધું હતું!

કેસરકંકુ બાવા પ્રેમગરને પરણી હતી એટલું જ. બાકી પ્રેમગર એને પરણ્યો હતો એમ કહીએ તો ચાલે. એનો અર્થ એ કે કેસરકંકુ બોલે તે સોળવાલ ને એક રતી. પ્રેમગર બોલે તે નભી જાય તો નભી જાય. કેસરકંકુએ નક્કી કર્યું કે નાટક કંપની સારી છે. નાટક સારાં કરે છે. નાટક હમેશાં જોવાં. પણ પ્રેમગર કયે ઝાડેથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૈસા ખંખેરવાનો હતો ? એટલે એ હા ના કર્યાં કરતો હતો ! ત્યાં બાવણે કહ્યું 'તું તારે આ છોકરાને આંગળીએ વળગાડીને દરવાજે હાલ્યો આવજે ને ! પછી હું છું ને નાટકવાળા છે ! નાટકવાળા ય માણસ છે ને ! ઠાકરમંદિરને કોઈ ના ન પડે, તું તારે આવજે ને, હું તને રસ્તો બતાવીશ ! ' અને કેસરકંકુ નાટક જોતી થઈ ગઈ.

એનો છોકરો મધુ દસ અગિયારનો હતો. પણ હજી પહેલી ચોપડીમાં ત્રીજી વખત રાખવો પડ્યો હતો. પણ બીજી રીતે એના જેવો તેજસ્વી કોઈ છોકરો આખા ગામમાં ન મળે. એને ગામમાં આવી ગયેલી તમામ નાટક કંપનીઓનાં તમામ ગાયનો મોંએ ! એ દરેક પંખીને એવું બોલાવી શકતો કે માણસ તો ઠીક, પંખી ભુલાવામાં પડી જતાં. એક વખત એણે જમીન ઉપર સૂઈ જઈને માથે ઓઢી કાગડા બોલાવેલા. ને નવાઈની વાત આ હતી કે ચતુરમાં ચતુર કહેવાતી કાગડાની મંડળીએ ત્યાં ટોળું વળીને કાંઉ કાંઉ કરી મૂક્યું હતું ! પણ ત્યારથી મધુ એટલે મધુ, એ છાપ જ પડી ગઈ. એની દોડવાની ઝડપ પાસે હરણાં પાણી ભરે. એ પાણીમાં પડે તો છેક તળિયેથી ઉપર આવે ત્યારે ઉપરવાળાના જીવ તાળવે ચોંટી ગયા હોય, એટલી બધી વાર એ અંદર રહી શકે. એના જેવો આંખમાંથી કણું કાઢે તેમ ચીજ કાઢી લેનારો પણ કોઈ મળે નહિ. એ તમામ કૂતરાંઓનો મિત્ર. પંખીઓ એને ઓળખે. ગામડાનાં રખડુ તમામ ઢોરનો એ દોસ્ત. સીમ આખી એને પિછાને. ગામ આખું એના સાહસ ઉપર ફીદાં. ક્યાંક કાંઈ થયું કે મધુ ત્યાં ઊભો જ હોય ! એ ગામમાં નામીચામાં નામીચો આ બાવણનો મધુ. એના જેવી આબરૂ કોઈની નહિ. બીજાને એના ક્ષેત્રવાળા ઓળખે. મધુને તમામ ક્ષેત્રવાળા જાણે.

અને આ દસ વરસનો છોકરો માથે ઝુલ્ફાં રાખતો, સૂરીલો કંઠ છેડતો, મુરલી બજાવતો, પાવો વગાડતો, ઘૂઘરા બાંધીને નાચતો, ઢોલક વગાડતો, એ સત્તરસો વાતો જાણતો. માત્ર ન જાણતો એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગણિત ! કોઈ પુછે કે અગિયાર પંચાં, તો ઊભો ઊભો ત્રણ કલાક રૂએ !

આ મધુને માની આ વાત ગમી ગઈ. અમસ્તાં પણ મા દીકરો એક રાશિમાં હતાં. પ્રેમગરને ગણુતાં ને ન પણ ગણુતાં. માદીકરો જ વહીવટ કરતાં.

કેસરકંકુએ એ નાટક કંપનીમાં ઘણા મિત્રો સાધી લીધા હતા. અને એ મિત્રો પણ લોભમાં પડયા હતા. કેસરકંકુના મધુ ઉપર ખુદ મેનેજરની નજર ગઇ હતી. એનું મોં એટલું તો રૂપાળું લાગતું કે ઘણી વખત કેસરકંકુ પોતે એની અદેખાઇ કરતી. મા કરતાં દીકરો હજારગણો વધારે રૂપાળો લાગતો હતો. પણ એની ખરી ખૂબી આ હતી એ બેય વેષમાં સરખો શોભી રહેતો. છોકરી થાય ત્યારે લાગે કે એ તો છોકરી તરીકે જ અદ્દભુત છે. છોકરો થાય ત્યારે લાગે કે છોકરા તરીકે અદ્દભુત છે. મધુને પણ નાટકી જીવન ગમતું. કેસરકંકુ પણ નાટકના છંદમાં હતી. પ્રેમગર તો બિચારો માથું ધુણાવી જાણે, ને બહુ થાય તો પૈસા લઈને દારૂ ઢીંચવાનું જાણે, પોતાની લઘુતા એ દારૂમાં ભૂલી જતો. વારે તહેવારે કંકુકેસર પણ એને ઠપકો આપતી આપતી પૈસા કાઢી દેતી, પણ કોઈ ને ખબર નહિ કે, આ ભાઈ પ્રેમગર તો ખોરડાં મૂકીને જાત વેચીને પણ મોજ માણે તેવા છે.

[૨]

એ વખતે આપણા રામ ત્યાં રાજપુરમાં પોસ્ટ માસ્તર. રાજપુરમાં પોસ્ટ માસ્તર હોવું એ કાંઈ જેવું તેવું માન ન ગણાતું. પોસ્ટ ઑફિસમાં વેલજી પોસ્ટમેન હતો, શામળજી લંબકર્ણ હતો, મોનજી હતો. દુઆગીર આદમ મિયાં હતો. આ બધાના 'સાહેબ' બનવામાં જે ગૌરવ હતું તે તો માત્ર જાણુવાવાળા જાણુતા હતા. વળી પોસ્ટ ઑફિસ પણ જેવી તેવી ન હતી. આ નાટક કંપની પડયા પછી તો એનો વ્યવહાર પણ ઘણો વધી ગયો હતો. રોજ પંદર પ્રેમપત્રો આવતા, ને નહિ નહિ તો ત્રીસ 'નોટપેઈડ' આવતા. એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધા પોસ્ટ ઑફિસનાં પગથિયાં ઘસવા આવતા. એટલે આપણા રામે પણ લાભ લઈને ખાસ્સી આગલી હરોળની એક બેઠક પડાવી પાડી ને હમેશાં નાટક જોવાનું ચાલુ કર્યું.

એક દિવસ કેસરકંકુનો ધણી પેલો પ્રેમગર કોણજાણે કેમ મારી સાથેની હરોળમાં બેઠેલો મેં જોયો. મેં ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરી. પણ કેસરકંકુ તો ક્યાંય દેખાતી ન હતી. આ પ્રેમગરને આટલું બધું માન કેમ આપવામાં આવ્યું છે, એ ખબર તો તરત પડી ગઈ. પડદો ઉઘાડ્યા વિના જ આછા અંધકારમાં અંદરથી કોઈએ ગજબની મીઠાશ ભરેલી વાંસળી શરૂ કરી. પ્રેક્ષક ગણ તો તરત એને 'મધુની વાંસળી' તરીકે જાણી ગયો અને તાળીઓના ગડગડાટભર્યા હર્ષનાદથી પોતાના નાનકડા પ્રિય નટને એમણે વધાવી લીધો. નાટક મંડળીની કીર્તિમાં પણ તે દિવસે ઓર વધારો થઈ ગયો.

નાટક સમાપ્ત થયે તેનો મેનેજર દલસુખ અત્તરની સુગંધ ફેલાવતો મારી પાસે આવી ચડ્યોઃ 'કેમ સાહેબ!' કહીને એ પ્રેમગર પાસે બેસી ગયો. 'પ્રેમગરજી!' તેણે મીઠાશથી કહ્યુંઃ 'તમારું જિંદગીનું ખરચ આ અપાવશે, આ તમારો મધુ. અમે નિશ્ચય કર્યો છે કે તમને મળીને તમારી પાસે એની માગણી કરી લેવી!'

'પણ એની મા માને તો નાં?'

'એને મનાવવી અમારે માથે. તમે હા ભણોને! વિચાર કરીને ભલે કાલે જવાબ વાળજો. અને આ લ્યો... આખા દિના થાકોડા પછી તમારી... તબિયત....'

અને મેનેજરે પ્રેમગરના હાથમાં પાંચ પચીસ મૂકી દીધા લાગ્યા.

પ્રેમગરના મહત્ત્વનો આ ખુલાસો મળ્યો. મનમાં થયું કે કંકુકેસર તો શું કરવા ના પાડે? હજી ના પાડે તો આ પ્રેમગર ના પાડે. મા તો પોતે અનેક છંદમાં પડી હતી. એ શું ના પાડે? ને આ બાપ તો પોતાની જાત વેચાણ કરી રહ્યો હતો. એટલે મધુ હવે ગામનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થોડા દીનો મેમાન હતો! છોકરાની ઘેરી સ્વપ્નઘેલી આંખમાં જે કરુણ મીઠાશ મેં જોઈ હતી, તે જોઈ ને ઘણી વખત થતું કે આના કોઈ કાંઈ હાલહલાલ ન કરે તો સારું! ત્યાં અત્યારે વાત એ રસ્તે જ આગળ વધતી હતી. નાટક કંપનીના ઢંગ પણ એટલા બધા વખાણુવા લાયક ન હતા. ને મધુ ત્યાં જશે તો થોડો વખત વખણાશે, માનપાન મેળવશે, પણ છેવટે તો એ વાતાવરણમાં એ બિચારો જાત ખોશે! એના કરતાં આંહીં એના બાપની ગાદી સાચવવા બેસીને સાચા સાધુરામની કથોપાસના કરે તો એની જાત, આખા ગામને એક અનુપમ ઉદાહરણ પૂરું પાડે. પણ એ બધી ફિલસુફીના વિચારો ફક્ત મારા મન માટે હતા. બીજો કોઈ રસ આ વાતમાં મને ન હતો.

પણ પછી સાંભળ્યું કે આ વાત ઉપર જ કંકુકેસરને અને પ્રેમગરને ઊડી છે. ને કંકુકેસર પ્રેમગરને દેખે છે કે મારવા દોડે છે!

પણ શામાંથી આ બધું સળગ્યું એ વાતનું મૂળ કાંઈ મળ્યું નહિ.

એટલામાં એક દિવસ કંકુકેસર પોતે જ મારી પાસે આવી. આવીને એણે ખીસામાંથી એક કાગળ કાઢયો, 'સા'બ! આ વાંચી દ્યો તો, મારો પીટચો છોકરો પણ હવે ગાંડો થઈ ગયો છે!'

'કેમ શું થયું છે?'

'આ બધી આ પડી છે, એની જ મોંકાણ છે નાં?'

'કોની વાત છે કંકુકેસર!'

'આ સાહેબ! બીજા કોઈની શું કરવા કહું? મારી જ ન કહું? મેં આ વાતમાં આટલું માથું માર્યું ત્યારે આ છોકરો આવો ઓઢ વાર નીકળ્યો નાં? હવે કહે છે, મારે તો નાટક કંપનીમાં જાવું છે! પછી આંહીંનું કોણ એનો બાપ સંભાળશે?'

મેં કાગળ ઉખેડીને વાંચ્યો. પ્રેમગરે મધુને મોકલવાની કબૂલાત ઉપર રૂપિયા અગાઉથી ઉપાડીને સહી કરી આપી હતી. મધુ નાટક કંપની સાથે જવાનો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં કંકુકેસરને બધું કહ્યું. તેની આંખમાંથી બોર બોર જેવડાં આંસુ પડવા મંડ્યાંઃ 'તંઈ મારો પીટ્યો પેલો દારૂ ઢીંચવાના પૈસા હવે માગતો નથી. ને છોકરો પણ એની પાછળ ચડ્યો છે. બે ય જણા થઈ ને મને મારી નાખશે. મારી જિંદગી ટાળી નાખશે. તંઈ મારો પીટ્યો દલસુખડો મેનેજર પણ દિમાં ત્રણ વખત ડોકાં કાઢે છે! પણ વાંક બધો ય મારો છે, વાંક મારો છે, બીજા કોઈનો નથી, મારો છે, મેં રાંડે સૌને રસ્તો બતાવ્યો....' કંકુકેસર ઉશ્કેરાઈને પોતાની જાતને આકરામાં આકરી તાવણીમાં મૂકી રહી હતી. મેં પહેલી જ વખત, એ સાંભળીને અત્યારે એની સામે જોયું. એનો ફેરફાર જોઈને પહેલાં હું તો છક્ક જ થઈ ગયો. મારા મનને થઈ ગયું 'અરે! કંકુકેસર આ કે બીજી? એ રંગીલી, મસ્ત જોબનભરી, કંકુકેસર જાણે ત્યાં હતી જ નહિ! આ બેઠેલી તો કોઈ જૂદી જ હતી. સાદી, શાણી, ડાહી, એકદમ જ બધી જૂની વાતને તજી બેઠેલી, બાવાના મંદિરની સાચી બાવણ, જાણે ધોળું લૂગડું પહેરીને ત્યાં આવી ગઈ હતી. હું તો કેસરકંકુનો આ ફેરફાર જોઈને નવાઈમાં પડી ગયો. આ બાઈએ આટલી બધી પોતાની વાત ફેરવી નાખી હતી એ શું? આ બાઈની આવી જાત તપાસણીની વાત નવાઈ ઉપજાવે તેવી હતી. પણ છોકરાના પ્રેમે તેને રસ્તો બતાવ્યો જણાતો હતો.

ત્યાં તો એ જ બોલીઃ 'મારે તો ભાઈ! મારા મધુને મારી પાસે ને પાસે રાખવો છે. એને ક્યાંય જવા દેવો નથી. આમાં તો નહિ જ. આનો છંદ એને મેં લગાડ્યો. હું મૂર્ખ વાતને સમજી નહિ. પણ હું તમને સા'બ! તમે કહો તે આપું, તમે મારા છોકરાને પાછો વાળી દ્યો. બીજી બધી વાતને હું પહોંચી વળીશ. પ્રેમગરે ઉડાડ્યા છે એ ભલે ઉડાડ્યા. એ હું ભરી દઈશ. પણ એ કોઈ રીતે મધુને પાછો વાળી દ્યો. હું તમારો ઉપકાર નહિ ભૂલું સા'બ! ઈ બીજા કોઈનો વાર્યો નહિ વળે. તમારી વાતો ક્યારેક કરે છે. તમારી પાસે એનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવ કાંઈક ડરતો લાગે છે. તમે એને ભીમ અર્જુનની વાત કરી હતી એ આખી યે એને મોંએ છે!'

'એમ?'

'અરે! હા સા'બ! ને બીજા છોકરાઓ ભેગા કરીને કોક સાંજે વાત કે'છે તે તમે સાંભળવા તો આવો! છક્ક થઈ જશો. શું મારો પીટ્યો! વાતમાં રસ લાવે છે!'

મને થયું કે આ એક સુંદર તક તો છે. આપણું ધાર્યું તો કાંઈ થતું નથી. પણ આ એની માનું દિલ, એકના એક છોકરા માટે જે રીતે તલસી રહ્યું છે તેની ખાતર પણ, એને હા તો પાડવી! મેં કહ્યું: 'ભલે કંકુકેસર! મધુ ભલે આવે. દરરોજ સાંજે. મારામાં તો શું હતું? પણ તમારી સચ્ચાઇ વખતે એને મદદ કરશે!'

કંકુકેસર પોતાની ડોકનું ઘરેણું કાઢીને બોલી: 'એના બાપને તો હું આ કાઢીને આપી દઈશ. એટલે એ હમણાં બંધ થઈ જશે. ને પછી એ છે ને હું છું. ત્યાં આ કંપની પણ કાં તો ગામમાંથી જાય છે. મધુને હું સાંજે તમારે ત્યાં દૂધ દેવા મોકલીશ!'

'દૂધ? ના ના, અરે! એમ નહિ.'

'એ તો સા'બ! એવી રીતે એ હમેશાં આવતો થશે!'

કંકુકેસર તો ગઈ. તે પણ, રાતે મારા ઝાંખા દીવા પાસે એક અદ્દભુત રસિક સ્ત્રી, પોતાની સુરેખ મધુર મોહિની પ્રગટાવતી, જરાક લજ્જાભર્યું સ્મિત કરતી, ઊભી હતી. એ એટલી દૂબહૂ ચિત્રમય દેખાતી હતી કે મારાથી એને અચાનક જ પૂછી જવાયું: 'તું કોણ છે બાઇ? અત્યારે આંહીં કેમ આવી છે?'

'મને ન ઓળખી?' તેણે અત્યંત આકર્ષક સ્મિત કરતાં કહ્યું: 'હું એ છું, જેને તમે શોધો છો!'

'પણ એટલે કોણ? હું કોને શોધું છું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તે તમે શોધી કાઢો. હજારો માણસોને આકર્ષનાર સાક્ષાત્ પંચમ વેદ સમા નાટકના બળની સામે કોણ ઊભું રહી શકે, તે તમે કળાને! તે હું છું!'

'એટલે? . . . .'

પણ મારા અવાજનો ખાલી પડઘો જ પાછો ફર્યો. મેં આંખ ચોળીને જોયું તો ત્યાં કેવી કોઈ રસિક સ્ત્રી ને કેવી વાત! ત્યાં કોઈ હતું નહિ. ખાલી હવા હતી.

એ જ વખતે મધુનો અવાજ આવ્યો: 'સાહેબ! આ તમારું દૂધ. મને માએ મોકલ્યો છે! માએ કહ્યું છે સા'બ! કે તમે એક એક વાત હમેશાં કહેવાના છો, એ સાચું સા'બ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચંપા

સુરસામાન અંદર મુકાવીને સૂરજરામ સીધો જ મોટાભાઈના ખંડમાં ગયો. પરગામથી જ્યારે જ્યારે આવે ત્યારે ત્યારે એનો નિયમ કે પહેલાં મોટા ભાઈને પ્રણામ કરવા જાય. એને માટે માતાપિતા, મુરબ્બી, હિતસ્વી જે કાંઈ ગણો તે મોટા ભાઈ જ હતા. બન્ને ભાઈઓની ઉમ્મર વચ્ચે પણ ઠીક ઠીક તફાવત હતો. સૂરજરામની માને, રાવબહાદુર મનુરામ, ઘણી મોટી ઉમ્મરે લાવેલા. સૂરજરામનો જન્મ થયો એ વખતે ધીરજરામ તો સરકારી નોકરીમાં જોડાઈ ગયેલો. એક બાજુ સૂરજરામના જન્મનો ઉત્સવ, ને બીજી બાજુ મોટાને નોકરી મળી તેનો ઉત્સવ, એમ રાવબહાદુર મનુરામે, તે દિવસે બન્ને ઉત્સવો એકી સાથે ઠાઠમાઠથી ઉજવેલા. પણ જ્યાં જ્યાં ઉત્સવ ત્યાં ત્યાં શોક એ નિયમ પ્રમાણે બીજે કે ત્રીજે વરસે સૂરજરામને મૂકીને એની મા ચાલી નીકળી ત્યારે સૌને અપાર શોક થયો. તે પછી રાવસાહેબને પણ જીવનમાં રસ રહ્યો નહિ. એણે ધીરજરામની માને પણ આમ અચાનક જ ખોયેલ. એટલે એમણે જીવન થોડું લંબાવ્યું એટલું જ. પણ પછી એમને જીવનમાં કોઈ વાતની મજા ન આવી. મરતી વખતે એમણે સૂરજરામની સંભાળ ધીરજરામને સોંપી હતી. અને ધીરજરામે પણ સૂરજરામને જરા ય ઓછું ન આવે કે પોતાનો એ સાવકો ભાઇ છે, એમ લેશ પણ ખબર એને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન પડે, તેવી રીતે અત્યંત પ્રેમથી, એને લાડભર્યા, વાતાવરણમાં ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો. સૂરજરામ કોલેજમાં ભણતો હતો. ને તેની કારકીર્દિના છેલ્લા વર્ષમાં તેણે અસાધારણ ફતેહ મેળવી હતી. જ્યારે રજા ઉપર આવે ત્યારે એ પહેલવહેલો મોટાભાઈને પગે પડવા જવાનો, પછી બીજાના ખબર અંતર પૂછવા જાય. એના મનમાં મોટાભાઈ માટે એવું સાચું માન જન્મેલું.

એ નિયમ પ્રમાણે જ આજે એ આવતાં વેંત સામાન બરાબર મુકાવીને સીધો જ મોટાભાઈના ખંડ તરફ ગયો.

ધીરજરામ સારી સરકારી નોકરીમાં પ્રતિષ્ઠિત હોદ્દા ઉપર હતો; અને વળી અત્યારે આંહીં તો સરકારી કામે ફરતાં ફરતાં કામચલાઉ મુકામ નાખેલો એટલે એનો ખંડ રાજાશાહી ઠાઠમાઠથી શણગારેલો દેખાતો હતો. ઉનાળાનો સમય હતો, એટલે ખંડની બહાર મોટી પડશાળમાં, એક બાજુ પટાવાળાઓ દૂધિયું તૈયાર કરવાની ધમાલમાં પડ્યા હતા, તો બીજી તરફ મંદિરના બાવાજી જાતે હાજર રહીને, ધીમે સાદે અસલ લીલાગર શી રીતે તૈયાર કરવી તેની સૂચના આપતા ત્યાં ખડેપગે ઊભા રહી ગયા હતા. પડશાળમાં જ જરાક આઘે, એક બે જણ બીજી જ તૈયારીમાં પડ્યા જણાતા હતા. સારાં મોટાં કાલિંગડામાંથી માત્ર ઉપરનો લાલ લાલ ભાગ જ આવે એવી રીતે રકાબીઓ તૈયાર થતી હતી.

આ બધાં દશ્યો ઉપર એક ત્વરિત નજર નાખતો સૂરજરામ, મોટાભાઈના ખંડમાં ગયો. પણ જેવો એ ગયો, તેવો જ જાણે વીજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ બેબાકળો એ પાછો નીકળી આવ્યો.

અને એ ઉતાવળે બહાર નીકળતો હતો, ત્યાં મગનલાલ જ હાંફળો હાંફળો એને રોકવા માટે આવતો હોય તેમ સામેની દિશાએથી દોડતો સામો મળ્યો. મગનલાલ મુખ્ય પટાવાળો હતો. ને કોઈને મળવું હોય ત્યારે એ જ અંદર રજા લેવા જતો. 'અરે નાનાભાઈ ! ક્યારે આવ્યા ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે એકદમ ઉતાવળે ગભરાટમાં બોલી ગયો: 'તમારે માટે તો ત્યાં ગોઠવણ કરી છે. ચાલો હું સાથે આવું. સાહેબ તો હજી આરામમાં હશે . . . અરધી કલાક છે હજી . . . . . .' પણ સૂરજરામના મોં સામે જોતાં એ અવાક્ બની ગયો. એ મોં ઉપરથી જાણે નૂર ઊડી ગયું હતું. ધોળો પૂણી જેવો એનો શૂન્ય ચહેરો જોતાં મગનલાલ ખસિયાણો પડી ગયો. એટલામાં કોઈ ટીખળી પટાવાળાનું જરાક મોટેથી થઈ ગયેલું અસભ્ય હાસ્ય, સૂરજરામને કાને અથડાયું. તેણે એ તરફ જરાક દષ્ટિ કરી, અને મગનલાલને ધીમેથી જ કહ્યું: 'ચાલો, ક્યાં છે આપણો ખંડ ?'

'આ બાજુ સાહેબ !' મગનલાલ વધારે પડતા ઉત્સાહથી આગળ દોડ્યો.

પોતાના ખંડમાં આવીને સૂરજરામે કપડાં ઉતાર્યાં એટલામાં સામાન પણ ત્યાં આવી ગયો હતો, એટલે એ ઉખેળવામાં એ પડી ગયો. મગનલાલ પણ 'સાહેબ ! હું પછી આવું છું બોલાવા' કહીને ચાલતો થઈ ગયો.

એ ગયો એટલે સામાન ઉખેળવાનો એમ ને એમ રહેવા દઈને સૂરજરામ પાસેની એક આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યો. પગ લાંબા થાય માટે એક ટેબલ સામે ગોઠવી દીધું. પાસે પડેલ એક છાપું લઈને તે જોવા મંડ્યો. પણ દેખીતી રીતે એ કાંઈક છાપું જોઈ રહ્યો હોય તેમ લાગે એટલું જ; બારીકીથી જોતાં તો એના મનમાં કોઈ મહા તોફાન ચાલી રહ્યાનો ભાસ થઈ આવે !

[૨]

—અને એમ જ હતું. સૂરજરામના મનનો સમુદ્ર ખળભળી ગયો હતો. બન્ને ભાઈઓના સ્વભાવમાં આકાશપાતાળ જેટલું અંતર હતું. રાવબહાદુરની ભારે લાગવગ, અને ધીરજરામનું ભાગ્ય પણ બળવાન, એટલે એને સારી પ્રતિષ્ઠિત નોકરીમાં એકદમ જ બઢતી મળી ગઈ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને અત્યારે એ ઘણા સારા હોદ્દા ઉપર આવી ગયો હતો એ ખરું, પણ તેથી તો એના સ્વભાવમાં રહેલ મૂળ મોજીલાપણાનો રંગ વધારે ઘટ્ટ રીતે જામવા મંડ્યો હતો. જ્યારે બીજી બાજુ એણે સૂરજરામ પ્રત્યે બતાવેલું વર્તન, એટલું તો પ્રેમભરપૂર અને પિતાવાત્સલ્ય જેવું હતું કે સૂરજરામને એ મોટાભાઈ કરતાં પણ પિતા જેવો જ વધારે લાગતો હતો. ખરી રીતે તો એને જોતાં એને લાગતું કે જાણે એની પોતાની મરી ગયેલી માતા જ ફરીને એની સંભાળ લેવા આવી છે! એટલી ધીરજરામમાં કુમાશ હતી. એટલી ઝીણામાં ઝીણી વિગતને પ્રેમ-ભરપૂર બનાવવાની તત્પરતા હતી. એટલે જ્યારે એણે કર્ણોપકર્ણ લોકવાયકામાં કોઈ કોઈ વખત એમ સાંભળ્યું કે સાહેબ ભલા છે, કામ કરે છે, લોક પ્રત્યે દયાળુ છે, પ્રેમાળ છે, જાણકાર છે, કદર કરે તેવા છે, ગુસ્સો કરે છે પણ ગુસ્સો રાખતા નથી એવા છે, એવું ઘણું બધું છે, પણ જીવનના ઘટ્ટ મોજરંગના જરાક વધારે પડતા શોખીન છે, ને એમની એ રંગીન સૃષ્ટિ એમના ઘણા ઘણા ગુણોને ભરખી જાય તેવી બનતી રહી છે, ત્યારે એને ઘણું લાગી આવ્યું હતું. છતાં એ લોકનિંદાની અતિશયોક્તિનો જાણકાર હતો. એટલે એના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે એક આશ્વાસન બેઠું હતું કે લોકો તો બે નાડા વા આમ પણ બોલે, ને બે નાડા વા તેમ પણ બોલે! બાકી મોટા-ભાઈની જીવનરીતિ જોતાં એવી વાયકાઓમાં ભારોભાર નિંદકવૃત્તિનો રસ જ કામ કરતો જણાય છે! એના મનમાં એવું એક મોટું આશ્વાસન હજી પણ બેઠું હતું કે મોટાભાઈ તે મોટાભાઈ! લોકો નાહકના થૂંક ઉડાડે છે! પણ આજે એની એ આધારશિલા ઉપર જ સખ્ત પ્રહાર થઈ ગયો. નીચેથી જમીન સરીને અચાનક ભયંકર ઊંડી ગુફા માણસને ગળી જવા માટે ઊઘડે ને જેવી વ્યગ્ર દશા માણસની થઈ જાય, તેવી વ્યગ્ર અવસ્થા સૂરજરામની થઈ ગઈ હતી.

જે એક નામ લોકવાયકામાં વારંવાર સંભળાતું હતું, તે નાજુક,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુંદર, પતંગિયા જેવી મનોહર, એવી જ ચંચળ, એટલી જ આકર્ષક એટલી જ રમણીય ને એવી જ અસ્થિર, પેલી ચંપાને એણે મોટા-ભાઈના ખંડમાં બેઠેલી અત્યારે જોઈ ને એ ભડકી ગયો! એ તરત પાછો તો ફરી ગયો પણ એ જોયેલું હવે ન જોયેલું થાય તેમ ન હતું. એ એક નાનકડી પળે તો એની આખી આધારશિલાને ઉપાડીને ક્યાંય-ની ક્યાંય ફેંકી દીધી હતી. એને જીવનમાં પહેલી જ વખત કોઈ ભયંકર અંધારઘેરી ગુફામાં પ્રવેશ કર્યાનો અનુભવ થઈ આવ્યો. તેણે બળ કરીને પોતાનાં આંસુ રોકી દીધાં; એ એકદમ જ ત્યાંથી ભાગ્યો, પણ પળે પળનું કામ કરી નાખ્યું હતું! અને એટલામાં તો પેલા અવિવેકી જરાક મોટા હાસ્યે એને વધુ સમજણ આપી દીધી કે આ વાતની આ સૌને ખબર પણ હતી! એ વાત એટલી જાહેર થઇ ચૂકી હતી! મહાભયંકર તોફાની સમુદ્રમાં અચાનક જ પડી ગયાનો અનુભવ તેને પોતાના જીવનમાં થઈ ગયો.

એ કેટલીયે વાર સુધી ત્યાં આરામ ખુરશીમાં આંખો મીંચીને પડ્યો જ રહ્યો. કાંઈક અવાજ થતાં તેણે આંખો ઉઘાડી, તો મગનલાલ સામે ઊભો. હતો. : ‘સાહેબ બોલાવે છે ભાઈ! ચાલો.’ તેણે કહ્યું.

સૂરજરામને પહેલી વખત લાગ્યું કે મોટાભાઈ પાસે જવા માટે પણ અંતઃકરણને તૈયાર કરવું પડે, તેવો કોઈક ઘટ્ટ અંધકાર જીવનમાં ચારે તરફ છવાઈ ગયો હતો.

તે ધીમે પગલે મગનલાલની પાછળ તો ગયો.

[૩]

ધીરજરામે તેને હમેશના પ્રેમભર્યા વાતાવરણથી સત્કાર્યો. પણ કોણ જાણે કેમ સૂરજરામને હવે એ પ્રેમમાં ઉપર ટપકેના વિવેકનો જ ભાસ થવા મંડ્યો! એટલું જ નહિ, એ પ્રેમને લીધે જ વધારે વેદના થવા માંડી. તેનો પોતાનો જવાબ ઘણો જ હીણા અવાજમાં આવતો હતો. એને પોતાને પણ પોતાનો અવાજ નવાઈભરેલી રીતે ફરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગયેલો લાગતો હતો. ધીરજરામને પ્રથમ તો આશ્ચર્ય થયું, પછી એને અચાનક કાંઈક સમજણ પડી ને તે લેવાઈ ગયો. એનું મન એને ડંખવા મંડયું. તેણે જરાક ઝીણવટથી સૂરજરામની સામે જોયું તો એના ચહેરા ઉપર પથરાયેલી ઘેરી શૂન્યતા એને જોવા મળી. એ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો. તેને લાગ્યું કે સૂરજરામના કાં કોઈ કે વધુ પડતા કાન ભંભેર્યા છે; કાં એણે પોતે ચંપાને જોઈ છે.

તે પહેલાં એકાદ બે વખત આવી જ રીતે, એણે ચંપાને કામ-કાજની વ્યવસ્થા માટે બોલાવેલી, ત્યારે સૂરજરામને આમ શૂન્ય થઈ જતો એણે જોયો હતો. આજે સૂરજરામ આવવાનો હતો એ એને ખબર હતી, અને તેથી એ ચંપાને વિદાય પણ કરી દેવાનો હતો, છતાં એને લાગ્યું કે સૂરજરામનું મન આ વાતને લીધે જ શૂન્ય જેવું લાગે છે.

પછી બન્ને ભાઈઓ આડીઅવળી ઘણી વાતો કરતા ત્યાં બેઠા. પણ એ વાતમાં હવે મૂળનો રંગ આવતો ન હતો. ધીરજરામ એ જ ઉષ્માભરેલા વાત્સલ્યે પોતાના પુત્ર જેવા જણાતા સૂરજરામને અનેક રીતે રંજન આપવા પ્રયાસ કરતો હતો, પણ કોણ જાણે કેમ, હવે એને પોતાને પણ એમાં કૃત્રિમતા લાગતી હતી!

મગનલાલ કોઈક આવ્યાના સમાચાર આપવા આવ્યો, ત્યારે બન્નેને છૂટકારા જેવુ જણાયું. બન્ને છૂટા પડયા. સૂરજરામ એના ખંડમાં જવા ઊપડયો, ત્યારે પણ હજી વાતાવરણ તો ભારે જ લાગતું હતું.

'મગન!' સૂરજરામ ગયો કે તરત ધીરજરામ બોલ્યો. મગનના મનમાં તો સૂરજરામવાળો પ્રસંગ એક ભારની જેમ પડયો જ હતો. એટલે એ સમજ્યો કે સાહેબ એને એ પ્રસંગ વિષે જ કાંઈક કહેવા માગે છે તેથી તે પોતે જ બે હાથ જોડીને બોલી ગયો: 'હું તો એકદમ જ આવી ગયો હતો સાહેબ! પણ પેલા વરખાજીએ જરાક રોકયા હોત, તો ભાઈ અંદર આવી ન જાત. પણ સાળો એ લુચ્ચો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. એણે જાણી જોઈને ભાઈનું દિલ દુભાય તેવું કર્યું છે, એ વરખાજી એવો છે જ સાહેબ !'

ધીરજરામને કાંઈક વધુ નવીન જાણવા જેવું લાગ્યું. તેણે વાતને આગળ લંબાવવાનું કર્યું. એ સમજી ગયો કે કાંઈક સૂરજરામની જ વાત છે. શું છે એ તો બરાબર સ્પષ્ટ થતું ન હતું. એણે અનુમાને જ વાત લંબાવી :

'પણુ મુખ્ય માણસ તું કહેવાય મગન ! ને આવું બને . . . .' તેણે ધીમા ધીમા અવાજે કહ્યું.

'હવે નો બને સા'બ ! આ એક ગનાની હું માફી માગું છું. . . .'

'પણુ . . .'

'મારી ભૂલ થઈ ગઈ, સા 'બ ! પણ હું પાણી પીને ત્યાંથી દોડતો આવ્યો, એટલીવારમાં ભાઈ અંદર આવી ગયા ને પોતે બહુ અશરાફ માણસ એટલે તરત બહાર તો નીકળી ગયા . . ને ત્યાં તો હું સામે જ મળ્યો ને પછી તો એમના ખંડમાં તરત લઈ ગયો. . . પણ'

ધીરજરામ વિચારમાં પડી ગયો. તે સમજી ગયો હતો કે સૂરજરામે પોતે નજરોનજર ચંપાની હાજરી પોતાના ખંડમાં જોઇ હતી. અને તેના ચહેરા ઉપર દેખાતી ઉદાસીન શૂન્યતા એના જ પરિણામરૂપે હતી. અત્યારે તો કોઇ માણુસ મળવા આવ્યો હતો તે તરફ પહેલું ધ્યાન આપવાનું હતું, એટલે એણે મગનને કહ્યું : 'જરાક તમારે જોવું જોઈએ મગનજી ! કોણુ છે? એને લાવો અંદર !'

મગનજી ગયો. ધીરજરામ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો.

[૪]

ધીરજરામને સૂરજરામ પ્રત્યે એટલી નિર્દોષ પ્રીતિ હતી, કે આજે આખો દિવસ એણે સૂરજરામના શૂન્ય ચહેરાને જોતાં ઊંડી વેદના અનુભવી.

પોતાના નાના ભાઈને નહિ, પણ પોતાના પુત્રને જાણે પોતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુભાવી રહ્યો હોય, તેવું એને લાગ્યું. જાણે સૂરજરામની માતા પણ એની સામે ભીની આંખે, અદૃશ્ય રીતે આકાશમાંથી જોઈ રહી હોય ને એને ઠપકો આપી રહી હોય કે મેં તને સગા દીકરાની જેમ રાખ્યો હતો, તેનો તું આ બદલો આપે છે કે ?

ધીરજરામને લાગ્યું કે સૂરજરામના દિલ સાથે દિલ લગાવીને કાંઈક પણ વાત એ નહિ કરે તો એનું પોતાનું દિલ એને ડંખ્યા કરશે અને સૂરજરામનું દિલ વધારે ને વધારે ભાંગતું જશે!

એ પોતે તે રાતે ઊંઘી શક્યો નહિ. એણે પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં આમથી તેમ પડખાં ફેરવ્યાં જ કર્યાં. એને લાગ્યું કે સૂરજરામ પણ એની પથારીમાં પડ્યો પડ્યો નાના બાળકની માફક રડી રહ્યો છે! એનો પ્રેમમૂર્તિ સમો સૂરજરામ છાનાં આંસુ વહાવી રહ્યો છે. તે રહી શક્યો નહિ. ઊભો થયો. ધીમે શાંત પગલે સૂરજરામના ખંડ તરફ ગયો. બહાર પરશાળમાં પટાવાળાઓ નિદ્રામાં પડ્યા હતા, અવાજ ન થાય તેમ તે બારણા પાસે પહોંચ્યો. અંદર એણે દૃષ્ટિ કરી, કાન દીધા. એની કલ્પના સાચી હતી. સૂરજરામ જાગતો લાગ્યો, તે રડી રહ્યો હતો!

ધીરજરામ વિચાર કરી રહ્યો. તેનું દિલ સૂરજરામનું દુઃખ જોઈને દ્રવી જતું હતું. તે શાંત રીતે આગળ વધ્યો. તેણે પથારી પાસે પહોંચીને સૂરજરામના કપાળ ઉપર ધીમેથી હાથ મૂક્યો ને સાથે સાથે પ્રેમભર્યા મૃદુ અવાજે કહ્યું: 'સૂરજરામ! ભાઈ! શું છે? ઊંઘ નથી આવતી? જરાક બેઠો થા, આપણે બેસીએ તો તને ઠીક લાગશે.....' તેણે પાસેનું ફાનસ વધુ ચેતાવ્યું. પ્રકાશ આવતાં જ સૂરજરામ બેઠો થઈ ગયો. ધીરજરામ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. સૂરજરામની આંખમાંથી ખરખરખર આંસુ વહી રહ્યાં હતાં.

ધીરજરામે એને પ્રેમથી પોતાના પડખામાં સમાવી લીધો: અત્યંત વહાલભર્યા અવાજે તેણે કહ્યું: 'ભાઈ! સૂરજરામ! તું આમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રડે છે કેમ? રડવાનું તો મારે હોય. નબળાઈ તો મેં બતાવી છે!'

સૂરજરામ રડતાં રડતાં બોલ્યો: 'હું—હું જ અપરાધી છું. મેં પગ મૂકતાં પહેલાં દસ વખત વિચાર કર્યો હોત તો અત્યારે હું કેટલો સુખી હોત!'

'પણ તેથી હું બિનઅપરાધી થઈ જાત એમ? પણ જો ભાઈ! આ વાતને આપણે જરા શાંતિથી વિચારી જોઈએ. હું તને એ જ કહેવા આવ્યો છું. આપણા પાપ–અપાપના ખ્યાલોને એક પળભર બાજુએ મૂકીએ. તને ખબર તો છે કે, મને કુદરતે જ જરાક ટીખળી, મોજીલું શોખીલું, થોડું રંગીન દિલ આપ્યું હતું. તારું દિલ જુદું હતું. મારું દિલ જુદું હતું. આપણે બન્ને ભાઈ ખરા, પણ આપણી વચ્ચે અંતર હતું. તને ખ્યાલ લાગતો નથી, ભાઈ! તું મને જીવનમાં, આનંદી, સંતોષી, સુખી બધી જ રીતે સંપૂર્ણ માને છે, પણ એમ નથી ભાઈ! એમ હોઈ શકે નહિ. એમ હોવું જોઈએ, પણ એમ નથી.'

સૂરજરામે પહેલી વખત મોટાભાઈની સામે જોયું. એના અવાજમાં રહેલી વેદના એને સ્પર્શી ગઈ.

'આપણાં જીવન ઘણી વખત આપણે જ કઢંગી રીતે રચ્યાં હોય છે. એમને પછીથી પણ સમારતાં આપણને આવડતાં નથી. જે મનને મોટા જોગીંદરો પણ વશ કરી શકતા નથી, તે મનને વશ કરવા માટે આપણે આ વ્રત, તે વ્રત, આ ભજન, આ મંડળી, આ જાત્રા, તે જાત્રા કર્યા જ કરીએ છીએ. પરિણામે મનની અતૃપ્ત અવસ્થા વધતી રહે છે. ને જે રસજીવનને માર્ગે તમે ધીમે ધીમે પણ સંયમ મેળવી શક્યા હોત, તે આખો કલામય પંથ જ ઉજ્જડ થઈ જાય છે. તને પણ મારે એ કહેવાનું છે. તારી ઉંમર હજી નાની છે. પણ તું મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખ, ભાઈ! હવે કોઈ પણ દિવસ તારું દિલ દુભાય એવું કામ હું નહિ કરું. તેં ભાઈ! ઉનાળાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘોમધખતા, આખા સ્વચ્છ, આસ્માનરંગી ગગનમાં, કોઈ દિવસ નજર કરી છે ખરી? એક નાનકડી, રસળતી, સુંદર વાદળી, સ્વચ્છંદે જાણે રમવા નીકળી પડી હોય તેવી દેખાય, ને એ જેમ આખા દિલનો, મનનો, કલ્પનાનો, કબજો લઈ લે છે, તેમ કોઈક વખત ભાઈ! તને એ નબળાઈ લાગશે, અને નબળાઈ છે પણ ખરી. ફિલસૂફી તો વખતે મસ્કરી ભરેલું હસશે, પણ કોઈક વખત ભાઈ! કોઈકને એવું દિલ મળી જાય છે, અને એ દિલ કોણ જાણે કેમ કોઈકિ વખત કોઈક ઠેકાણે એવું મળી જાય છે, કે એને માટે એકાદ એવી પંખિણી જેવી મનોહર નારી, આ વાદળી જેવો જ ભાગ ભજવી જાય છે. દિલની પણ એક સૃષ્ટિ છે એ તો તું જાણે છે. જેમ બે માણસને રૂપ સરખાં મળતાં નથી, તેમ દિલ પણ સરખાં મળતાં નથી. તને સદ્ભાગ્યે જે દિલ મળ્યું છે તે ઘણું ઘણું જ સુંદર છે. મને મળેલું અસુંદર છે એમ કહેતાં તો મારો જીવ ચાલતો નથી, પણ એ ચોકક્સ જ અવ્યવહારુ, વ્યગ્ર, ચંચળ, અસ્થિર તો છે જ. એ જે હોય તે. એ મારા રૂપના પેઠે મારું છે. મારી સાથે છે. પણ તારા પ્રેમની ખાતર મારી આ એક પ્રતિજ્ઞા છે... પ્રતિજ્ઞા છે...'

'મોટાભાઈ! મોટાભાઈ! સાંભળો...' સૂરજરામ ઉતાવળે બોલી ઊઠ્યો.

'પછી ના ના! પહેલાં મને સાંભળી લે... હું એ વસ્તુ આજથી તજું છું. આજથી કોઈ દિવસ તું મને......'

ધીરજરામ વધારે બોલી શક્યો નહિ. એનો અવાજ રૂંધાઈ ગયો હતો. તેના ગળામાં ડૂમો ભરાઈ આવ્યો હતો. તેણે બે હાથે પોતાની બે આંખો ઢાંકી દીધી.

તે ધીમેથી બેઠો થયો. મંદ શોકઘેરા પગલે ખંડમાંથી બહાર જવા માટે ચાલતો થયો. તે ખંડમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યાં તેનો દૃઢ, પણ ભારે શોકભરેલો, મંદ વેદનાપૂર્ણ અવાજ સૂરજરામને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાને અથડાયો : ' મગનજી! પેલી ચંપાને કાલે સવારે આંહીં આવવા દેતા નહિ. એને ગાડીના પૈસા આપી દ્યો. કાલે ને કાલે રવાના કરી દેજો . . . કાલે જ હો . . . મગનજી ! '

સૂરજરામ એ સાંભળી રહ્યો. એને લાગ્યું કે મોટાભાઈએ ભલે દૃઢ અવાજે આજ્ઞા આપી, પણ એનું દિલ ભાંગી ગયું છે.

તે બે હાથથી મોં દબાવીને મોટેથી રડી પડ્યો : ' એ મા ! તું રસ્તો બતાવ, તું રસ્તો બતાવ, તું અમને દિલ અને દિલની વાતો શું કરવા આપે છે ? કે તું કાંઈ જ આપતી નથી ? કે આ દિલની વાતો જ નથી ? એમ હોય તો એ હજારો વર્ષથી આમ કેમ ચાલ્યા કરે છે ! એ મા ! કાંઈક પ્રકાશ, કાંઈક કલ્પના, કાંઈક તેજ, કાંઈક તું બતાવ ! '

પણ કોઈ કાલ્પનિક કે અકાલ્પનિક મા રસ્તો બતાવવા નવરી હોતી નથી. અવશની પેઠે કેટલીયે વાર સુધી સૂરજરામ જ રડતો રહ્યો. આંસુ ખૂટ્યાં ત્યાં સુધી.

[૪]

મહાન રાજ્યો કે માણસો પડે છે, ને કોઈ સ્ત્રીને કારણે પડે છે, ત્યારે ફિલસૂફોને ભોજનનો થાળ મળવા જેવું લાગે છે; ને સૂક્કા પ્રવચનકારોને પણ એ રસથાળ જોઈ ને એકાદ હજાર પ્રવચનોનો ભંડાર તો જરૂર સાંપડે છે. પણ એ આખી વસ્તુના આદિથી અંત સુધીના વ્યવહારમાં કેટલી બધી જીવનસામગ્રીનાં જુદ્ધો કામ કરતાં હોય છે એ એક મહાન કોયડા જેવી વસ્તુ છે. ટૂંકામાં એ વિષે બહુ વિચાર કરવાથી, કાંઈ બહુ પ્રકાશ મળી જાય છે એવું કાંઈ નથી.

ધીરજરામે ચંપાને વિદાય તો આપી દીધી, પણ સૂરજરામનાં અંતઃકરણને, એ પછીની મોટાભાઈની વાત નિહાળીને એક મોટો ઘા પડી ગયો. તે પછીનો ધીરજરામ તે જાણે ધીરજરામ જ રહ્યો ન હતો. મૂંજી જેવો, મૂઢ, એકાંત સેવનારો, શુષ્ક, કેવળ કલાકો કાઢનારું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યંત્ર હોય તેવો એ બની ગયો હતો. એને ચંપાની યાદ હર પળે આવતી. તે વાદળીની જેમ અનેક રંગ અને અનેક રમત બતાવતી જ હોય! દસ વરસ ગાળો પણ ચંપાની હાજરીમાં એ દસ દિવસ જેવા લાગે. કેટલીક સ્ત્રીઓમાં એ નિસર્ગદત્ત શક્તિ જ હોય છે, એના ઉચ્ચારણમાં, વાક્યમાં, શબ્દમાં, લહેકામાં જાણે જૂદા જ પ્રકારની મીઠાશ અનુભવાય છે. શરીર આખાને જાણે એક રસછોળથી નવરાવી દેતી હોય તેમ કેટલીક સ્ત્રીઓ સામાન્ય વ્યવહારુ વાતો બોલે છે તે વાતોમાં પણ ગજબની મોહિની રેલાતી હોય છે! ચંપા એક નાનકડા ફૂલસરા પંખી જેવી, આ ફૂલથી તે ફૂલ ને તે ફૂલથી પેલે ફૂલ, જાણે ભગવાન કાળને પણ મોહિની પમાડે તેવી અજબ જેવી, પતંગિયા સમી સ્ત્રી હતી. ઘણી વખત લાગે કે એ સ્ત્રી નથી, કેવળ હવાઈ કલ્પનાની રમતિયાળ રેખામૂર્તિ છે. એટલી નાજુક, નાની, પાતળી, મોહ ભરેલી, મીઠાશ ભરેલી, ઊડતી પંખિણી જેવી જણાય કે એની હાજરી ન હોય ત્યારે લાગે કે આ સૃષ્ટિમાં હવે કાંઈ મજા નથી! હવે કેવળ ખાલી હવા જ છે!

ધીરજરામને પણ ચંપા વિના એવું જ લાગવા માંડ્યું. એ એનો મોહ ન હતો. જાણે કે જીવનની જરૂરિયાત જ હતી. પણ એણે ચંપાને રવાના કરી દીધી, એ એની માને ત્યાં ગઈ, એનો જૂનો પાન વેચવાનો ધંધો કરતી પોતાના દિવસો ગાળવા લાગી. પણ એને એક ખાત્રી હતી. એને જોનારો કોઈ એને ભૂલે તો તો થઈ રહ્યું! વહેલે મોડે કાં ધીરજરામ કાં મગન કોઈક પણ આવ્યા વિના નહિ જ રહે. એને એ ખાત્રી હતી.

પણ એક દિવસ એણે સૂરજરામને પોતાને આવતો દીઠો, અને એને એ વાતની નવાઈ લાગી! એને થયું, અરે! આ પોતે આંહીં ક્યાંથી?

સૂરજરામ ત્યાં આવ્યો. ધીરજરામના જીવનમાં જે એક ભયંકર શૂન્યતા પ્રવેશી હતી, અને ક્યારેક એ રાખોડી આકાશ સામે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્યારેક કેવળ ખરતાં પાનની સામે, જોયા જ કરતો, જોયા જ કરતો એ વાત સૂરજરામને હજારો કરુણગાન સમી જણાતી હતી. એટલે એ આંહીં આવ્યો હતો, ચંપાને લઈ જવા.

પણ ચંપા તો ચંપા હતી. એ જેટલી નાજુક હતી તેટલી ક્રૂર થઈ શકે તેવી હતી. સૂરજરામે એને કહાવી હતી એ વાત એને ખૂંચી તો રહી હતી. આ તક હતી. જ્યારે એ સૂરજરામને પણ ભૂ પાઈ દે. ને જીલબ્બે પણ કરાવે! ને એને થોડો અનુભવ પણ આપે!

ચંપાએ કહ્યું: 'ભાઇજી! મને પાનવાળીને માન શું ને અપમાન શું? ને તમારે ત્યાં પાછા ફરવું એ ક્યાં કોઈ અજાણ્યાને ત્યાં પાછા જવાનું હતું? પણ મારો પગ ભારે થઈ ગયો છે. વળી હવે તમે નહિ ને તમારાં વહુ પાછાં મને કનેડે! એમ તો અમારી મથરાવટી મેલી ના? પછી ભલે ને હજારો ઊજળાં વસ્ત્ર કોલસાથી પણ કાળાં હોય.. પણ જેને માથે વાત ચડી તેને માથે ચડી. મને હવે બીક છે તમારી વહુની. તમે તો સમજ્યા, સમજુ છો..'

'અરે! પણ બૈ! આંહીં બૈરું છે જ કોને?'

'હાય રે! આવડા મોટા થયા ને બૈરું મળતું નથી... અરે મને કહોને, હું રંગીન વાદળી જેવી લાવી દઉં!'

'લે હવે એ વાત જવા દે, ચંપા!'

પણ ચંપા એ વાત જવા દે? એને તો એક ભૂમિકા મળી ગઈ હતી. એ સમજી ગઈ કે સૂરજરામને પોતાને જ જો હાથમાં લીધો હોય તો પછી પાછી પીછેહઠ કરવી ન પડે.

એટલે એ હકાર નકાર ભણવા માંડી. મોંઘી થવા માંડી. પળભર સોંઘામાં સોંઘી દેખાય......

[**નોંધ :** આંહીંથી આ વાત લખી મોકલી અમારા ઉપર મોકલનારને અચાનક અધૂરી રાખી દીધી છે. ને હવે એ ભાઈ કે બહેનનું સરનામું પણ યાદ રહ્યું નથી. એટલે હજારો વાંચનારાઓમાંથી કોઈ ને કોઈ પોતપોતાની રીતે એ પૂરી કરી લેશે એ આશાએ એ આંહીં અધૂરી જ મૂકી છે.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જલદીવડા !

[૧]

સાત આઠ દિવસ તો ખાસ ધ્યાન ઉપર વાત આવી નહિ. હમેશાં બરાબર ૭–૪૫ ના સમયે આવવાનો નિયમ, એ ઘડિયાળની જેમ જાળવે. ઝાંપામાં એ દેખાય ને ઘડિયાળમાં જુઓ તો બરાબર ૭–૪૫ થયા હોય. કારીગરો ઘણાખરા અનિયમિત હોય છે, એટલે તો આપણે ત્યાં કહેવત ચાલે છે કે સઈની સાંજ ને મોચીનું વા'ણું. એવું લગભગ દરેક કારીગર માટે કહી શકાય. સોની, દરજી, સુતાર, લુહાર, ધોબી, બધાને માટે. ને હવે તો તુમાર કારકુનો માટે પણ એ કહેવત ચાલી શકે.

છતાં કોણ જાણે કેમ આ એક ધોબી હમણાં એવો મળી ગયો હતો કે એ ઘડિયાળની જેમ વખત જાળવે. મનમાં બહુ નવાઈ લાગતી. એ એક સેકંડ પણ મોડું ન થવા દે એ શું ? પણ પછી એ પ્રમાણે જ્યારે સાત આઠ દિવસ એને નિયમિત આવતો જોયો, એટલે તો એ રોજનીશી જેવો બનાવ બની ગયો. એની નવાઈ ઊડી ગઈ. એ આવવાનો જ એ ચોક્કસ. અને તે પણ વખતસર. ૭–૪૫.

એટલે એના આવવા ઉપર હવે કાંઈ વિશેષ ધ્યાન દેવા જેવું રહ્યું ન હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ એક દિવસ રવિવારનો આરામ હોવાથી કે કોણ જાણે કેમ ૭–૪૫ નો વખત થઈ ગયો હતો ને ઝાંપામાં હજી એ દેખાતો ન હતો. જરાક નવાઈની ખાતર ડોકું લંબાવી રસ્તા ઉપર દૃષ્ટિ કરી તો એ ત્યાં આવી જ રહ્યો હતો ! એકાદ બે મિનિટ માત્ર મોડો પડી ગયો હતો !

પણ આજે એના ઉપર એક સ્થિર નજર કરી તો એના ચહેરા ઉપરથી જણાયું કે આની નિયમિતતાની પાછળ વર્ષોની તાલીમ કામ કરી રહી લાગે છે. કારણ કે માત્ર એક બે મિનિટ મોડું થયું હતું, પણ જાણે કે એ એને રુચ્યું ન હતું. એ વાત એના ચહેરા ઉપર લખાઈ ગઈ હતી. એ ત્યાં આવ્યો. અત્યંત વિવેકભરેલી રીતે ઊભો રહ્યો. પછી એણે કેવળ જૂનવાણી મધ્યયુગની ભૂલાઈ ગયેલી, બે હાથ જોડવાની નમસ્કારની મનોહર શૈલીથી નમસ્કાર કર્યા. ને પાંચ દસ પગલાં પાછળ હઠીને બારણામાંથી કોઈ કપડાં લેવા આવે તેની શાંત પ્રતીક્ષા કરતો તે ત્યાં ઊભો રહ્યો !

એની આ નાની સરખી શાંત ક્રિયાએ અને એના ચહેરા ઉપર છવાયેલી દુઃખભરી છતાં સ્વમાનવાળી રેખાઓએ મારી નજર આકર્ષી. એટલી વારમાં એ આવનારને દેવાનાં કપડાં દઈને, પાછો હતો તેમ શાંત ઊભો રહ્યો.

‘તમે મૂળ આંહીંના નથી લાગતા ?’ મેં હવે પૃચ્છા કરી.

સવાલ થતાં તેને તરત કાંઈક સાંભરી આવ્યું લાગ્યું. પણ એટલી જ ઝડપથી એ સંસ્મરણ પાછું અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું. તેણે શાંત ધીમા વિવેકભર્યા અવાજે કહ્યું: ‘ના સાહેબ ! હું આંહીંનો નથી. આંહીં તો . . . . . .’ પણ પછીનું વાક્ય એ તરત ગળી ગયો.

પણ એ અધૂરા મૂકેલા વાક્યમાં એનો સાચો ઇતિહાસ હોવો જોઈએ એમ અનુમાન કરીને મેં તરત વાક્ય પૂરું કર્યું: ‘આંહીં તો ‘મોડા પડ્યા ને રાત રહ્યા’ કાં ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હા એવું જ સાહેબ!'

'ત્યાર તમે મૂળ ક્યાંના?'

'મૂળ તો સાબરકાંઠામાં એક નાની રિયાસત હતી. હવે તો એ રળીટળી ભૂંસાઈ ગઈ છે ત્યાંનો. મેં જિંદગીભર ત્યાંના . . . . ને ત્યાં કામ કરેલું. પોતે બહુ અશરાફ માણસ હતા!'

'એ ક્યાં ગયા?'

તેણે આકાશ સામે માત્ર આંગળી બતાવી. મોંએથી એ બોલી શક્યો નહિ.

'તમને આટલી બધી ચોક્કસ વખત જાળવવાની ટેવ ત્યાંથી પડી લાગે છે!'

'ત્યાંથી જ!' તેણે નિશ્ચયાત્મક અવાજે કહ્યું: 'આજે તો સા'બ! સૂકાં ભેગાં ઘણાં લીલાં બળી ગયાં. ચાલે, એ તો જમાનાનો રંગ બદલાઈ રહ્યો હોય ત્યારે એમ જ ચાલે. પણ એટલી નાનકડી એ રિયાસતમાં એના જીવતાં એક ચોરી નહિ, એક ખૂન નહિ, એક બદફેલી નહિ, એક ગેરરીતિ નહિ. પોતાનો એક શબ્દ ઉતાવળો થઈ જાય તો તરત પોતે પોતાનો દંડ કરી બેસે. એની હાજરી ઉઠાવવી એ એક મોજ હતી. મેં વર્ષો ત્યાં ગાળેલાં.'

મને લાગ્યું કે કોઈક ઈતિહાસકારે કહ્યું છે કે નેપોલિયન માણસ વિષે વધારે સાચી હકીકત કોઈ સેનાપતિ ન આપી શકે, પણ નેપોલિયનનો કોટ સાચવનારો આપી શકે, એ વાત સાચી હતી. આ માણસે ભૂંસાઈ ગયેલા ચિત્રની એક તેજરેખા આપી હતી.

'ચોવીસે કલાક સાહેબ! એમનાં ઘરબાર ખુલ્લાં. કોઈ અરધી રાતે ધા નાખતો આવે તો, સવારે દસ વાગે કાયદેસર કાગળ આપજો, એ વાત જ નહિ. એ તો ઘોડા ઉપર પલાણ જ મંડાય!'

હું વિચાર કરી રહ્યો: 'આ પણ એક જમાનો હતો, ને આજે આ પણ એક જમાનો છે કે ધોળે દિએ તમારું ખૂન કરીને કોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાલ્યું જાય તો એનો ફેંસલો આવતાં જ પાંચ વરસ ચાલ્યાં જાય ને ખૂતી નહિ, પણ મરનારનાં સગાં જ વધારે હેરાન થાય! અંગ્રેજના આપેલા ન્યાયવારસામાં પણ એક લીટીનો ફેરફાર કરવાની અશક્તિને જે લોકો શક્તિ માને.....' હું તો સામાન્યજનોની આ ખોટી ગણાતી વિચારમાળામાં ક્યાંયનો ક્યાંય ઘસડાઈ જાત, ત્યાં એ જ એ હાથ જોડીને બોલ્યો: 'બધું જ સાહેબ! છેવટે કાલને આધીન છે. મોટો ન્યાયાધીશ પણ કાળ છે. બીજો કોઈ નહિ. આપણે તો મૂંગા મૂંગા સહેવાનું છે!'

મારું મન પાછું વિચારમાં પડ્યું: 'હા, વાત તો સાચી છે. લાખો માણસની મૂંગી યાતનાને જાણનારું કોઈ વૈજ્ઞાનિક યંત્ર ન શોધાય ત્યાં સુધી કોણ કહી શકે કે આ રાજતંત્ર કે તે રાજતંત્ર સારું છે? કોઈ જ સો ટચનું હોઈ ન શકે. અને આ દુનિયામાં એક ભગવાન બુદ્ધથી, કે એક ભગવાન મહાવીરથી શું થવાનું છે?

ને હજારો બુદ્ધો ને હજારો મહાવીરો ક્યારે આવવાના છે?

ત્યારે તો કવિઓએ આદર્શો ગાવાના રહ્યા. રાજદ્વારીઓએ સભા પ્રવચનો કરવાનાં રહ્યાં. દુનિયાએ સહેવાનું રહ્યું. છેવટે કોઈ ધરતીકંપે બધું રફેદફે કરવાનું રહ્યું. ઇતિહાસનાં વહેતાં જળોએ થોડાક દીપ બતાવવાના રહ્યા. સામાન્ય જનોનાં મૂંગાં આંસુઓનો વહેતો સમુદ્ર કોણ, ક્યારે અને શી રીતે નાબુદ કરી શકશે એ કોણ કહી શકે?

માણસ ઘણો વધારે પડતો નિરાશ થઈ ન જાય માટે તો કોઈએ આશાતંતુ જેવી અવતારવસ્તુ મૂકી નહિ હોય?

કાલ ચાલે છે, વહે છે, એ આનંદ, એ એક જ આનંદ, સામાન્ય માણસના ભાગ્યમાં લખાયો લાગે છે! આ ઉપરથી આવું અનુમાન કોઈ કરે તો તે કેટલું સાચું?

કોણ જાણે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૨]

નદીનાં પાણી વહી રહ્યાં હતાં.

કિનારે સેંકડો માણસો ઊભાં હતાં. કોઈ આનંદમાં હતાં. કોઈ મસ્તીમાં હતાં. કોઈ તોફાન માણતાં હતાં. કોઈ કેવળ જોવા માટે જ ઊભા હતા.

અને ધીમા શાંત વહેતા પાણીમાં એક પછી એક દીવડા મુકાતા હતા. બીજા દૂર દૂરના દીવડા વહેતા આવતા હતા.

સ્ત્રીઓ નવાં આભૂષણો સજીને દીપને જલમાં વહેતો મૂકી તેને જતો જોવાનો આનંદ માણી રહી હતી. બાળકો તાળીઓ પાડીને 'એ જાય' કહીને ગેલ કરતાં રેતીમાં કૂદતાં હતાં. કેટલાક યંત્રવત દીવડા મૂકીને તરત પાછા પણ ફરતા હતા.

જલ, રેતી, નદીકિનારાની હવા, તરંગમાં પડતાં પ્રતિબિંબો, સાંધ્યસમયના આછા અંધારામાં વહેતી સુંદર દીપપંક્તિઓ કેટલી કાવ્યમય રમણીય શોભા ત્યાં પ્રગટી હતી !

ત્યાં નદીને કાંઠે સૌથી અળગો પડીને એક જુવાન માણસ ઊભો હતો.

એને આ નાનકડી જલદીપની સાદી ક્રિયામાં સેંકડો વર્ષો જૂની, કોઈ મહાન ભાવનાની લુપ્ત થઈ ગયેલી કાવ્યપંક્તિ દેખાતી હતી. તે એકી નજરે એક પછી એક આવતા દીપકને નિહાળી રહ્યો હતો !

કેટલા સુંદર અને કેટલા ક્ષણિક અને છતાં કેવા અમર !

છેવટે એણે પણ પોતાનો એક નાનકડો દીપ ધીમે રહીને પાણીમાં વહેતો મૂકી દીધો !

અને પછી એ ક્યાં જાય છે, ક્યાં ગયો, એનું શું થયું, કેટલે દૂર ખેંચાયો, એવા કોઈપણ મિથ્યા કુતૂહલમાં ન પડતાં એ તરત ત્યાંથી પાછો ફરી ગયો.

એ માત્ર સોએક પગલાં ચાલ્યો હશે ત્યાં કોઈએ તેના ખભા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર હાથ મૂક્યો.

તેણે ચમકીને પાછું જોયું. કોઈ અદશ્ય જેવી જણાતી છાયા-મૂર્તિ ત્યાં ઊભી હતી. તેને આશ્ચર્ય થયું, ત્યાં પેલી મૂર્તિએ જ પૂછ્યું:

'તમારું નામ?'

એ આશ્ચર્યથી એની સામે જોઈ રહ્યો. પછી એણે કાંઈપણ બોલ્યા વિના કેવળ નદીના પ્રવાહ તરફ આંગળી બતાવી,

'કાંઈ સમજાયું નહિ,' પેલા છાયાપુરુષે કહ્યું.

'વહેતાં પાણી!' તેણે જવાબ આપ્યો.

'વહેતાં પાણી? એ શું? હું તો તમારું નામ જાણવા માગું છું! તમે બોલ્યા તેમાં કાંઈ સમજાતું નથી.' તેણે કહ્યું.

'જલદીવડા!' તેણે જવાબ વાળ્યો.

'હજી સમજાયું નહિ!' તેણે માથું ધુણાવીને કહ્યું: 'જલ-દીવડા શું? કાંઈ સમજાતું નથી!'

'ખરતાં પાન!' તેણે જવાબ વાળ્યો.

'પણ નામ શું નોંધું? કે કાંઈ નામ જ નથી?'

તેણે ચારે તરફ હવામાં હાથ ફેલાવીને મૂઠી વાળી. પછી જાણે એમાંથી હવા ઉડાડી મૂકતો હોય તેમ હવા ઉડાડતાં ઉડાડતાં એ બોલ્યો:

'આ!'

છાયાપુરુષની અદશ્ય થતી હવાઈ રેખાઓ જાણે બોલી રહી હતી: 'લાખો માણસોએ સેંકડો જગ્યાએ આજે પાણીમાં દીવાઓ વહેતા મૂક્યા. એ ચાલ્યા, વહ્યા, ગયા, ડૂબ્યા, પણ એ બધું જ એક યંત્રના માળખા જેવું, નિષ્પ્રાણ, ચેતના વિનાનું, મૂડદાં જેવું દેખાતું હતું.

'કેવળ આ એક માણસે, એમાં હજી પણ થોડા થોડા પ્રાણ રહ્યાની પ્રતીતિ આપી. પણ ત્યાં એનું પોતાનું કોઈ નામ જ ન મળે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આ દુનિયાની આ ખૂબી તો જુઓ. જે નામ વિનાના હતા, તે નામવાળા થઈને ફરતા હતા, ને જે નામવાળા હતા તે તો નામ વિનાના જ રહ્યા હતા !

'કાલ ઉદધિએ જોવાની આ કેવી કરુણ જીવનકથા ? ભાવનાના નિષ્પ્રાણ રહી ગયેલાં ખોખાં જોઈને એને કેટલો વિષાદ થતો હશે ?

[૩]

હું **કવિતા** લખતો નથી કે કવિતા કરતો નથી.

હું તો માનું છું કે કોઈ કવિતા કરી શકે જ નહિ. એ કરવા ન કરવાનો વિષય જ ક્યાં છે ? કોઈની કરી કવિતા થાય ખરી ?

હા, કોઈ કોઈ વખત હું મારા આત્મા સાથે મૌનની વાણીમાં વાત કરું છું ખરો.

અને ત્યારે કોણ જાણે ક્યાંથી પવન, એ શબ્દોને ઉપાડીને, હવાની સૂરાવલીમાં એમને મૂકી આવે છે.

ને જ્યારે એ શબ્દોનું સંગીત રેલાઇ રહે છે, ત્યારે ઘણા હાથ-તાળી પાડીને બોલે છે કે "કવિતા થઈ ! કવિતા થઈ !"

પણ હું એકલો જ જાણું છું કે મારી મૌન વાણી, જે પ્રગટ થવા માટે ન હતી, તે પ્રગટ થઈ ગઈ છે. ને, તેથી એની અરધી સુંદરતા તો હણાઈ ગઈ છે !

પણ પવનને હું શું ઉપાલંભ આપું ? આકાશને કેવી રીતે ઠપકો આપું ? મૌનને વધારે ગહન બનવાનું શી રીતે કહી શકું ?

એટલે મારી કવિતા રેલાતી રહે છે. લોકો મને કવિ કહેતા રહે છે. પણ હું જાણું છું કે મૌનની પૂરી ઉપાસના હું જાણી શક્યો નથી એથી જ આ બધું આછકલું તોફાન છે !

[૪]

કવિના પ્રત્યુત્તરમાં જે ધ્વનિ રહી ગયો હતો, વર્ષો પહેલાં બાદશાહ તૈમુરને જવાબ આપતાં, કવિએ જે વાત કહેવી રાખી દીધી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી, તે આજે અચાનક સાંભરી આવે છે.

બાદશાહ તૈમુરે પૂછ્યું હતું: 'તું જ એ કવિ નહિ જે મારાં દોલતમંદમાં દોલતમંદ બે શહેરો, સમરકંદ ને બુખારા, પ્રિયાના ગાલ ઉપરના એક નાનકડા તલ માટે ન્યોછાવર કરવા તૈયાર થયો હતો? તું જ એ કવિ નહિ? તારી પાસે શું ખરેખર એટલી બધી દોલત છે કે તું માત્ર આવી ગાંડીઘેલી વાતો કરવાનો શોખ, શેખી ને શાયરી ધરાવે છે?'

કવિએ એનો માત્ર એટલો જ જવાબ વાળ્યો હતો: 'હા! હું જ એ કવિ!' પણ એણે જે જવાબ વાળ્યો ન હતો તે જવાબ આ હતો: 'માણસની દોલતમંદ ખુમારીભરેલી બાદશાહી તો જહાંપનાહ! આમાં છે કે એ કેટલી વસ્તુઓ ફેંકી દઈ શકે છે! વસ્તુઓ સંઘરવાનું કામ તો રસ્તાના ભિખારીઓ પણ કરે છે. બે ફૂટલ ડબલાં હોય છતાં ત્રીજું ફૂટલ ડબલું જુએ તો ચોક્કસ એને એ ઉપાડી લેવાના! વસ્તુ સંઘરવા માટે તો માણસની પાસે માત્ર એક જ વાત જોઈએ. સંકુચિત, સાંકડું દિલ. પણ વસ્તુ ફેંકી દેવા માટે તો માણસની પાસે માત્ર બાદશાહી દિલ ન જોઈએ, એ દિલને જાળવનારી ખુમારી પણ જોઈએ. એવું દિલ રાખનારી ખુદાઈ બેપરવાઈ પણ જોઈએ.'

[૫]

હું એને શોધું છું મિત્રો! હું, જ્ઞાનની દેવી, એને શોધું છું, જે મારો ભાર ઉપાડી લઈ શકે. મારો ભાર હવે મારાથી પણ સહન થતો નથી. મારે એ કોઇકને સોંપવો છે.

વર્ષો થયાં આ જ્ઞાનનો ભાર સહી સહીને મારો વાંસો 'ફાડુ ફાડુ' થઈ રહ્યો છે.

મારે મારો ભાર કોઈકને આપવો છે. કોઈકને આપીને તેજોમય પ્રભાત દુનિયામાં ફેલાવવું છે. માણસ વિના જ્ઞાન એકલું વાંઝિયું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો મારા વિના માણુસ અંધ છે. માણુસ સૌ કલ્યાણને પંથે વળે એ જોવા માટે મારું હૃદય અધીર આશાથી ધબકે છે. પણ વર્ષો ચાલ્યાં ગયાં, યુગો ચાલ્યા ગયા, કાળના કાળ પસાર થઈ ગયા, મારો ભાર ઉપાડી લેવા માટે કોઈકજ ક્યારેક દેખાય છે ! એ કોઈક ચાલી નાંખે છે, અને આરે જ પાછો એ ભાર લઈને થકવી નાખે તેવી લાંબી મુસાફરી કરવાની રહે છે !

હું હંમેશાં કોઈકની શોધમાં ફરું છું, જે મારો ભાર ઉપાડી લે !

પણ આંહીં તો જે જ્ઞાનની વાતો કરતા આવે છે, એના જેવા બીજા કોઈ અજ્ઞાન હોતા નથી; ધર્મની વાતો કરતા આવે છે, એના જેવા અધાર્મિક બીજા કોઈ હોતા નથી; સત્યની વાતો કરતા આવે છે, એના જેવા અસત્‌વાદી બીજા કોઈ હોતા નથી. હું કોઈકને શોધું છું, જે મારી શોધમાં તલ્લીન હોય, જે મારી શોધ માટે અર્થ ભરેલું મૌન ધારણ કરીને વર્ષોની ઉપાસના લઈ ને બેસી ગયો હોય ! હું એવા કોઈક વિરલાને શોધ્યા જ કરું છું

પણ આજની આ દુનિયામાં તો મને લાગે છે કે હવે મારે જ ગાંસડાં પોટલાં લઈ ને ભાગવું પડશે !

આટલા બધા અવાજોની દુનિયા વચ્ચે હું હવે મારો ભાર કોને ઘેર જઈને મૂકીશ એનો મને હવે કાંઈ જ ભરોંસો પડતો નથી.

આવી ભવ્ય ને પુરાણી જમીનમાં પણ એક શંકર આવી ગયો. જાણે માત્ર એ એક જ કહી શક્યો કે જ્યાં તમે જ નથી, ત્યાં તમે જે જુઓ છો તે ક્યાંથી હોય ? અને ‘ કાંઈ નથી ’ તો ‘ કાંઈ નથી ’ સંગ્રહ કરે એમાં આટલો બધો દેખાવ શું ?

અને એને તો એક હજાર વર્ષ થઈ પણ ગયાં !—

ત્યાર પછી કોઇ એમ કહેતું ફરકતું નથી કે “ મારે કાંઈ જ જોઈતું નથી. મારી પાસે એટલું બધું છે. કે તમે લૂંટાય તેટલું લૂંટો. ” કોઈ એમ બોલતું આવતું નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ એમ કહેતું નથી કે હું નિર્ભય છું, હું નિસ્પૃહી છું, હું નિર્મોહી છું. જે જે બોલે છે તે બધા જ ખોટી રાજદ્વારી ભાષા બોલે છે. કહેશે પૈસા નથી જોઈતા, ત્યારે બીજા જ હાથમાં કીર્તિનું હાલ્લું રાખીને ભિખારીની પેઠે, એમાં કોઈક કાંઈક નાખે તેની રાહ જોતા ઊભા હોય છે કે કોઈ રીતે કીર્તિ મળે !

બધે જ હું ગરીબી જોઉં છું. મારી આ સમૃદ્ધિ હું કોને ઘેર જઈને ઠાલવું ?

રે ! મારી લાંબી, કંટાળાજનક, થકવી નાખે તેવી મુસાફરી ! તારો અંત ક્યાં આવશે ? ક્યારે આવશે ? કોણ લાવશે ? કે હવે અંત નહિ જ આવે ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વિચિત્ર ચિત્ર !

પહેલાં તો મને ખબર પડી નહિ કે સુશીલાબેન આજે કેમ પોતાના ખાસ Mood મૂડ — માં નથી. નહિતર તો જેવા સાત સાડા સાતે એના પતિ ગામમાંથી આવે કે તરત ચાના પ્યાલા સાથે એક મધુર વાત એ શરૂ કરે.. અને એ વાત લંબાતી ટૂંકાતી, વળી વચ્ચે બીજા બીજા ટૌકા આપતી દસ સાડાદસ સુધી લંબાય ! જમવાનું એ ક્રમમાં જ આવી જાય. એમાં લીલાધરને તો માત્ર ટૂંકા પ્રશ્નાર્થો 'હકારચિહ્નો' કે 'આશ્ચર્યચિહ્નો' જ બોલવાનો વખત રહે. કારણ કે એક તો સુશીલાબહેન એટલું ઉતાવળે બોલતાં કે સારામાં સારો ઝડપી ટૂંકાક્ષરીવિશારદ (Shorthand Expert) પણ એમની ઝડપને ભાગ્યે જ પકડી શકે ! અને બીજી તરફ એવા ભયંકર ઉચ્ચાર અને લહેકાથી એ બોલતાં કે એમની વાતમાં ધ્યાન ન હોય, ને જવાબ દેવા જાય તો જવાબ આપનારો બની જાય. એટલે લીલાધર તો —'હાં ? હાં ! એમ ? અરે ! એ તો છે જ એવા !' એવાં વાક્યો જ બોલતો હોય, ને સુશીલાબહેન તો ઝપાટાબંધ દીધે રાખતાં હોય !

એમના વિષય પણ વિવિધ. ગવારફળીવાળીને પોતે પાંચ આનામાંથી કેવી સાડાત્રણ આને ઉતારી ત્યાંથી માંડીને જૂના કપડા-વાળા પાસેથી લલિતાબેને બમણાં કપડાં આપીને એક નાનકડી તપેલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લીધી, ને પોતે અરધાં જ કપડાં આપીને તપેલી ઉપરાંત વાટકી પડાવી, ત્યાં સુધીની બધી વાતો આવે! એમાં સાંની નિંદા આવે. પોતાની પ્રશંસા આવે. ઉપરાંત સગાંસાગવાનાં જૂથમાંથી કોઈ ભેટી ગયાં હોય તો એમની સાથેના સાત પેઢીના સંબંધોની કથાઓ પણ આવે!

મધ્યમ વર્ગનો માણસ જેમાં રસ લે છે એ ગુજરાતી જીવનનું પ્રતિબિંબ પૂરું કરવા માટે, એમાં ઢંગધડા વિનાનાં સીનેમા ગાયનો મૂકતી એની છોકરી ઈચ્છાને, બસૂરા કર્કશ અવાજ સાથે ગાતી ઉમેરો, અને એક તરફ બેઠો બેઠો ભેંકડા તાણતો નાનકડો છોકરો ઉમેરો, એટલે આ ચિત્ર પૂરું થાય.

એ તો ઠીક, પણ આજે નવાઈની વાત મને આ લાગી કે હમેશના ટીકા કરવાવાળાં સુશીલાબેન આજે કેમ મૂંગાં થઈ ગયાં હતાં? ત્યાં એનો ભેદ પણ મળ્યો. સુશીલાબેન કહી રહ્યાં હતાં: 'આ છોકરો એવો છે જ કરમણુંધિયાળ! તે દિવસે આપણે કાંકરિયે જવું હતું, ઊલટી ઉપર ઊલટી કરવા મંડ્યો ને આપણું જવાનું ને જોવાનું ટળ્યું! લલિતાબેન બિચારાં છેક આંહીં સુધી પોતાની મોટરમાં મૂકી જવાનાં હતાં, અને આજે . . . . . .'

'આજે શું છે?'

'આજે શું છે લ્યો, બોલ્યા? ભાયડા તો કોણ જાણે કઈ દુનિયામાં રહે છે? આજે આખી દુનિયાને ત્યાં શરદ પૂનમ છે!'

'તે આપણે પણ કરો.' લીલાધર બોલ્યો.

'એઈ ચાંદ છૂપ મત જાના!' ઈચ્છાનો રેડિયો પ્રોગ્રામ ચાલુ હતો, અને એમાં એનો પોતાનો અવાજ પણ ભળી જતો હતો. નિશાળમાં માસ્તરે એને છઠ્ઠા ધોરણમાં પહેલે નંબરે આવવા માટે સંગીતનું ઈનામ આપ્યું, ત્યારથી ઈચ્છાનું ધારવું હતું કે એ જે ગાય છે તે સાંભળવા માટે ઘણી વખત રસ્તા ઉપર છોકરાઓ ઊભા રહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છોકરાઓ તો કોણ જાણે, પણ રસ્તે બે ચાર ગધેડાં હમેશાં ઊભાં રહેતાં ને પાડોશમાં એક કૂતરું ચોવીશે કલાક ભસ્યા કરતું હતું.

એ ગમે તેમ હોય, ઇચ્છાનું માનવું હતું કે રેડિયો ચોવીસ કલાક વગાડવા માટે છે, ને પોતે એની સાથે ગાવા માટે છે, ને એને ગાતાં આવડે છે! ભયંકર તો આ છેલ્લી વાત હતી. પણ એનો કાંઈ ઉપાય ન હતો.

'આ તમારીને છે કાંઈ? બાઈસા'બ એમ માને છે કે એના જેવું કોઈને આવડતું નથી!'

'તે ભલે, તમને તો નથી જ આવડતું એ ચોક્કસ!' ઇચ્છાએ કહ્યું.

'મને આવડે છે કે નહિ એ તો આ તારો બાપ પણ જોઈ રહેત — પણ આ અભાગિયે આજ બધું ટાળ્યું! કોણ જાણે ક્યાંથી તાવ લાવીને બેઠો છે!'

'અરે! ત્યારે તો આજ તમારે ગરબો ઉપાડવાનો છે ને?'

'આ એની તો હું વાત કરું છું. ને તમારે તો હજી કોણ જાણે ક્યાં ગગનમાં ગાજે છે!'

'તો તમે જજો ને! હું ને ઇચ્છા થઈ ને બાબાને રાખીશું!'

'ના બા! આપણે તો આજ જવાનાં જ. આજ લીલાબેન ગાવાનાં છે!' ઇચ્છા બોલી.

'તો ભલે... તું પણ જાજે. હું છું ને!' લીલાધર છોકરાને પેટે હાથ મૂકતો બોલ્યો: 'બહુ તાવ નથી લાગતો. દવા આપી છે?'

'એક 'ડોઝ' આપ્યો છે. ને પેલી શીશીમાંથી બે કલાક પછી બીજો આપજો!'

સુશીલાબેને ખાવાપીવાનું પતાવ્યું. અને પછી એ તો ગયાં. છોકરાને લીલાધર સાચવવાનો હતો, ને વચ્ચે વચ્ચે સુશીલાબેન આવી જવાનાં હતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આમ ગોઠવણુ થઈ અને પછી છોકરી ઈચ્છા પણુ પાછળથી ઊપડી. એણે જતાં જતાં લીલાધરને કહ્યું: 'બહુ રોવા મંડે તો કૂતરાની વાત કરજો. તરત સૂઈ જશે!'

લીલાધર પોતાના 'પેપર'માં તલ્લીન હતો. તેને કૂતરા વિષે ઈચ્છાએ કાંઈક કહ્યું એટલું જ યાદ રહી ગયું.

પણુ છોકરો સુશીલાએને કહ્યું તેમ, ધરણુ ટાણે સાપ કાઢે તેવો હતો. થોડી વાર પછી જ એ તો જાગ્યો અને 'બા! બા!' કહીને રોવા મંડ્યો.

લીલાધરે પહેલાં તો બોલ્યા વિના હીંચકાવ્યે રાખ્યો, પણુ તેમ તેમ એ તો વધારે રડવા મંડ્યો. કોઈ ઘરમાં બોલતું નથી એ જોઈને એ વધારે ગભરાયો.

એટલે લીલાધર બોલ્યો: 'સૂઈ જા! હમણાં તારી બા આવશે!'

પણુ એટલે તો એના નાનકડા શિશુ-મગજને આંચકો લાગ્યો કે ઘરમાં બા નથી — એટલે એ વધારે રડવા મંડ્યો.

લીલાધર ઊઠીને બિસ્કીટ લાવ્યો, ગોળી લાવ્યો, ચકલી લાવ્યો, ચોકલેટ લાવ્યો, રબ્બરની પૂતળી લાવ્યો, પણુ કોઈ રીતથી ભાઈ રીઝાય તેમ લાગ્યું નહિ! એટલે લીલાધરે કંટાળીને ચૌદ ઓસડનું એક ઓસડ, લપાટ ઉગામી પણુ એટલે તો એ વધારે રડવા બેઠો.

એટલામાં લીલાધરને સાંભરી આવ્યું. ઈચ્છા ગઈ ત્યારે કાંઈક કૂતરાનું કહેતી ગઈ હતી. એટલે એણે તરત યાદ કર્યું, તો સુશીલાએ એક વખતે રાતે એને 'એ કાળવું કુતરું આવે છે હો, તને ઉપાડવા!' એ રામબાણ ઈલાજ વાપર્યાનું એને યાદ આવ્યું. અને એણે પણુ 'રોગ હજાર પણુ ઔષધ બાર' જેવું આ મહાઔષધ કાઢ્યું: 'સૂઈ જાય છે કે કાળવાને બોલાવું? એ કાળવા!' ત્યાં તો કેમ જાણે કાળવું પણુ એની રાહ જોતું બેઠું હોય, તેમ રસ્તા ઉપરથી એક કૂતરું જોરથી ભસવા માંડ્યું. એ તો ચાંદનીમાં ઊભેલા ગધેડાને દેખીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભસતું હતું, પણ ભસતું હતું એટલા જોરથી કે એમ લાગે કે લીલાધરના વાક્ય પ્રમાણે એ આવી જ રહ્યું છે. એવી ભીતિ લાગવાથી પેલા બાબુભાઈ એકદમ ચૂપ થઈ ગયા — અને જાણે કાંઈ જીવન જ ન હોય તેમ એકદમ શાંત થઈ ગયા.

લીલાધરને લાગ્યું કે આ ઈલાજ છેવટે કારગત નીવડ્યો ખરો. પણ બીજે દિવસે પણ કૂતરાને જરાક ભસતું જુએ અને બાબો રાડ પાડી ઊઠે! ડૉક્ટરને શંકા ગઈ એટલે એણે પૂછ્યું ત્યારે આ વાત પકડાણી! પણ તે છતાં આવી ઘર ઘરની વાતનું આવું પરિણામ હોઈ શકે એ વિષે બન્નેમાંથી કોઈ કાંઈ માનવા તૈયાર ન હતાં. ડૉક્ટરને જરાક વધુ પડતો ડાહ્યો ગણીને એ વાત મૂકી દીધી.

પણ એનો ખરો ભેદ પછી જણાઈ આવ્યો.

લીલાધર પૂછી રહ્યો હતો: 'અલ્યા બાબલા! તું તો કૂતરાથી પણ ડરે છે? તારી બા તો હજાર વખત કૂતરાં બોલાવે છે! ને મેં તો એક વખત જ બોલાવ્યું હતું!'

બાબલો બોલ્યો: 'પણ બા તો ખોટાં કૂતરાં બોલાવે છે!'

'ને હું?'

'તમે તો સાચાં બોલાવો છો!' તેણે કહ્યું.

સૌ હસી પડ્યાં!

પણ એ હાસ્યમાં જ શિશુનું એક પરમસત્ય એ લોકો ગુમાવી રહ્યાં હતાં તેનું એમને થોડું ભાન હતું? એ તો ઈચ્છા વગાડી રહી હતી ને ગાઈ રહી હતી તે ગાયનમાં પડી ગયાં!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારાં ઘર

આજ વળી કોણ જાણે શું થયું છે તે મને મારાં ઘર યાદ આવે છે!

જેટલાં જેટલાં ઘર મેં બદલાવ્યાં ને વસાવ્યાં તે બધાં ય જાણે નજર સમક્ષ તર્યા કરે છે. એમને દરેકને કાંઈ ને કાંઈ કહેવાનું છે.

સૌથી પહેલાં મારી નાનકડી ઓરડી યાદ આવે છે. એ ઓરડી ભાગ્યે જ છ ફૂટ લાંબી અને પાંચ ફૂટ પહોળી હતી. પણ એનું એક બારણું ઓશરીમાં પડતું હતું, અને એક બીજું બારણું રસ્તા ઉપર પડતું હતું. આટલી નાની ઓરડીને ય બે બારણાં હતાં, અને તેથી તે વખતે એ રાજદરબાર જેવી લાગતી. એ વખતે બે બારણાનું અસ્તિત્વ રાજદરબાર સમું જણાતું હતું. કેવો વખત? કે પછી કેવી વૃત્તિ? એ જે હોય તે, પણ એ ઓરડી મને મનમાં હમેશને માટે યાદ રહી ગઈ છે.

એના એક બારણા પાસે હું શણનો કોથળો નાખીને બેસતો. અને જ્યારે ચાના પ્યાલા સાથે એક બે પૈસાનું ગાંઠિયાનું પડીકું છોડતો, ત્યારે મને ઘણી વખત લાગતું કે દુનિયાનો તમામ વૈભવ આ ઓરડીમાં વસી રહ્યો છે!

પણ એક નવી નવાઈની વાત થઈ ગઈ. બે વરસ પછી એ જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓરડી મને તુચ્છ લાગવા માંડી. એ તુચ્છ લાગતાં જ ત્યાં રહેનારાં માનવી પણ તુચ્છ લાગવા માંડ્યાં. નહિતર ત્યાં વસનારો અંતરંગી માનવ-મેળો કાંઈ જેવો તેવો ન હતો. ત્યાં એક વરણાગિયો રહેતો હતો. વરણાગિયો કાંઈ એનું નામ ન હતું. નામ તો હતું લવજીભાઈ. પણ એ પરણ્યો ન હતો. એનો ક્યાંય જોગ બાઝે તેમ ન હતું. તેથી એ બિચારો કાંઈક 'કંપની' જેવું લાગે એમ માનીને, પાડોશમાં રહેનારાં પાંચ સાત બૈરાં સાથે વિનોદવાર્તાઓ કરતો. કાંઈક હાસ્યટૂચકાઓ કાઢતો. અને વખતે વખતે મોંમાં એકાદ પાન ચાવતો કે વખતે માથામાં તેલ નાખતો, એ ઉપરથી આ બૈરક મંડળીએ એનું નામ જ 'વરણાગિયો' પાડી દીધું હતું.

એ તો ઠીક, પણ આ વરણાગિયો જે કાંઈ કમાતો, તેમાંથી ઓરડીનું ભાડું છ આના, દૂધના રૂપિયા પોણાબે કે બે, શાકના ત્રીસદુ સાઠ પૈસા, અને હંમેશનો એક શેર લોટ, એનું જે થાય તે, ને લૂગડાં. જોડા તો એ પહેરતો જ નહિ. આ બધું ખર્ચ કર્યા પછી, જે બચે તે બધા પૈસા એક ભાંગલી ટ્રંકમાં એ મૂકી રાખતો. ને એમાંથી વાર તહેવારે કાઢીને હનુમાનને તેલ ચડાવતો, કીડિયારું પૂરતો, આકડાના ફૂલની માળા લેતો. અને એમ કરતાં વધે તેની રેવડી ગોળી એવું એવું લઈ સોમવારે છોકરાંઓને ભેગાં કરીને વહેંચી દેતો. વરણાગિયો આ છોકરાંઓમાં ઘણું માનપાન મેળવતો. છોકરાંઓ એને લવજી કાકા કહેતાં. ને લવજીકાકા માટે માન રાખતાં.

લવજીકાકા પરચૂરણ કામ કરતા. સવારમાં સાત થાય ત્યાં ચાનો 'કોપ' ચડાવીને એ ઊપડી જતા. બાર વાગે આવતા. આવીને 'ઢમો' ટીપી નાખતા. જમતા. થોડીકવાર રામાયણ ઉઘાડીને બેસતા. જરાક આડે પડખે થતા. ચાર વાગે પાછા બહાર ઊપડી જતા. લવજીને એવી ટેવ કે જે કોઈ, જે કામ ચીંધે તે કરે. કોઈ કામ કરવાની એની ના નહિ. પૈસાની રકઝક નહિ. ખોટી તૃષ્ણા નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈની સાચીખોટી નહિ. કોઈની સાથે સ્પર્ધા નહિ. લવજીએ પોતાના શરીરને એક યંત્રની માફક ઘડી રાખ્યું હતું.

આ લવજી ઉપર પહેલાં તો સૌને ભાવ હતો, પણ એક દિવસ મોડી સાંજે ઘેર આવ્યો, ત્યારે કોઈ બાવણને એ ભેગી લેતો આવ્યો. બીજે દિવસથી જ ત્યાં લવજીનું માન ઘટી ગયું!

આમાં લવજીએ કાંઈ ખોટું કર્યું ન હતું. એની નાતમાં એ સત્તર વરસની તપશ્ચર્યા કરે તો પણ એનો કાંઇ પત્તો લાગે તેમ હતું નહિ. એટલે એણે એમાં કાંઈ ખોટું કર્યું ન હતું. છતાં દરેકના પોતાના ધર્મનિયમ જુદા જુદા હોય છે. એટલે આંહીં ભેગી થયેલી મંડળીમાં લવજીનો લગભગ બહિષ્કાર પોકારાઈ ગયો એમ કહીએ તો ચાલે. ઝમકુ ડોશી એની સાથે બોલતી બંધ થઈ ગઈ. જો કે એનો પોતાનો છોકરો છાકટો હતો અને છોકરાની વહુ, તે પહેલાં તો ઘર જ માંડતી ન હતી. પણ ઝમકુને લાગ્યું કે લવજીએ આ કોક રખડતી લાવીને એનો ભેખ અભડાવ્યો છે, માટે એની સાથે બોલવા વ્યવહાર પણ ન જોઈએ!

ઝમકુ બોલતી બંધ થઈ, એટલે ધનિયો કુંભાર પણ વ્યવહાર બંધ કરી બેઠો. દામજીએ પણ આંખ ઓળખાણ કાઢી નાખી. શનકી, મોંઘી બધાં પાડોશી બંધ થઈ ગયાં. આખા વાસમાં લવજીના નામ ઉપર છેકો મૂકાઈ ગયો. પછી તો લવજી મારે ત્યાં કયારેક આવીને બેસતો. એ જ એનો સંસર્ગ રહ્યો. મને લાગ્યું કે લવજી હવે આ વાસ છોડી દેશે. માણસને જ્યાં સાચીખોટી પણ મૈત્રી જડતી નથી, ત્યાં એ બહુ લાંબો વખત ટકી શકતો નથી. અને લવજી વાસ છોડી દેવાની વાત પણ કરતો હતો.

એક દિવસની વાત છે. હું મારી ઓરડીનો દીવો ઠારીને સુવાની તૈયારી કરતો હતો, ત્યાં બારણે બે ત્રણ ટકોરા પડ્યા.

કોણ હશે એ કળવું મુશ્કેલ પડે તેવું ન હતું. આ ટકોરા લવજીના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ. બીજો કોઈ એમ ટકોરા ન કરે. મેં ઊઠીને બારણું ઉઘાડ્યું. સામે લવજી જ ઊભો હતો. પણ તેનો ચહેરો ફિક્કો ને વ્યગ્ર હતો. હું સમજી ગયો. લવજીને એની નવી વહુ સંબંધી કાંઈક મુશ્કેલી ઊભી થયેલી હોવી જોઈએ. ત્યાં લવજી જ બોલ્યો: 'આવી છે આ બાજુ?'

'કોણ?' મેં કહ્યું: 'કોની આવવાની વાત કરો છો?'

'ગોમતીની' તે બોલ્યો: 'ઘરમાં દેખાતી નથી. અને કાલ સાંજની મૂંઝાતી હતી, એટલે બીક લાગે છે!'

ગોમતી એની સાથેની બાવણનું નામ હતું એ મને ખબર હતી.

મેં કહ્યું: 'ના, આંહીં તો કોઈ આવેલ નથી. પણ શું કાંઈ નવાજૂની થઈ છે?'

'કાંઈ નવી ને કાંઈ જૂની,' તે બોલ્યો: 'પણ પેલાએ ફરિયાદ કરી લાગે છે કે પછી ગોમતી ભડકી ગઈ લાગે છે, એટલે ભાગી ગઈ લાગે છે!'

'પેલો? એ વળી કોણ?'

'કેમ? પેલો આંધળો વાંસળીવાળો. એનો માલિક કહો, ધણી કહો, શેઠ કહો, આશ્રયદાતા કહો, જે કહો તે, પણ ત્યાં સ્ટેશન પાસેની ધર્મશાળામાં એ આંધળો રહે છે, ને તેની સાથે જ આ પણ રહેતી હતી. એ આ બાજૂ ચડી આવ્યો હોય તેમ લાગે છે. ગોમતીએ મને સાંજે જ એ કહ્યું હતું. ને એ કહ્યું ત્યારથી એ આકુળવ્યાકુળ–બેબાકળી જેવી ગભરામણમાં પડી ગયેલી લાગતી હતી: એટલે ભાગી લાગે છે!'

'હા...' મને હવે અચાનક સાંભર્યું: કાલે સાંજે આ તરફ કોઈ ગજબની મીઠાશ ભરેલી વાંસળી વગાડતો એક અંધ છોકરા જેવો ફરી રહ્યો હતો ખરો. કદાચ એની જ આ વાત લાગે છે. મેં કહ્યું: 'કાલે કોઈક આ બાજુ વાંસળી વગાડતો આવ્યો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતો ખરો.'

'એ જ એ હોવો જોઈ એ.' લવજી બોલ્યો. અને બોલીને કેટલીક વાર સુધી ધરતીની સામે જોઈ રહ્યો. એના હૃદયમાં કાંઈક મંથન ચાલી રહ્યું હતું.

મેં કહ્યું: 'લવજીભાઈ! એ તે ઠીક, પણ તમે આ ગોમતીને ક્યાં મળ્યા? ને શા માટે આમ તમારી સાથે એને ઉપાડી લાવ્યા? તમને એ પણ ધ્યાન ન રહ્યું કે એ આ આંધળાની લાકડી સમાન હોવી જોઈએ. કાલે મેં એ આંધળાને આ બાજુ વાંસળી વગાડતો સાંભળ્યો, ત્યારથી અત્યાર સુધી, એના ગજબના દર્દભર્યા સૂર હજી મારા મગજમાં જાણે પોતાનું સ્થાન જમાવી બેઠા છે! અત્યાર સુધી જાણે સંભળાયા જ કરે છે! અને લાગે છે કે એ હંમેશાં સંભળાયા કરશે! એને આંધળાને, આ ગોમતીનો આધાર જતાં, હૃદયમાં જે વેદના થઈ ગઈ, તે કેવી હૃદયવિદારક છે એનો ચિતાર જાણે આ સૂર દ્વારા એ ઠાલવી રહ્યો હોય તેમ લાગે છે! મને તો આમ લાગ્યું. તમને જે લાગ્યું હોય તે ખરું! પણ તમે બધે તપાસ કરી? બધાને પૂછ્યું? ક્યાંક આટલામાં જ એ રહી ગઈ ન હોય? ને બીજી વાત. તમારી ઘર-વખરી તો બરાબર છે નાં? કાંઈ લઈ તો નથી ગઈ? એ જોયું? પહેલાં એ તો જુઓ!'

લવજી ફિક્કું હસ્યો: 'મારી બાવાની મઢુલીમાંથી એ શું લઈ જવાની હતી? તે છતાં લઈ ગઈ હોત, તો મને કાંઈક ધરપત લાગત. આ તો કાંઈ લઈ પણ નથી ગઈ. એટલે થાય છે કે, ક્યાંક મૂંઝાઈને કૂવો તળાવ કરી નાખે નહિ. એને આહીં બધા ય બહુ ફિટકારવા પણ મંડ્યા'તા! તમને તો ખબર હશે નાં?'

'બહુ ફિટકારવા મંડ્યા'તા? કોની ઝમકુ ડોશીની વાત કરો છો?'

'બધાયની! ખબર પડી ગઈ, પછી કાંઇ કોઈ ઓછા ઊતરે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુનિયા આખીને બીજાના ડાઘા, બહુ મોટા લાગે. ભલેને પોતે દિવસના પચાસ કાળાં ધોળાં કરતા હોય !'

લવજીની વાત મને નવે રૂપે દેખાણી. પણ મને એમાં કાંઈ સમજ પડી નહિ. મેં એને પૂછ્યું. 'શાની વાત કરો છો લવજીભાઈ ? શું ડાઘા ને શી વાત ? ગોમતીમાં કાંઈ કહેવા જેવું હતું ?'

'કહેવા જેવું બીજું શું હતું ? એ ય બિચારો જીવતો જીવ હતો. પણ એને લાગતું હતું કે એને ચાર છ મહિનામાં ક્યાંક મહિનો દોઢ મહિનો ખાટલો ઢાળવો પડશે ! બીજી કોઈક હોત તો તો એમાં કાંઈ વાંધો આવત નહિ. પણ ગોમતીને દિલ ડંખતું હતું, તેનો વાંધો હતો. જાણે હાથે કરીને પોતે પોતાની વાત છતી કરતી હોય તેવું થતું હતું. પણ એને આ વાંસળીના સૂર અને પેલા જુવાનનો અંધાપો, બન્ને હરઘડીએ જાણે કહી રહ્યાં હતાં કે ભૂંડી ! આ કામો કર્યો એ તો ઠીક, પણ પાછું બિચારા આંધળાના માથામાં એને મારવું છે ? હદ છે ને નફટાઈનો ? એ આ ડંખતી મારી, એમ માનતી થઈ ગઈ કે તે વખતે આંધળા જુવાનનું હૈયું ફાટી જશે ! એટલે એને એની પાસેથી ગમે તે રીતે આઘુંપાછું થઈ જાવું'તું. ત્યાં હું મળ્યો !'

'હેં' ! આવી વાત હતી ? ત્યારે તો એણે પણ હાથે કરીને અને તમે પણ હાથે કરીને...'

લવજી મારી સામે જોઈ રહ્યો. તે વધુ સ્પષ્ટ થવા મથ્યો : 'પથ્થર થઈ ગયા વિના માણસ પોતાના ડંખને લાંબો વખત કોઈ દિવસ વેઠી શક્યો છે ખરો ? તો આ ગોમતી જેવી મુલાયમનું શું ગજું ? મેં એ જાણ્યું ત્યારથી જ મને થતું હતું કે મફતની આ ક્યાંક જીવ ખોઈ બેસશે. એટલે તો મેં એને કહ્યું કે મારી ભેગી ચાલ. મારે તને સાચવવી, જાળવવી અને પાછી આંહીં પણ મૂકી જાવી. નવો જીવ ઊગરે તો તેને પણ જાળવી લેવો. તારે ઉપાધિ નહિ. એને આ સાંભળતાં ઘણી બધી રાહત લાગી હતી. પણ કાલે સાંજે એ અંધ વાંસળી–

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાળાએ આ બાજુ દેખા દીધી, ને ગમે તે કારણે તે ભાગી. હવે એને મારે ક્યાં ગોતવી? મે મારી મરણમૂડી કાલે ચૂલામાંથી ખોદી કાઢીને એને બતાવી હતી. એને એવું આશ્વાસન આપવા, કે આટલું આપણી પાસે છે...'

'તે એ ઉપાડી ગઈ?'

'કોણ ગોમતી? ના રે ભાઈ! એજ વાત છે નાં? રૂપિયા બસ્સો મેં ખોદી કાઢ્યા'તા. મારા મનને એમ કે એથી એને ધરપત મળશે એના માટે જ વાપરી કાઢવાના હતા. ને પેલા આંધળાને જાળવવા માટે વાપરવાના હતા. એણે જોયા પણ હતા. પણ એ તો એ પડ્યા એમ ને એમ!'

'ત્યારે તો ચોક્કસ મને લાગે છે લવજીભાઈ! પેલી ગજબની વેદનાવાંસળીએ એને ઉપાડી લીધી... ઉપાડી શું, ખેંચી જ લીધી!'

'ખેંચી લીધી?'

'ત્યારે નહિ? મારું કહેવાનું એ કે એ વેદનાવાંસળી સાંભળીને જ આ બાવણનું અંતર, પોતે ભોળા વિશ્વાસુ જુવાન પ્રેમી આંધળાને પણ દગો દીધો છે, એ વિષેની અપાર યાતના અનુભવી રહેલું હોવું જોઈએ, ને એથી જ એ ભાગી હોય! ઘણી વખત માણસના પૂરા જીવનની ક્યારે માહિતી મળે છે? પણ એમ હોય એ સંભવિત હતું, ને તો તો ચોક્કસ ... પેલાએ એને ઉપાડી લીધી એમ જ કહેવાય નાં?'

પણ હું કંઈ વધારે બોલું કે વાત સ્પષ્ટ કરું તે પહેલાં જ ઝમકુ ડોશીનો કઢંગો, કર્કશ, કદરૂપો અવાજ બારણા પાસે જ સંભળાયો: 'ઈ ક્યાં ગ્યો છે મારો પીટ્યો વરણાગિયો? વાઘરણને લાગ્યો'તો ઘરમાં તે હવે બહાર નીકળ ને! એની સગી તો એ ત્યાં કૂવામાં પડી!'

હું અને લવજી બન્ને ચોંકી ગયા. અને ત્યાં તો બહાર આઘેના કૂવાના થાળા ઉપરથી માણસોના અવાજ આવી રહ્યા હતા.

લવજી તરત બહાર દોડ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલી યે વાર સુધી આ વાત ઉપર ચિંતન કરતો હું ત્યાં જ બેસી રહ્યો. મને મનમાં અનેક જવાબ ન મળે તેવા પ્રશ્નો ઊઠી રહ્યા હતા; 'ખરી રીતે ગોમતીને આવા આપઘાતના પંથે કોણે દોરી? લોકલજ્જાએ? આ પાડોશીઓએ? પેલી આંધળાની વેદનાભરેલી વાંસળીએ? કોણે? પણ ગોમતી વિના એનો સાચો જવાબ કોણ આપી શકે?'

હજી આ પ્રશ્નોનો મને ઉકેલ મળ્યો નથી. માત્ર મારી એ નાનકડી કોટડીની આ વાત સાંભરતાં ગોમતી સાંભરે છે, લવજી સાંભરે છે ને પેલી ગજબની વેદનાભરી વાંસળી હજી સાંભરે છે! ને વળી સંભળાય છે! એવી વેદના હજી સુધી તો મેં કોઈની વાંસળીમાં જોઈ નથી.'

પણ ત્યાર પછી એ કોટડી મેં છોડી દીધી. બીજે રહેવા ગયો, ત્યાં અમારી એક મંડળી જામતી. તેમાં ગંગાદીન ગજબની વાતો કરનારો ગણાતો. ગંગાદીનની વાત એટલે ગંગાદીનની વાત. એ ભલે ટાઢા પહોરની મારતો હોય, પણ એવી રસભરેલી રીતે એ વાત કહેતો કે તમે સાંભળ્યા જ કરો!

એક વખત અમે સૌ બેઠા હતા. હું હતો, નેણુશી ભોજક અમારો પાડોશી હતો, દેવજી કરમશી ખજૂરીઓ બેઠો હતો, અને ભગતરાજ વનુભા પણ ત્યાં હતા. આ વનુભાનો એકનો એક જુવાન દીકરો મરી ગયો, ત્યાર પછી એ ઘણું ખરું માળા ફેરવ્યા કરતા. અમે દેવજી કરમશીને ખજૂરીઓ એટલા માટે કહેતા કે એક વખત એ અઢીશેર ખજૂર ખાઈ ગયો હતો—ઠળિયા સોતી!

સૌ બેઠા હતા ને ગંગાદીન અચાનક બોલ્યો: 'ગરૂજી!' એ મને ઘણું ખરું ગરૂજી જ કહેતો. 'આ તમે રહો છો નાં, એ ઘર મૂળ કો'નાં? ખબર છે?'

મેં કહ્યું: 'ના રે ભઈ! મને આગંતુક પરદેશીને એવડા મોટા ઇતિહાસની શી ખબર? મૂળ કોનાં?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ત્યારે મૂળ ઘર, દેવુ ડોશીનાં !'

'દેવુ ડોશી ? – એ કોણ ?'

'એ તો મરી ગઈ છે. ને અત્યારે તો સરગાલોકમાંથી પાછી પૃથ્વી ઉપર અવતાર લેવા માટે પણ ફરી ગઈ હશે. પણ એની એક વાત છે. ભૂલી ભુલાતી નથી. કહ્યું છે નાં, માણસ જાય છે, ને વાતું રહી જાય છે, એવી આ વાત છે.

'એ વખતે હું જુવાનજોધ. ગામમાં પેહેલો જમાદાર. એ વખતે આ ગામ પણ ખોબા જેવડું. એ તો હવે આટલું બધું ચારે તરફ વધી ગયું છે. બાકી આ વનુભાના ઘર પછવાડે તો આખું ગામ મેળો ભરતું. એ વખતે આંહી દેવુ રહે.

'એ દેવુનું જોબન મેં નિહાળેલું. ત્યાર પછી મેં અનેક તડકી છાંયડી દીઠી છે. પણ ભાઈના સમ, આવી જોબનવંતી નારી, જો મેં કોઈ દીઠી હોય તો ! એ જોબન જ જુદું.

'હવે કરમસંજોગે આ દેવુને ધણી મળ્યો, તે મરતાંને મેર ન કહે એવો. આમ સાચનો કટકો. દિલનો પણ એવો કે અરધી રાતે ઊઠીને કોઈ વેણુ નાખે તો એને મોંએ ના નહિ. ખેતી ચાલે, ઢોર ઢાંખર, બધી ઓળઓળ, પણ દેવુની અને એની રાશ મળતી ન આવે. દેવુનું જોબન એવું કે એના નેણ ઉપર ફણીધર બેઠા છે, એમ કહેવાતું.

'એને ને દેવુને મળતી રાશ ન આવી, તે ન આવી. ને આ બધા તો સંસાર પ્રેમના રંગે રંગાયેલા જીવડા, એ કાંઈ થોડા આપણા જેવા લાજ મરજાદવાળા હતા ? સજ્જનને ઊભો મૂકીને દેવુ તો એક દી ભાગી ગઈ !'

'સજ્જન કોણ ?' મેં વચ્ચે પૂછ્યું.

'દેવુના ધણીનું નામ સજ્જન. ને એ સાચે જ સજ્જન હતો. હવે દેવુ જેવી દેવુ ભાગી ગઈ, એટલે સજ્જનને દશે દશ ખાવા ધોડે. અરધો ગાંડો જ થઈ ગયો. ખેતી ટળી ગઈ. ઢોરઢાંખર કાળદુકાળ... ઊતર્યાં નહિ. ઓરડાં પણ પડવા માંડ્યાં. તમે રહો છો, એ જ એનું રહેઠાણ !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એમ ? ત્યારે મકાન આટલું સોઈવાળું છે. એ તો એમ જ ચાલે!'

'અરે ! સાંભળો તો ખરા. આ તો હજી વાત શરૂ થાય છે. પછી તો સજ્જન પણ માયામૂડી બધું ખોઈ બેઠો.

'હવે આ તરફ એવું બન્યું કે જોબનનો એંકાર શમ્યો, થોડાં વળતાં પાણી દેખાણાં, બે ચાર વરસ વીતી ગયાં, ત્યારે દેવુને નવા અનુભવે મનમાં લાગી આવ્યું કે કહો ન કહો, પણ સજ્જન એ સજ્જન! એટલે એ તો જેમ એકને ઊભો મૂકીને ભાગી આવી હતી, બરાબર તેમ જ, પાછી ભાગી આવી. એક અરધી રાતે આવીને સજ્જનને આંગણે ઊભી રહી. દરમ્યાનમાં તો એનો બીજો ધણી મરી ગયો અને એ સજ્જનનું ફરીને ઘર વસાવીને રહી ગઈ.'

'આ તો મૂઆ નહિ ને પાછા થયા, એના જેવી વાત થઈ!'

'પરંતુ આ બાઈ પણ સાચનો કટકો છે, ને આમ ઉન્માદી દેખાય છે, છતાં એનામાં પણ સાચું નારીપણું વસ્યું છે, એ ખબર તો અમને પાછળથી પડી.

'સજ્જનને આંહીં તો હવે કમાણી રહી ન હતી. ઘર એક બે તો વેચી ખાધાં. પણ એમ બેઠાં બેઠાં તો રાજા રામના ભંડાર પણ ખૂટી જાય, એટલે એક દિવસ સજ્જને દેવુને કહ્યું કે હું હવે રંગુન જઈને બે પૈસા રળી આવું. પછી આપણે આ ઘરઆંગણે બેઠાં જિંદગી પૂરી કરી નાખીશું. ભગવાને શેર માટીની ખોટ રાખી છે. તો વાંધો નહિ, તારું નામ હું જાળવીશ, મારું નામ તું જાળવજે!

'તમારું નામ હું તો શું જાળવવાની હતી?' દેવુ રોતાં રોતાં બોલી: 'પણ તમે જાઓ છો એ મને ગમતું નથી. મને થાય છે કે હવે આપણે મળી રહ્યાં!'

'અરે, જા રે ગાંડી! એવું અપશુકનિયાળ વેણ, જાતી વખતે ન બોલીએ. હું બે વરસમાં આ આવ્યો.' સજ્જને કહ્યું: 'બે વરસ જાતાં વાર શી? ને પાછા આપણી ભેગા તો મકનજીભા છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મકનજીભા, એ વખતે આ ગામના શેઢિયા ગણાતા. ને રંગુન વેઠીને સારો પૈસો કમાયા હતા. ગામમાં ચૂનાબંધ ત્રણ મેડિયું કરી'તી. એ મકનજીભા સાથે સજ્જન રંગુન ગયો તે કાલની ઘડી ને આજનો દી!'

'આ એવું છે,' મેં કહ્યું. 'માણસની માયા આકાશી રંગ જેટલી ઠગારી છે! ઠીક ત્યારે...' હું ઊભો થવા જતો હતો.

'પણ સાંભળવાની વાત તો ગરુજી! હવે આવે છે.' ગંગાદીન બોલ્યો: 'આમાં તો એક રોનક જેવી વાત બની ગઈ છે. એ જોનારા જીવે છે, ને હું જાણનારો પણ જીવું છું!'

'શી વાત છે હવે?'

'આ વાતની મઘમઘતી મંજરી તો હવે આવે છે. મકનજીભા પાછા આવે છે, એવા તાર સમાચાર બે વરસ પછી એક દિવસ આવ્યા. તેની સાથે જ સજ્જન પણ આવી રહ્યો હતો. સમાચાર મળ્યા ને ઠીક કમાણી કરીને આવી રહ્યા છે, એ વાત સાંભળતાં આખા ગામને આનંદ થયો. મકનજીભા તો ગામનું નાક હતા. સજ્જનની સુવાસ બધે જાણીતી હતી.

'તમે જ્યાં રહો છો, તે જ ઘરને આંગણે, દેવુએ તો મંગળ ઉત્સવ માંડ્યો. એ તો તે દિવસે ભાતભાતનાં ભોજન તૈયાર કરીને સજ્જનની રાહ જોતી બેઠી. તમને ખબર છે કે તમે રહો છો એ ઘર લાંબી લાંબી શેરીને છેક છેડે આવેલું છે. તે વખતે બાર વાગે ગાડી આવતી હતી.

'બાર વાગ્યા. ગાડી આવી. એક સજ્જન જેવા માણસને મેં પોતે સગી આંખે શેરીમાં પ્રવેશતો જોયો. પણ એ એકલો હતો. મને લાગ્યું કે સરસામાન બધો મકનજીને ત્યાં મૂકી દીધો લાગે છે. પણ હું એને જોતાં ચોંકી ઊઠ્યો. હતો તો સજ્જન જ, પણ એણે કાળાં લૂગડાં પહેર્યાં હતાં. એણે કાળાં લૂગડાં કેમ પહેર્યાં હશે? મને નવાઈ લાગી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મેં કીધું, હશે. એવી કાંઈ નવી રંગૂતી ફેશન ચાલી હશે. દેવુની પાસે વધામણી ખાવા માટે હું પોતે આગળથી દોડતો ગયો. જઈને એને સમાચાર આપ્યા. દેવુ પણ અધીરી અધીરી થઈ ગઈ. તૈયાર રસોઈને ઢાંકીને એ ખડકી ઉઘાડી રાખી, રાહ જોતી ત્યાં ઓશરીમાં બેઠી. એની નજર, તો ખડકીની બહાર રસ્તા ઉપર જ મંડાઈ હતી, હમણાં સજ્જન આવે ને હમણાં હું બહાર દોડું-એવી અધીરી સાચા પ્રેમની વાણી એના અંગેઅંગમાંથી જાણે કવિતાની જેમ સ્ફુરી રહી હતી

'બન્ને જણાની વાતમાં અત્યારે આપણે આંહીં હોઈએ તે ઠીક નહિ' કરીને, હું તો પછી બીજે રસ્તેથી બીજી તરફ વળી ગયો હતો.

'આ તરફ દેવુને લાગ્યું, ઝાઝીવાર થઈ. એ રહી ન શકી એટલે એ બહાર આવી. ખડકીમાંથી નજર કરીને એ શેરી તરફ જોઈ રહી. તો તેણે પણ એક માણસને આવતો દીઠો. એનો સજ્જન જ હતો. પણ એનાં કાળાં લૂગડાં જોઈને એ પણ વિમાસણમાં પડી ગઈ. છતાં એ એકદમ જ ઘરમાં તૈયારી કરવા દોડી. સજ્જનને ફૂલડાંથી વધાવી લેવા માટે એ અધીરી અધીરી બની ગઈ હતી.

'પણ છેવટે થયું શું? એ તો એમ ને એમ ત્યાં રાહ જોતી ઊભી જ રહી! ઊભી જ રહી! સજ્જન તો આવ્યો જ નહિ!'

મને ગંગાદીનની વાત સાંભળીને નવાઈ લાગી. મેં કહ્યું:

'ક્યાં ગયો?'

'એ જ કોયડો છે ગરુજી! કોઈ કહેતું નથી કે શું થયું. મકનજીભાનો બીજો તાર આવ્યો હતો તેમાં પણ હતું કે સજ્જન એકલો જ આવે છે. મેં મારી સગી આંખે સજ્જનને આવતાં જોયો હતો. માત્ર તેનાં કાળા લૂગડાંની વાત તે વખતે પણ મને સમજાણી ન હતી. દેવુ કહેતી એણે આવતાં જોયો હતો! એ પણ કાળાં લૂગડાંને જોઈને ભડકી ગઈ હતી! આડોશીપાડોશી ઘણા કહેતા કે એક માણસ કાળાં લૂગડાંવાળો, છેક ઘર સુધી આવતો એમણે જોયો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખડકી પાસે એ ઊભો પણ રહ્યો હતો. પણ પછી ક્યાંય દેખાણો નહિ !'

'ક્યાં ગયો ? શું થયું ? અને ત્યારે દેવુ ? દેવુનું શું થયું ? સજ્જન પછી ક્યારે આવ્યો ?'

'ક્યારેય નહિ. એ કોઈ દિવસ આવ્યો જ નહિ. રવાના થયો હતો એ સાચું. પણ એ આંહીં ક્યારેય આવ્યો નહિ ! દેવુએ કહ્યું હતું તેમ જ થયું. એ પાછાં ન મળ્યાં તે ન મળ્યાં !'

'ને દેવુ ? એ પણ પછી ક્યાંક ચાલી ગઈ હશે !'

'અરે ! હોય સા'બ ? દેવુના ઉપર આ વાતની એવી અસર થઈ ગઈ કે એ હમેશાં, તે દિવસ પ્રમાણે, દરરોજ રસોઈ તૈયાર કરીને, ખડકીની બહાર આવીને, લાંબી શેરી ઉપર દૃષ્ટિ કરતી, રાહ જોઈને કેટલાં ય વર્ષો સુધી ઊભી રહેતી ! એને એમ ઊભી રહેતી મેં જોઈ હતી. બીજા ઘણા યે જોઈ હતી. વળી એમાં કાંઈ ગાંડપણ પણ ન હતું. એ જાણુતી હતી કે હવે કોઈ આવવાનું નથી, કોઈ આવે તેમ નથી, પણ જ્યારે પૂછો ત્યારે કહેશે મને લાગે છે કે એક દિવસ એ અચાનક આવીને ઊભા રહેશે !

'એ દેવુ પણ બિચારી ગયે વર્ષ જ મરી ગઈ. કેવળ એની આ એક વાર્તા રહી ગઈ.'

ગંગાદીનની વાત પછી મારું રહેવાનું આ ઘર પણ મેં બદલ્યું હતું. નવું રહેઠાણ મેં શોધ્યું. વસ્તીની બરાબર મધ્યમાં. એમાં એક ખૂબી હતી. એ બીજે માળે હતું, અને એની એક ઘણી જ મોટી બારી બજારમાં પડતી હતી. આખું ઘર બીજી રીતે અંધારિયું, પણ બારી ઉઘાડો એટલે પ્રકાશ જ પ્રકાશ ! મને તો ઘણી વખત એમ થતું કે આ બારી પાસે જ હું બેઠો રહું, ને નીચે જતા આવતા લોકોને, ગાડી-ઘોડાને, માણસોની અખંડ ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિને, જાણે નિહાળ્યા જ કરું !

પણ એમ જોવામાં મજા તો આવે, પણ પેટનું શું થાય ? એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાંઇ થોડું માગ્યા વિના રહેવાનું છે ? એટલે જ્યારે રજા હોય ત્યારે હું ત્યાં બેસતો. ને જતાઆવતા, વાતો કરતા, હસતા, લડતા, મશ્કરી કરતા, ઉતાવળે દોડતા, ધીમે ચાલતા, એમ અનેક પ્રવૃત્તિમાં પડેલા માણસોને જોયા કરતો !

આવી રીતે માણસોને માત્ર જોવાની ખાતર જોવાનું આળસ મને વારસામાં જ મળ્યું છે. એમાંથી હું ઘણી વખત અખંડ ચાલી રહેલી માણસોની અનંત વણજારને નિહાળવાના કાલ્પનિક પંથે ચડી જાઉં છું અને એ વખતે મને સેંકડો વર્ષોના ઈતિહાસપુરુષો દૃષ્ટિએ ચડી આવે છે, અને જાણે એક અખંડ ભૂતકાળમાંથી અત્યાર સુધી ચાલી આવતી માનવની વણજાર દેખા દે છે ! એ વણજારને કોઈ દેશ નથી, કોઇ પ્રાંત નથી, કોઈ ધર્મભેદ નથી, કોઈ ભાષા તફાવત નથી. જાણે એ એક અખંડ મહાસ્રોતની માફક ચાલી આવે છે ! અને કેવળ માનવતાની ભાષાને લીધે આગળ ને આગળ વધતી રહે છે ! માનવ વણજાર !

પણ આ તો મારા નવા રહેઠાણની વાત કરવાને બદલે હું ફિલસૂફીમાં ચડી ગયો. આ મારા નવા રહેઠાણ પાસે એક ભાઈ રહેતા હતા. નામ કલ્યાણજીભાઈ. એમને એક વ્યસન હતું. નવ વાગે એટલે એ જમીને ઓડકાર ખાતા નીકળે. પાંચ પચીસ ડગલાં આમ તેમ આંટા મારે. અને છેવટે કોઈકને ઘેર જઈને બેસે ત્યારે એમને અનાજ કોઠે પડે.

હું ત્યાં આવ્યો, અને મારે ત્યાં છાપાં વધુ, એટલે એમણે ધીમે ધીમે રાત્રે મુકામ નાખવો શરૂ કર્યો. 'સાહેબજી ! કેમ છો ? ક્યારે આવ્યા ? બેઠા કે ?' એમ નાની શરૂઆત થઇ. અને પછી ધીમે ધીમે એમણે ઝુકાવવાનું શરૂ કર્યું.

એક વખત કલ્યાણજીએ મને કહ્યું : 'તમે તો ભૈ ભારે હિમ્મતવાળા !'

गुरुकुल कांगड़ी
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં કહ્યું: 'કેમ એમ બોલ્યા ?'

કલ્યાણજી કહે: 'આટલા દિવસ થયાં આવ્યા છો, પણ તમારી કોઈ ફરિયાદ નથી. બીજા તો જે આવતા તે ચોથે દી રાડ પાડી જાતા !'

'શાની વાત કરો છો કલ્યાણજીભાઈ ?'

'તમે મધરાતે અનુભવતા નહિ હો ?' કલ્યાણજીએ કહ્યું.

'કાંઈ સમજાયું નહિ, વધારે સ્પષ્ટતાથી વાત કરો તો ખબર પડે. આ ઘર વિષે કાંઈ વાત છે ?'

'નીચે ડોશીમા રહે છે તે મધરાતે જગાડતાં નથી ?'

'હા. . . હં. . . ત્યારે એમ છે ? હું હમેશાં વિચાર કરતો હતો કે માળું આ મધરાતે રૂએ છે કોણ ? પહેલાં લડવાડ શરૂ થાય છે. સામે કોણ હોય છે એ સમજાતું નથી. પણ પછી રોવાનું શરૂ થાય છે. ત્યારે એ આ ડોશીમા જ રડતાં લાગે છે !'

'એ ડોશીનાં જ પરાક્રમ છે. હાથનાં કર્યાં હૈયે વાગ્યાં છે. દિવસે પણ જો સામી મળે તો ભડકામણી લાગે તેવી છે!'

'પણ એ કેમ રડે છે ? ક્યારેક વળી નથી રડતી !'

'એનો એક ઇતિહાસ છે' કલ્યાણજી બોલ્યો : 'આ ડોશીમાને એક દીકરી હતી. ડોશી પાસે પૈસો સારો. ડોશીની ઇચ્છા એવી કે એકની એક દીકરી છે, એટલે કોઈક ઘરજમાઈ જેવો રાંક જુવાન મળે તો દીકરીનું ઘર પણ બંધાય, ને પોતાને પણ આધાર થાય. એ રીતે એણે કેટલાક જુવાનોને એક પછી એક આશાને દોરે લટકાવ્યા પણ ખરા ! પણ ડોશી એટલી બધી નરમ વર્તણૂકની આશા રાખનારી કે એની પરીક્ષામાં કોઈ જ પાસ ન થયો ! જરાક ઊંચે સાદે બોલે કે ડોશીની કાળી કિતાબમાં એ નોંધાઈ જાય. બીજે દિવસથી નર્મદાની વર્તણૂક પણ ફરી જાય. . .'

'નર્મદા ? એ કોણ ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ડોશીની દીકરીનું નામ નર્મદા હતું. એને પણ ડોશીમા પાય તેટલું જ ભૂ પીવાનું હતું. એટલે એ બીજે દિવસથી જ એવી ઠંડા માટલા જેવી બની જાય કે પેલો જુવાન તો રાતની જ ગાડી પકડી પાડે ! ક્રોધવાળાં વેણ કરતાં પણ સ્ત્રીઓ જે ટાઢાં ટમકલાં મૂકે છે એ બહાદુરમાં બહાદુરને પણ પીછેહઠ કરાવી દે તેવી શક્તિવાળાં હોય છે. આ ડોશીમા અત્યારે એવાં બીહામણાં લાગે છે. બાકી તે સમયે એ ડાહ્યાં દેખાતાં. અને એમાં પણ શાંત ધીરજભરેલી ભયંકર ઠંડીથી જ્યારે એકાદ ટાઢું ટમકલું મૂકતાં, ત્યારે માણસ જાણે હિમમાં થીજી જતો લાગે ! બન્ને મા દીકરીએ એમ ઘણાને હાંકી કાઢ્યા હતા. પણ કહ્યું નથી શેર માથે સવા શેર હોય જ? એક મહા ઠગ મળી ગયો. એણે યોજના તો એવી કરેલી કે નર્મદાને ઉપાડી જવી ને ડોશીને પણ, જેને આધારે એ કૂદે છે એ સોનાવિહોણી કરી મૂકવી. એટલે એની કુદાકુદ બંધ થઈ જાય. પણ ડોશી એમ તો જમાનાની ખાધેલ હતી. એટલે એ નર્મદાને ઉપાડી જવામાં ફાવી ગયો, પણ કંચન ન મળ્યું તે ન મળ્યું.

'ડોશીમાને આ ઘા એવો હૃદયનો લાગ્યો કે ન પૂછો વાત. ૭ મહિને એ મરવા પડી. આજકાલ મરે તેવું થઈ ગયું. પણ તો ય એનું મન ઘણું જ ડંખભર્યું હતું. છોકરીને ન બોલાવી તે ન જ બોલાવી. પણ એમાં જ્યારે ડૉક્ટરે કહ્યું: 'વીજુમા ! હવે બહુ તો બાર કલાકની મુદત છે હો. તમારે કોઈ ને મળવું હોય તો બોલાવી લેજો.' ત્યારે ડોશીએ દીકરીને તાર કરીને તેડાવી. પણ એના જીવાત્માને પૂરેપૂરું વેર લેવાનો આનંદ માણવાની વાસના રહી ગયેલી, એટલે એણે પોતાના પાડોશમાં રહેતા હરખા મહેતાને બોલાવીને કહ્યું કે "હરખા મેતા ! આ તારો છોકરડા જેવો દાક્તર મારી નાડ જોયા વિના બોલ બોલ કરે છે કે હું બાર કલાકની મહેમાન છું, પણ મારું મન મને અંદરથી હજી કહે છે કે તું બાર વરસ સુધી જા એમ નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે હું જાવાની નથી. છોકરી ભલે આવતી. પણ મારા મંદવાડમાં ઈ કસબ કરીને આંખ આંજી જાય, ને પારકાના હાથ ઠારે, ઈ થાવા દેવું નથી. એના કરતાં તો ભલે ને ધરતીમાના ખોળામાં પડ્યું! માનું હતું ને માના ખોળામાં રહ્યું એમ કહેવાશે. પણ તારા ઉપર મારો વિશ્વાસ છે. તું બધી જણસ-વસ્તુ તારે ઘેર લઈ જા. હું સાજી થાઉં એટલે મૂકી જાજે!'

'હરખો મહેતો ડોશીની હા એ હા કરવાવાળો હતો. ને એનું કામકાજ પણ કરતો. એટલે ડોશીએ એને બતાવ્યું તે પ્રમાણે એણે ઘરેણુંગાંઠું કાઢી લીધું. પાછી જમીન જેવી જમીન થઈ ગઈ. નર્મદા આવી, ત્યારે ડોશીમા બેશુદ્ધ જેવાં હતાં. નર્મદાને થયું કે ડોશીમા જો આમ ને આમ જાશે તો બધું ભોંમાં રહી જાશે. એટલે એણે સેવાચાકરી બરાબર કરી. ડોશીમા બેઠાં થયાં. પણ ડોશીમા જરાક બોલે એવી શક્તિ આવી કે તરત એના મનમાં જે વાત ઘર કરી રહી હતી–ટાઢો માર મારીને દીકરીને પણ ભોં ભેગી કરી નાખવાની, તે તરત પાછી એના મન ઉપર સવાર થઈ ગઈ!' કલ્યાણજી થોભ્યો.

'ઓ હો હો!' મેં કહ્યું: 'માણસની બધી જ વાત અજબ છે હો! એની ઊંચાઈને કોઈ સીમા નથી, તો એની ખીણનો પણ કોઈ પાર નથી. આ તો ડોશીના સ્વભાવની કેટલી ઊંડી અધઃપતનની કેડી આમાં દેખાય છે! મરવું છે, ભોગવવું નથી, છતાં કોઈ ભોગવી ન જાય, એની જ ચિંતા એને પડી હતી!'

'ચિંતા જ માત્ર પડી ન હતી.' કલ્યાણજી બોલ્યો: 'એને તો પોતે જે સ્થિતિ સરજાવવા માગે છે, તેનો તીક્ષ્ણ ઘા સામાને બરાબર વાગ્યો છે એ જોવાની પણ તાલાવેલી હતી. એનો ખરો આનંદ તો એ હતો. એટલે એક દિવસ વાત વાતમાં નર્મદાએ જોખમની વાત સંભારી કે ડોશીમા તરત બોલી ઊઠ્યાં, 'કહેજે ને તારા વાલીડાને, મારી તો ચૂલાની રાખમાં ય, જેવાં તેવાં માણેક મોતી નથી. એમાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂપડું ભરીને લઈ લેજો ને!"

'નર્મદા સમજી ગઈ. બહુ બોલાવતાં ડોશી મફતની વધારે હડે ચડશે. એણે પછી વાત જ ઉખેડી નહિ.

'નર્મદા ગઈ. ડોશીમા કડે ધડે થયાં. લાકડી લઈને ફરતાં થયાં. ફળીમાંથી કૂતરું હંકારવા મંડ્યાં. શાક પાંદડાના ભાવ ઠરાવવા મંડ્યાં. એટલે હરખો સમજી ગયો કે હવે ગચ્છન્તિ કરી જાવું. નહિતર આ વળગ્યા વિના નહિ રહે. ને મફતનું હાથમાં આવ્યું છે તે ખોવું પડશે.

'એક દિવસ હરખો મહેતો ગચ્છન્તિ કરી ગયો. પાડોશમાં વાત થઈ કે હરખો મહેતો પરદેશ કમાણી કરવા ગયો છે. પણ એ ગયો તે ગયો. પાછો દેખાણો જ નહિ!

'ડોશીમાએ પંદરેક દિવસ તો ધીરજ રાખી, પરંતુ હરખાની વહુ પણ પછી તો તાળું દઈને પિયર ચાલી ગઈ. એટલે ડોશીની ડાગળી ખસી ગઈ. પહેલાં તો આખા દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત ત્યાં જઈને ગાળ્યું દઈ આવવા મંડ્યાં. એમાંથી પછી મધરાતે જાગવાને રવાડે ચડી ગયાં. ત્યારથી મધરાત થાય ને ડોશીમા હરખાને ભાંડવા માંડે છે. ને હરખો જવાબ વાળતો હોય તેમ રમઝટ બોલાવે છે. ને પછી મોં વાળીને રોવા બેસે છે! કેમ એમ જ થાય છે નાં?'

'હા એમ જ થાય છે.' મેં કહ્યું: 'પણ હરખો ક્યાં છે?'

'એ ત્યાં ડોશી મરવાની રાહ જુએ છે. ને ડોશી હરખો આવ્યા પહેલાં મરી ન જવાય તેની સાચવણુ લે છે! ને નર્મદા ત્યાં ડોશીના તારની રાહ જુએ છે! આ તમારું ઘર તો તપેશરી છે લૈ! તપેશરી! બધાં ય ચારે તરફ તપ કરે છે!'

'ને મારે પણ તપ જ કરવાનું આવ્યું છે નાં?'

'કેમ? તમારે શાનું તપ છે?'

'ડોશીમા કાલે તો દાદરો ચડીને ઉપર આવ્યાં હતાં!'

'હેં? ખરેખર?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હા!'

'પછી?'

'મને કે' મારે તમારો ખપ પડ્યો છે. એટલામાં સદ્‌ભાગ્યે કોઈક આવી ચડ્યું, એટલે એ ગયાં. પણ હવે એમને મારો શું ખપ પડ્યો હશે તે સમજાઈ ગયું. એને કાં દીકરીની વાત કહેવી હશે! કાં હરખા મે'તાની વાત કરવી હશે.'

'એમ જ!'

એટલામાં તો ડોશીમાનો અવાજ નીચેથી સંભળાયો: 'મારો પીટ્યો હરખો! ક્યારનો ઉપર આવીને બેઠો છે! હેઠો ઊતરને પીટ્યા! તારી માનું રાખીને બેઠો છે તે.....'

કલ્યાણજી ને હું બન્ને એ સાંભળીને સ્તબ્ધ થઈ ગયા.

આજે ડોશીમાએ વાત વહેલી ઉપાડી હતી.

અરધી રાત થાય ને ડોશીમાનું સંગીત ચાલે! હમેશાં. ભાગ્યે જ એક દી ખાલી જાય. છેવટે એ ઘર રહેઠાણ પણ મેં છોડી દીધું. મને લાગ્યું કે હવે જ્યાં ઓછામાં ઓછો માણસોનો વાસ હોય ત્યાં જવું. એ ઉપરથી મેં એક ઘર શોધી કાઢ્યું.

એ ગામના છેક છેવટના ભાગમાં એકાંત ઠેકાણે ખંડેર જેવું ઊભું હતું. આસપાસ વસતી પણ ઓછી હતી. અને જે હતી તે પોતપોતાના રોટલામાં માંડ રસ લે તેવી હતી. એ ઘર મને ઠીક ફાવી પણ ગયું. એક તો એ એકલાનું એકલું અને વળી વાસમાં હોય તેવું હતું. એની ચારે તરફ ફરતી છુટ્ટી જમીન હતી. વચ્ચે એક જ નાનો ખંડ હતો. એમાં રસોડું, દીવાનખંડ, સૂવાનું, બેસવાનું બધું હતું. પણ બન્ને બાજુ જાળીવાળી નાની ઓશરી હતી. એટલે એ ઘરમાં પણ પાછું એકાંત સ્થળ હોય તેવું બની ગયું હતું.

હું તો ઘણુંખરું પાછળની ઓશરીમાં નાનકડા હીંચકા ઉપર બેસતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને ત્યાં જ મારું બધું કામકાજ થતું. એક દિવસ આ પ્રમાણે હું ત્યાં બેઠો હતો ત્યાં એક માણસ આવી ચડ્યો. એના હાથમાં તંબૂરો હતો. એણે માથે ભગવી પાઘડી બાંધી હતી. ડોકમાં માળાઓ નાખી હતી. કપાળમાં ચાંદલો કર્યો હતો. એ મને જોઈને કાંઈક ચમકી ગયો લાગ્યો. કોઈ દિવસ હું ખડકી ઉઘાડી મૂકતો નહિ, પણ આજે ભૂલમાં ઉઘાડી રહી ગઈ હોય તેમ લાગ્યું, એટલે એ સીધો મારી સામે આવીને ઊભો રહ્યો, ત્યારે જ મારી દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડી.

તેણે મારી સામે જોયું અને પછી મને પૂછ્યુંઃ 'આત્મારામ-ભાઈ ક્યાં છે?'

'આત્મારામભાઈ? આંહી તો કોઈ આત્મારામ નથી!'

'તમારું નામ?'

'મારું નામ તો મણિલાલ. પણ તમારે કોનું કામ હતું?'

'આત્મારામજી ગવૈયા આંહીં રહેતા હતા. આ ઘર એનું હતું એ ક્યાં છે? હવે આંહીં નથી રહેતા કે શું?'

'આંહીં તો હું રહું છું. કોઈ આત્મારામ રહેતા નથી!'

'પણ ત્યારે આ ઘર અત્યારે કોનું છે?'

'અત્યારે તો તમે જુઓ છો તેમ મારું!'

'ના ના, પણ ઘરધણી કોણ?'

'ઘરધણી પે..લા સામેથી આવે. જુઓ.....' સામે ખડકીમાંથી રણછોડલાલ–અમારા પાડોશી આવી રહ્યા હતા. આ ઘર એનું હતું. એ ખડકીની જરાક જ અંદર આવીને અટકી ગયા. ત્યાં ફળીમાં ઊભા ઊભા જ બોલ્યાઃ 'મોહનગીરજી! ત્યાં નહિ, ત્યાં નહિ હવે આપણે થાનક ફેરવ્યું છે!'

મારી સામે ઊભેલો માણસ તરત એમની તરફ ગયોઃ 'અરે પણ એવું હોય કાંઈ રણછોડભાઈ! તો તો હું આંહીંથી જ વિદાય લઈ લઉં. દીઠા દેવ ને પહોંચી જાત્રા!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તમે આવો તો ખરા મારી સાથે,' રણછોડે નરમાશથી કહ્યું: 'તમે જુઓ તો ખરા, મહાન ગવૈયાને છાજે તેવી અમે એક હમેશની મિજલસ એટલી ત્યાં બંધાવી છે . . . . . અને આજે ત્યાં . . . . .'

'એ બધું ઠીક રણછોડભાઈ!' મોહનગીરને રણછોડની સજાવટ ભરી ભાષા રૂચી લાગી નહિ. તેની ફરિયાદમાં કડવાશ હતી. પણ તે પછી એ બન્ને બહાર નીકળી ગયા ને રણછોડના ઘર તરફ ગયા. એટલે શી વાત હતી ને આ મોહનગીર કોણ હતો, આત્મારામ કોણ, આ ઘર કોનું, 'ગવૈયો' કીધો તે કોણ? એ બધા પ્રશ્નો એમ ને એમ અદ્ધર જ રહી ગયા.

પણ મને લાગ્યું કે આ ઘર વિષે રણછોડલાલને અને મોહનગીરને કાંઈક મતભેદ છે. એ મતભેદને કોઈ આત્મારામ સાથે સંબંધ છે. ને એ આત્મારામને કોઈક ગવૈયાની વાત જોડે સંબંધ છે. મેં કોયડો ઉકેલવા મહેનત કરી, પણ આખી વાત કોઈ રીતે બંધ બેસી શકી નહિ.

બીજે દિવસે સાંજે હું નિરાંતે મારા ફળીમાં બેઠો હતો. મેં ફળીમાં બે ચાર છોડ વાવ્યા હતા તેમાં ફૂલ આવતાં હતાં તે. જોઈ રહ્યો હતો. એટલામાં કોઈ કે ખડકીને ધક્કો માર્યો.

'કોણ?'

'એ તો હું છું રણછોડલાલ! જરાક ઉઘાડો તો'

મેં ઊઠીને બારણું ઉઘાડ્યું. રણછોડલાલ અંદર આવ્યો. એણે જરાક ઝીણી નજરે મને નિહાળવાનું કર્યું હોય તેવું મને લાગ્યું. પછી એ પણ પેલા છોડવા તરફ જોઈ રહ્યો; 'ગલ વાવ્યા છે? તો તો ભાઈ સાબ! સાપથી ચેતજો હો!'

'આંહીં મેં તો કોઈ દિવસ જોયો નથી. તમને કાંઈ થયો છે અનુભવ?'

'અનુભવ તો કાંઈ થયો નથી. પણ લોકવાયકા એવી છે નાં કે ગલનાં ફૂલ સાપને બહુ આકર્ષે એટલે મેં ચેતાવ્યા. બાકી મેં કીધું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેલા ભૂખ ગવૈયાએ બાફ્યું છે, એટલે ભાઈને વાત કરી આવું. ને મનમાં કાંઈ શંકા થઈ આવી હોય તો કાઢી આવું !'

'કોની વાત કરો છો ? કાલે પેલો આવ્યો 'તો તેની ?'

'હાસ્તો. એ મોહનગીરની. એ છે જરા ચક્રમ્ જેવો. .....'

'હા, મને પણ એમ લાગ્યું'તું !'

'ના ના, એ છે જ એવો. માણસને વહેમમાં નાખી દે....' રણછોડલાલ ત્યાં મારી સામે બેઠો. 'વાત એવી છે સા'બ ! કે આ ઘર છે આત્મારામનું !

'આત્મારામ કોણ ? એ આત્મારામ ક્યાં છે ?'

'આત્મારામ આ પંથકમાં મહાન સારંગીવાળો કહેવાઇ ગયો !'

'એમ ? એનું આ ઘર છે ?'

'આ મોહનગીર તો છે ચક્રમ. એટલે બધું ભૂલી જઈને આંહીં દોડી આવ્યો. નહિતર એ જાણે તો છે જ કે આત્મારામ હવે આ પૃથ્વીમાં નથી. એ ઘણો જ અજબ આદમી થઈગયો આત્મારામની સારંગી એટલે આત્મારામની સારંગી. બીજા બધા ગવૈયાના હાથમાં સારંગી રહેતી, પણ આત્મારામ તો પોતે સારંગીમાં રહેતો. એની આ સારંગીનો પણ એક ઇતિહાસ હતો. આત્મારામનો બાપ આત્મારામને કહેતો કે એણે આ સારંગી દાદા પાસે જોઈ હતી. ત્યારની એ એના ઘરમાં હતી. આત્મારામ એ સારંગી ઉપર મુગ્ધ હતો. એની પાસે એ સારંગી હોય, પછી એને લાગતું કે ત્રિલોક એની પાસે બેઠાં છે. એ પોતાના તાનમાં મસ્ત માણસ હતો. પણ એનો એકનો એક પુત્ર મરણ પામ્યો, ત્યાર પછી આત્મારામને કોઈ દિવસ એ સારંગીને હાથ અડાડતાં કોઈએ જોયો ન હતો. એ એની સામે જોઈ રહેતો. એની આંખમાંથી અશ્રુધારા ચાલી જતી...અને માનશો સાહેબ ! અમે નજરોનજર જોયેલી વાત છે, આત્મારામના આ મૂક રુદનના કરુણ સ્વરો, જાણે સારંગીના તારમાંથી ઘણી વખત આપોઆપ ઊઠતા !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હેં ! ખરેખર ?'

'જોયેલી વાત છે સાહેબ !' રણછોડલાલ બોલ્યો : બોલીને મારી સામે જોઈ રહ્યો. 'એ એક વિરલ આત્મા થઈ ગયો. પણ પેલી કહેવત છે નાં, સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા, એમ આ મોહનગીર જેવા કેટલાય તંબૂરિયા પોતાને આત્મારામના શિષ્ય ગણાવતા ગવૈયા, દર વરસે આ ઘેર ભેગા થતા.'

'શું કરવા ?'

'બધી વાત કહું છું. આત્મારામ પછી કોઈ દિવસ સારંગી વગાડતો નહિ. પણ એના આત્માને વેદના તો એ વાતની થઈ આવી હતી કે, એના કુટુંબમાં નહિ નહિ તો દોઢસો બસો વર્ષથી, આ અદ્ભુત વાજિંત્ર હતું. એ જાણે ઘરનું સેંકડો વર્ષનું વાતાવરણ ખડું કરી દેતું હતું. પણ એ વાજિંત્રનો હવે ઘરમાં કોઈ વારસ ન હતો. આત્મારામને વેદના એ વાતની હતી...'

'એના શિષ્યોમાં કોઈ એવો ન હતો ?...'

'કહું... એ વાત ઉપર જ આવું છું. આ મોહનગીરને દુઃખે છે માથું ને કૂટે છે પેટ, એની જ આ વાત છે... એના શિષ્યોમાં હતા, નામી માણસો પણ હતા, પણ આત્મારામનું મન માનતું ન હતું. એ માનતો કે, પોતાની પેલી પ્યારી સારંગી એ કોઇના હાથમાં ઓપે નહિ... એમાંનો કોઈ એની સારંગી કરતાં મહાન ન હતો. એને વેદના એ વાતની હતી.... એ વાતની વેદના એના દિલમાં બેઠી હતી. અને એ પોતે તો હવે કટલા દી ? પછી એની સારંગીનું શું ? આત્મારામને આ અકથ્ય ચિંતા પીડી રહી હતી. 'એની સારંગીનું શું ?'

'એના શિષ્યોમાં પણ એ વિષે સ્પર્ધા હતી. કાંઈક ઈર્ષા પણ હતી. એકએકથી ચડિયાતા થવાની તાલાવેલી પણ ચાલી રહી હતી. પણ કોઈ કહેતાં કોઈનો હાથ, આત્મારામનું માથું ધુણાવી શક્યો નહિ. એ તો કેવળ પોતાની સારંગીનો વારસ શોધી રહ્યો હતો...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એવો કોઈ એની નજરે ચડતો ન હતો.

'એક વખતની વાત છે. આત્મારામની સારંગી વિષે સાંભળીને એક કોઈ ગવૈયો આંહીં આવેલો. એની ફૂટતી જુવાની, મોહક ચહેરો, અત્યંત મધુર એની ભાષા, એની આકર્ષક રીતભાત . . . સૌને લાગ્યું કે આ આત્મારામની સારંગી મેળવી જશે!

'એ આત્મારામ પાસે ગયો. આ ઘરમાં જ સાહેબ! પેલે ઠેકાણે એક નાની મિજલસ જામી ગઈ. ભલભલાનાં માન મુકાવે એવા આ નામી ગવૈયાએ આત્મારામની પાસે એની સારંગી જરાક અજમાવી જોવા માટે માગી પણ ખરી. પણ આત્મારામના દિલમાં એ ક્યાં સારંગી રહી હતી? એ તો એની જાણે એક પ્રાણપ્રિયા હતી. આત્મારામે માથું ધુણાવ્યું. 'ના ભાઈ! એ ચીજ અનોખી છે. એ તો સ્વર્ગની છે. આંહીની નથી!

એના વારસ વિના બીજા કોઈનો એને સ્પર્શ પણ હોઈ શકે નહિ! એ ચીજને અડવાનો અધિકાર કેવળ એના વારસને માટે જ છે!'

'આત્મારામના શિષ્યો તો આ સાંભળીને ખુશ ખુશ થઈ ગયા. એમને મનમાં ધરપત થઇ. પણ પેલો નામી ગવૈયો અદ્ભુત આદમી હતો. તેણે અત્યંત નમ્રતાથી બે હાથ જોડીને માથું નમાવ્યું: 'હું જાણું છું આત્મારામજી! તમે જે કહ્યું તે મેં અનુભવ્યું પણ છે. હું સમજી ગયો છું. આ વાત ન્યારી છે. આની હવા ન્યારી છે. તમારી વાત બરાબર છે. . . . . .'

થોડીવાર આડી અવળી બીજી વાત થતી રહી. પછી પેલો ગવૈયો ગયો. પણ જ્યારે એ ગયો ત્યારે આત્મારામને શિષ્યભાવે આમંત્રણ આપતો ગયો. આજે એનું વાદન જાહેરમાં થવાનું હતું.

'આત્મારામ એને સાંભળવા માટે ત્યાં ગયો. પણ પેલા ગવૈયાએ તે દિવસે પોતાની કલા દેખાડવામાં હદ કરી નાખી! બીજા સારંગીને રોવરાવતા. તારને રુદન કરતા કરી મૂકતા. આ નામી ગવૈયાએ હવાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અણુએ અણુને કરુણરસથી ભરી દીધું ! સૌને લાગ્યું કે આજ આ આખી પૃથ્વીમાંથી જાણે પૃથ્વીનાથ પોતે વિદાય લઈ રહ્યો છે, ને તેથી અણુએ અણુમાં શોકસાગર છલકાયો છે ! એણે હદ કરી નાખી. આત્મારામ પણ મુગ્ધ થઈ ગયો.

'આત્મારામને પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે આ માણસ છે, ને આ સારંગીનો એ જ વારસ છે.

'તે વખતે તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. ઘેર ચાલ્યો આવ્યો.

'પણ બીજે દિવસે વહેલી પ્રભાતે પેલા નામી ગવૈયાના મુકામ ઉપર, આત્મારામની પેલી અદ્ભુત સારંગી પડી હતી. અને આત્મારામ—'

'અને આત્મારામ? એનું શું થયું ? . . .' મેં ઉતાવળે પૂછ્યું

'એ પણ તે તે દિવસથી પછી ક્યાંય દેખાયો જ નહિ! એને લાગ્યું એણે જીવનનું કામ પૂરું કર્યું હતું. સારંગીનો વારસ શોધી કાઢ્યો હતો. પછી એને રહેવું ગમ્યું નહિ કે ગમે તેમ એ ન દેખાયો તે ન જ દેખાયો! ઘણા પ્રયત્ન છતાં એનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો જ નહિ.

'ત્યારપછી આ ઘરમાં મોહનગીર વગેરે દર વર્ષે મળીને જે દિવસે આત્મારામ અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો તે દિવસે મિજલસ જેવું કરતા. ને રાત આખી જલસો રાખતા . . . .'

'એટલે એને તમારી બીજે ફેરવણીની વાત ગમી નહિ, કેમ એમ જ ના ?'

'ના સા'બ ! એમ પણ નથી. ગવૈયાનું આ ઘર મારે ત્યાં છે. ને તે ગવૈયાએ જ મને એક પ્રસંગે લખી આપેલું છે. આ શિષ્યોને પેલી સારંગીનો વારસો પાછો મેળવવો છે. ને એની ખટપટ આમાંથી ઉપાડવાની તક કોઈક પકડે. મને લાગે છે એમ થાય, તો આત્મારામ જ્યાં હોય ત્યાં એનો આત્મા દુભાય. એ એમ ઈચ્છતો હતો કે કાં સારંગી નષ્ટ થાય. કાં એની દોઢસો બસો વરસની એની એ ખૂબી જાળવનારના હાથમાં એ જાય. પછી એ એનો શિષ્ય હોય કે ન હોય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ તો વિદ્યાને વર્યો હતો નાં ? એટલે મેં આ સાલથી આ ઘરમાંથી કાઢીને મારે ત્યાં જલસો ગોઠવ્યો હતો, કે જેથી એના આ સામાન્ય શિષ્યો સારંગીના વારસાનું ધતિંગ કોઈક કાયદાકલમે ઊભુ કરવામાં ફાવી જાય નહિ ! આ ઘર આ આત્મારામનું છે ! મોહનગીર ચક્રમની વાતે તમને કાંઈ અસર કરી હોય તો કાઢી નાખજો. આ સિવાય બીજી કોઈ વાત નથી.

રણછોડલાલ વાત કરીને ગયો. એ ગયો ને જે મહાન ગવૈયાના ઘરમાં હું રહેવા આવ્યો હતો, તે ઘરની હવાને હવે અનોખી રીતે હું જોઈ રહ્યો ! મને લાગ્યું કે ખરેખર એની હવા જુદી જ હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અપૂર્ણ નવલિકા

અતિમુક્તાવલિની સમૃદ્ધિથી છલકાઈ જતી પુષ્પોની રંગ-રંગીન સૃષ્ટિ સાથે જો કોઈને સરખાવી શકાય, તો તેને એકને જ,–એ પ્રભાવશાળી નારીને. જો કે એ કોણ હતી તેની ખબર ન હતી. ક્યાંની હતી તેની પણ ખબર ન હતી. શું કરતી હતી તેની પણ જાણ ન હતી. પણ ઘણા દિવસ સુધી, એક જ સ્થળે ને અમુક જ સમયે ને અમુક ચોક્કસ દિવસે, મેં એને વારંવાર મોટર બસમાં આવતી જતી જોઈ, એટલે મને એક પ્રકારનું કુતૂહલ થયું.

એ કુતૂહલ એક રીતે ગણો તો આળસુ કુતૂહલ ગણાય. પણ બીજી રીતે ગણો તો એ આળસુ ન હતું. એટલી ઊંચી, મોટી, પડછંદ અને છતાં કજાડી કે રાક્ષસી ન લાગે, પણ રમણીય લાગે ને બધી રીતે યોગ્ય જણાય, સશક્ત બળવાન અને તેજસ્વી, એવી એની કાયાને, માંઈકાંગલા જેવી અનેક સ્ત્રીઓની વચ્ચે જોવી, એ એક એવો અનુભવ હતો, કે સહેજે જ આવી આ સ્ત્રી કોણ હશે, તે જાણવાનું મન થઈ આવે! એ પ્રવેશ કરતી અને તમામ પુરુષો એની હાજરીમાં છોકરડા જેવા લાગવા મંડતા! એ અનુભવ જ નવો હતો. અને જેવી સશક્ત, બળવાન, ઊંચી અને પડછંદ એની દેહસમૃદ્ધિ હતી, તેવી જ એની કાંતિ પણ હતી. રૂપ પણ એવું જ નમણું અને મધુર હતું. જેટલું જોવા માટે નહિ, તેટલું અનુભવવા માટે હતું. અને એની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વેષભૂષાની સજાવટ પણ એને બધી સ્ત્રીઓથી જુદી પાડે તેવી હતી. એની આંખમાં એક અનોખા પ્રકારની સત્તા દેખાઈ આવતી.

એ મોટર બસમાં આવે, ક્યાંય જગ્યા ન હોય ને એ નજર કરે, ત્યાં કોણ જાણે કેમ, પણ કોઈ ને કોઈ હરિનો લાલ ઊભો થઈ જ ગયો હોય ને એને બેસવાનું મળી જાય.

એ તો ઠીક, નારીસન્માનના આ યુગમાં, આ વસ્તુ તરફ ખાસ બહુ ધ્યાન નહી ગયેલું. પણ જ્યારે મેં એને બે ત્રણ વખત પ્રવેશ કરતાં, એના સત્તાવાહી જેવા ચહેરામાં એવો વિશ્વાસ વાંચ્યો કે જાણે એને માટે જગ્યા થવાની જ હોય, ત્યારે તો આ બાઈ કોણ છે એ જાણવાની મારી જિજ્ઞાસા ઘણી જ વધી ગઈ.

મેં મારી પડખે બેઠેલા એક ભાઈને ધીમેથી પૂછ્યું પણ ખરું: 'આ કોણ છે?'

એણે ન સંભળાય તેવી રીતે મારા કાનમાં જ કહ્યું: 'એ એક નંગ છે!'

'નંગ?'

એણે પોતાના હાથમાં પહેરેલી વીંટી મારી સામે ધરી. તેમાં સાચો કે ખોટો એક હીરો ચકચકતો હતો. 'આ!' એણે એ હીરો બતાવતાં કહ્યું: 'આ નંગ!'

એના અવાજમાં મશ્કરી હતી કે ગંભીરતા હતી એ કળવું મુશ્કેલ હતું. નંગ શબ્દ તે એવી રીતે બોલ્યો હતો, કે એમાંથી ગમે તે એક અર્થ ઘટાવી શકાય. અને બન્ને અર્થ માટે એણે પચાસ ટકા પચાસ ટકાની શક્યતા પણ ઊભી કરી હતી!

એટલામાં મારે ઊતરવાનું આવ્યું ને હું ઊતરી ગયો. પણ આ ખરેખરી જાજવલ્યમાન જેવી એ સ્ત્રી કોણ હતી, એ એક કોયડો હતો, તેમાં આ ભાઈના ઉત્તરથી બીજો કોયડો ઉમેરાયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજી વખત જ્યારે એનો આવવાનો સમય પાક્યો ત્યારે મેં ઘણી રાહ જોઈ પણ તે આવી જ નહીં!

મનમાં ને મનમાં ઊભી થયેલી આ નારીની આસપાસ વણાતી એક સુંદર વાર્તા અપૂર્ણ રહેતી હતી. ત્યાર પછીના બીજે અઠવાડિયે એ વખતસર આવી. એના રૂપાળા કાળા છૂટા રખડતા કેશમાં એનું ગૌર મોં એવું શોભતું હતું કે લગભગ તમામની નજર એના ચહેરા તરફ વળ્યા વિના રહી જ ન શકી. પણ આ વખતે એની સાથે એક કોઈક છોકરડા જેવો જણાતો આદમી પણ હતો. અને એણે પોતે પોતાની આંગળીએ એક બાળકને વળગાડ્યું હતું. રૂપાળું પણ શૂન્ય જેવું. દેખીતી રીતે જ બાળક એનું હતું, પણ પેલો છોકરડા જેવો આદમી કોણ હતો તે સમજાતું ન હતું. નોકર હોય તેમ પણ જણાતું ન હતું, કારણ કે એણે જ એનો ખભો હલાવીને, એક જગ્યા હતી તે બતાવતાં કહ્યું: 'તમે તો ત્યાં બેસી જાઓ!'

પણ પેલો માણસ બોલ્યો: 'અને તું? તું જ બેસને! હું ઊભો રહીશ!'

એણે કહ્યું: 'તમે બેસો ને! મારી જગ્યા થઈ...'

એટલામાં હું જ મારી જગ્યાએથી ઊભો થઈ ગયો. તેણે આ ધાર્યું જ હોય તેમ એ જગ્યા ઉપર બેસતાં જ, પેલા છોકરા જેવા આદમીને કહ્યું: 'હવે તો તમે જાઓ!'

મને આ વાતથી ભારે કુતૂહલ થયું. અને એક મોટો પ્રશ્ન પણ થયો. 'અરે! આ છોકરડા જેવો નાનકડો આદમી એનો પતિ છે કે શું?'

મેં ચારે તરફ નજર ફેરવી. એની હાજરીમાં સૌ છોકરડા જેવા લાગતા હતા. પણ એનો એ પતિ હોય કે જે હોય તે, એ તો છોકરડાઓમાં પણ છોકરડો જણાતો હતો!

મેં થોડીક હિમ્મત ભેગી કરીને એને પૂછ્યું: 'તમે દરેક વખત આ દિવસે જ આવો છો, એટલે સહજ પૂછું છું, આમ ક્યાં રહો છો?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે જરાક સ્મિત કરતાં કહ્યું: 'હું તો આંહીં રહેતી જ નથી! આંહીંની નથી.'

'ત્યારે!'

તેણે પ્રત્યુતર ન વાળ્યો. હાથનો એક સહેજ મધુર અભિનય કર્યો. એમાંથી જો જવાબ સમજવો હોય તો એમ સમજાય કે 'બધે!'

ત્યાર પછી ઘણી વખત નિયમ પ્રમાણે એની રાહ મેં જોઈ હતી. પણ પછી એ કોઈ દિવસ ન દેખાણી! મારા મનમાં એની એક અનોખી છાપ રહી ગઈ એટલું જ. પેલો છોકરડામાં પણ છોકરડા જેવો જણાતો એનો પતિ કે જે કાંઈ હોય તે, રૂપભર્યો પણ બુદ્ધિહીન જેવો લાગતો એનો નાનકડો શૂન્ય જેવો છોકરો, અને એની પોતાની ઉત્તુંગ તેજસ્વી, સશક્ત, ખરેખર પ્રભાવશાળી લાગતી દેહ—એ ત્રણે વસ્તુઓ મનમાં બેસી ગઈ. અને એક દિવસ એની આસપાસની એક મનોહર સૃષ્ટિ મનમાં ઊભી થવા લાગી. અતિમુક્તવાલિની વેલ, જેમ રંગરંગીન અસંખ્ય પુષ્પોની સમૃદ્ધિથી છલકાઈ રહે છે, તેમ આ અજાણી અને અનામી અને અપૂર્ણ રીતે જણાયેલી, એવી સ્ત્રીની એક સૃષ્ટિ, અનેક પુષ્પો પ્રગટાવતી ઊભી થવા લાગી! એની ભવ્ય તેજસ્વી પ્રતિકૃતિ સામે આવીને જ ઊભી રહી ગઈ. એ જાણે બોલતી જણાઈ કે 'આ યુગનું હું જ સાચું પ્રતીક છું! થનગની રહેતી તેજસ્વિતા. એને નાનકડા નિર્માલ્ય બનાવતા માલિકી ભાવો. અને સંસારમાં પ્રગટ થતું બુદ્ધિહીન બાળક! હું જ બધે છું!'

—અને એક સુંદર વાર્તાની ભૂમિકાને તૈયાર થતી જોઈને, મારા આનંદનો કોઈ પાર રહ્યો નહીં. મેં તરત શરૂઆત જ કરી. લખવા મંડચો;

'અતિ મુક્તાવલિની સમૃદ્ધિથી છલકાઈ જતી પુષ્પસૃષ્ટિ સાથે જો કોઈને સરખાવી શકાય તો તે એક જ નારીને. અમારા પાડોશમાં રહેતી અને જયારે જુઓ ત્યારે પોતાના પ્રભાવ માત્રથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૌને આકર્ષતી, આશાને. આશાના જેવા જ મનોહારી રંગ આ આશાની સૃષ્ટિમાં પણ હતા. એ જ્યારે મોટી થઈ, જ્યારે એના રંગ-રંગીન પુષ્પે મનોહર પરિમલ આવીને બેઠો, ત્યારે ન જાણે કોણ જાણે ક્યાંથી, એક અકળ કાળા વાદળની માફક એક દિવસ નિરુપમ ત્યાં દેખાયો . . . અને . . .'

પણ વાર્તા આગળ વધતી અટકી ગઈ: બહારથી એક અવાજ આવ્યો હતો:

'કેમ સાહેબ! છો કે?' કહેતાક ને અમારી પાસે રહેતા નંદવાજી આવી ચડ્યા હતા. મેં નંદવાજીને જરાક હીણો આવકાર આપ્યો. પણ નંદવાજી પાસે તમામ આવકારોને માન્ય રાખે એવી એક પ્રકારની ચામડી હતી. એટલે નંદવાજી મારી પાસે જ ખુરશી ઉપર બેઠા. મેં મારી વાર્તાનાં પાનાં આઘાંપાછાં મૂકીને તેમની સામે જોયું: 'બોલો, શું કામ હતું?'

'અરે! શું તમે પણ મારાભાઈ! નહિ હળવું, નહિ મળવું, નહિ વાત, નહિ ચીત, માણસ કામ હોય તો જ આવતાં હશે એમ? અમે તો ભાઈસા'બ કામ વિના પણ આવીએ!'

હું સમજી ગયો. નંદવાજીને તરત વિદાય આપવી હોય તો બે પ્યાલા ચાના ખોટા કરી નાખવા. એટલે મેં તરત કહ્યું 'બે પ્યાલા ચા લાવજો, નંદવાજીભાઈ આવ્યા છે!'

પણ નંદવાજી એમ ક્યાં ગાંજ્યા જાય તેવા હતા? 'હાં સા'બ! તમે પણ ઠીક મીઠી યુક્તિ ગોઠવી હો! ચા આવે એટલે માણસ ઊભો થતો ન હોય તો પણ ઊભો થાય!'

મેં મારા હૃદયમાંથી વિદાય લેતી આશાનો મધુર ઝંકાર સાંભળ્યા કર્યો, અને એક લુખ્ખું સુક્કું અર્થહીન હાસ્ય, નંદવાજીને પ્રત્યુત્તરમાં આપ્યું.

થોડીવારમાં જ ચા આવી ને નંદવાજી ઊભા થયા. એ વિદાય થયા, ને મેં તરત શરૂ કર્યું: 'જ્યારે બ્રહ્માને થયું હશે કે હવે તદ્દન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિર્માલ્ય તત્ત્વોમાંથી પણ એક માણસ ઊભો કરવા દે...'

'જે જે ભાઈ! જે જે! કેમ શું ચાલે છે?' એક અવાજ સંભળાયો.

વીજળીની ત્વરાથી મેં વાક્ય પૂરું કર્યું: 'ત્યારે એણે આ નિરુપમને ઊભો કર્યો હશે!' અને તરત આવનારને આવકાર આપ્યો:

'આવો આવો! સુખલાલભાઈ! આજ તો કાંઈ આ બાજુ?'

'આ આંહીંથી નીકળ્યો, ત્યારે કીધું સાહેબને મળતો જાઉં. આ વખતે આપણા વાર્ષિક સંમેલનમાં તમને તેડી જવાના છે હો! એનું આમંત્રણ આપવા આવ્યો છું!'

'ક્યાં?'

'કેમ ક્યાં? ભુખડિયામાં. માણસોની બહુ જ ઈચ્છા છે. આ વખતે તમારે આવ્યા વિના છુટકો જ નથી!'

'પણ ભાઈ!...'

'હવે પણ ને બણ...એમ ને એમ તમે પાછળ રહી ગયા...'

સુખલાલને પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન હતું. એને એમ હતું કે વધારે સભાઓ એટલે વધારે ઉહાપોહ ને વધારે ઉહાપોહ એટલે વધારે કામ. એની પાસે શાન્ત કારીગરીની વાત કરવી જ નકામી હતી. એટલે એનાથી તરત મુક્તિ મેળવવાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો હા પાડવાનો જ હતો. મેં કહ્યું: 'સુખલાલભાઈ! આપણે આ વખતે આવવું. બીજું કાંઈ?'

'પણ ચોક્કસ હો!'

'ચોક્કસ.. ચોક્કસ.'

સુખલાલ એમ સમજુ હતો, એટલે એ તરત જ જવા માટે ઊભો થયો. મારે તો આશાની છબી નષ્ટ થવાની મહા ભીતિ હતી. એટલે જેવો સુખલાલ ગયો કે તરત જ હું મારી અપૂર્ણ વાર્તાને આગળ ચલાવવા બેસી ગયો.

પણ હજી બે વાક્ય પણ લખ્યાં નહી હોય ત્યાં ભૂંગળું વાગ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટરમાંથી એક રંગરંગીન વસ્ત્રોમાં મઢાયલાં સ્ત્રી કાર્યકર ઊતર્યાં. 'જો જો !' કરતાં એ સસ્મિત સામે આવીને ઊભાં રહ્યાં.

'કેમ બેન ! આવો ને !' મેં અવાજમાં આણી શકાય તેટલી ઉષ્મતા આણી પણ એ અવાજ મારા પોતાના કાનમાં જ કાંકરા જેવો ખખડી રહ્યો.

'હું તમને આમંત્રણ આપવા આવી છું. આ વખતની અમારી શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓની શાળા હરીફાઈમાં એક પરીક્ષક તરીકે તમારું નામ મૂકવાનું છે !'

'હા. બીજા કોણ કોણ છે ?' મેં કહ્યું.

'બીજાં એક બહેન છે. ટી. ડી. છે !'

'એમ ?' વિદાય આપવાની દષ્ટિથી જવાબ જ આપી દીધો, 'ભલે, એમાં વાંધો નથી.'

'અને ત્રીજા અમારા વિદ્યાર્થી મંડળના જ કાર્યકર્તા છે. સિકસ્થમાં છે !'

આ વિવેકહીન સમિતિનું થવાનું હશે તે ત્યારે થઈ રહેશે એમ વિચારીને મેં બે હાથ જોડયા. 'ભલે ! બીજું કાંઈ ?'

'બસ, આપનો ખાસ આભાર !' તે બહેન ગયાં.

આશા ત્યાં ઊભી હતી. પણ હવે તો ક્ષિતિજની પારનો ઝાંખો રંગ ધારી રહી હતી ! હવે એ કેટલી વાર ઊભી રહેશે તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. મેં ઘણી મૂર્તિઓને આવી રીતે અદશ્ય થઈ જતી તે પહેલાં જોઈ હતી.

એની સુંદરતાના ઈન્દ્રધની તંતુને હું વળગી રહ્યો. મેં આગળ શરૂ કર્યું. પણ એ જ વખતે સાત આઠ છોકરાંનું ટોળું, આગળ એક ખાદીધારી હાથમાં લાકડી લઈને ચાલતા પ્રૌઢ ગૃહસ્થ સાથે, કિલકિલાટ હાસ્યની રેખાઓ વેરતું આંગણામાં આવી ચડયું.

મેં ઊભા થઈને બે હાથ જોડયા :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આંહીંથી નીકળ્યા ને આ સૌને તમારા પાઠ ચાલે છે એટલે પ્રત્યક્ષ દર્શનનો લાભ. . .'

'હાં હાં' મેં છોકરાંઓની આશ્ચર્ય ટોળી સામે જોતાં કહ્યું. 'એમ ?'

પણ એટલામાં તો લાકડીવાળા ગૃહસ્થે ભાષણ જ શરૂ કર્યું: 'તમે ભૈયાદાદાની વાત વાંચી છે તેના. . .'

મેં તેમને રોકયા: 'ભાઈ! અમુલખભાઈ! આપણે થોડું છોકરાંઓની કલ્પના માટે છોડીએ. . .'

'હાં હાં, એ પણ બરાબર! સાહેબ! શિક્ષણશાસ્ત્ર તો. . .'

એ નવું ભાષણ આપે તે પહેલાં મેં ઘરમાંથી તરત ગોળટોપરું મંગાવ્યું. 'આજ શનિવાર છે. આ હણુમાનની પ્રસાદી!' કરીને થાળીમાંથી વહેંચવા જ મંડ્યો.

એ વિદાય થયા. એટલે માંડ માંડ એમનાથી ઊગરીને હું આશાની પાછળ જ દોડ્યો. પણ ઠગારી આશાની જેમ એ કોણ જાણે કેટલીયે આગળ ચાલી ગઈ હતી! ક્ષિતિજની પાર એની મૂર્તિ અદૃશ્ય થવાની તૈયારીમાં જ હતી!

મેં 'ડોરિયન ગ્રે'ને સંભારતાં સંભારતાં જ, કાગળ ઉપર ઝપાટાબંધ આશાની જે લુપ્ત તેજસ્વિતાનો છેલ્લો ચમકારો હતો, તે મૂકવા માંડ્યો. એટલામાં એક મોટો ધબાક અવાજ થયો, ને હું સફાળો જાગી ગયો.

હીંચકા ઉપરથી શાહીનો ખડિયો જ નીચે ઢળી પડ્યો હતો!

એને એમ ને એમ રહેવા દઈને મેં મારું ધ્યાન મારા ચિત્રમાં જ પરોવ્યું.

પણ એક અક્ષર તો બહાર નીકળ! એક અક્ષર આવતો ન હતો. જોયું તો શાહી જ મળે નહીં!

અને એટલામાં આશા તો લુપ્ત થતી, ક્ષિતિજની પેલી પાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહોંચી ગઈ હતી. કેવળ એની એક તદ્દન ઝાંખી રેખા માત્ર લટકતી હતી!

એક પળભર એ વિદાય લેતી અપૂર્ણ નવલિકાને હું સાશ્રુ નયને નિહાળી રહ્યો. એના સંસારના, અત્યંત મનોહારી રંગોને છિન્નભિન્ન થતા જોઈ રહ્યો. એમ ને એમ એ શૂન્યતામાંથી કોણ જાણે ક્યારે હું જાગ્યો, તેનું ધ્યાન રહ્યું નહીં. સામે કોઈ ભાઈ પોતાની નોટ ધરીને ઊભા હતા. 'સાહેબ! આપનો એક 'ઓટોગ્રાફ,' કાંઈક સૂત્ર આપવાનું છે હો!'

મેં ઉતાવળે એક વાક્ય લખી નાખ્યું: 'અનેકની પાસેથી અનેકરંગી ચિત્રો માગતી અપૂર્ણતાઓ! તમે જ મહાન આશાની મૂર્તિઓ છો! તમે છો, તો હું છું!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'નામ ક્યા? કુછ નહિ!'

God works in moments — ઈશ્વર પળમાં ચાહ્ય સો કરે, એવો એનો અર્થ ગણવો હોય તો ભલે; બાકી ઈશ્વર પળે પળમાં છે એમ કહો તો પણ ભલે! ઓ હો હો! કેટલી વખત મેં આ ગોખ્યું હશે?

મને લાગે છે કે ઓછામાં ઓછા દસેક હજાર વખત. પણ તે દિવસે જેવો આ વાક્યનો પ્રકાશ મને મળ્યો, તેવો કોઈ દિવસ પછીથી મેં અનુભવ્યો નથી. હજી પણ એ પ્રકાશ જ હું ઘણી વખત અનુભવું છું. એ ઘટના આ પ્રમાણે બની.

ભલેને આખું શહેર એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી વીજળીના આંચકાની જેમ માનવ માનવ વચ્ચેના ધિક્કાર આંચકા અનુભવી રહ્યું હોય, પણ જ્યારે વાત પ્રગટ થાય કે દક્ષિણ છેડે આવેલા લોકપ્રિય લોકરાજ નાટકઘરમાં શ્રીમતી રેણુકા પોતે પાઠમાં ઊતરવાની છે અને હું ત્યાં એને જોવા ન જાઉં એ કાંઈ બને? એટલે મેં તો ઘર-આંગણે પણ કોઈને ખબર આપ્યા વિના ગુપચુપ ચાલતી પકડી. બપોર પછીનું નાટક હતું, એટલે મને ખાત્રી હતી કે હું સાંજે તો ઘેર પાછો આવી ગયો હઈશ.

હું લોકરાજ નાટકઘરમાં પહોંચ્યો, તો આખું 'થિયેટર' ખાલી જેવું હતું. તે દિવસોમાં અગ્નિના કરતાં પણ વધારે ભયંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવી ઈર્ષા, નગરની પોળેપોળમાં વરસી રહી હતી. અને જે કોઈ એમાં ઝડપાઈ જાય તેને એક પળમાં હતો ન હતો કરી નાખવાની જાણે સરસાઈ ચાલી રહી હતી. કૂતરાં, બિલાડાં, ગધેડાં અરે! ભાગ્યે જ દેખા દેતા સર્પો પણ, ખુશીથી રસ્તામાં ફરી શકતા હતા. માત્ર કોણ જાણે શું હતું, માનવને માનવ ગમતો ન હતો. અને એને દેખતાં વેંત મારી જ નાખવો એવી હવા થઈ ગઈ હતી.

એટલે આવી આ ભયંકર હવામાં કોનો દી ફર્યો હોય કે ત્રણ ચાર માઈલનું જીવ જોખમ ખેડીને આ નાટકઘરમાં નાટક જોવા આવે? છેક છેડે ને શહેરની હદ બહાર હતું, એટલે શહેરમાં જ્યારે આગ વરસી રહી હતી, ત્યારે આંહીં પરમ શાંતિ રાજ કરતી હતી. પણ એનો બધો આધાર શહેરની લહેરી વસ્તી ઉપર જ હતો, અને કોઈ આ હવામાં આંહીં આવવાનું સાહસ કરે તે વાત અશક્ય જેવી હતી. થિયેટરના ખાલી બાંકડા ઉપર માંડ પાંચપચાસ માણસો અહીં તહીં બેસીને આખા થિયેટરને ભરી રહ્યા હતા. બાકી કાંઈ જીવ જેવી હાજરી ન હતી.

પણ લોકરાજ નાટકઘરનો માલિક જૂના જમાનાના રંગ જોઈ જોઈને રીઢો થઈ ગયેલો અને હવે તો સીનેમાઓની સામે નાટકોએ કેવળ રક્ષણ જુદ્ધ ખેલવાનું રહ્યું છે એવું માનનારો હતો. એટલે હાજરી કે ન હાજરી કરીને એણે તો પૂર ભપકાથી ખેલ શરૂ કર્યો.

અંધારું થયું ને દીવા પ્રગટ્યા, ત્યારે મારી આગળની બેઠક ઉપર બેઠેલી એક બાઈને જોઈને હું ચોંકી ગયો. મેં એને ક્યાંક જોઈ હતી. ક્યાં એ તો યાદ આવતું ન હતું. પણ જોઈ હતી એટલું ચોક્કસ. એની રૂપાળી તેજસ્વી નરી નિર્મળતા સમી બે આંખો, અને ઘાટીલું નાનું નાક, એ મને તરત જ નજરમાં વસી ગયાં. મને લાગ્યું કે મેં એને ક્યાંક જોઈ છે. અને પછી તો તરત યાદ પણ આવ્યું. હવે તો નિર્વંશી બનેલા દારૂપીઠાની પાછળ એક નાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સરખી દુકાનમાં એ બેસતી હતી. અને થોડાંક ખોખાં મૂકીને દુકાન ચલાવતી. સીગારેટ પાન સોપારી એવું એવું રાખતી. પણ ખરેખરું તો મોં ઉપર અજબ મધુર સ્મિત રાખતી. અને એ સ્મિતે એ ઘણાંને મિત્રો બનાવી મૂકતી. તો કેટલાકને જીવનભરના ગ્રાહક પણ બનાવી દેતી.

મને બરાબર યાદ છે, એક વૃદ્ધ માણસ દર રવિવારે બપોરે ચાર વાગે ત્યાં અચુક ચાપાણી પીવા આવતો.

એ ગમે તે હોય ને આ પણ ગમે તે હોય. મને એક વાત આકર્ષક લાગી હતી. આ સ્ત્રીની મધુરતા. એને મેં એક દિવસ એની સાથે અનેક વાતો કરતાં કરતાં સહેજ પૂછ્યું : 'તમારું નામ શું છે? ખરું નામ હો!'

અને એણે જવાબ વાળ્યો : 'મેરા ખરા નામ? કુછ નહિ!' પણ એ બે શબ્દની મીઠાશ કોઈ દિવસ ભુલાય તેવી ન હતી. 'કુછ નહિ!' મને તો લાગ્યું કે એણે, એ બોલ બોલવામાં જ પોતાના જીવનનો આખો ઈતિહાસ કહી નાખ્યો હતો.

એ જે હોય તે. મનમાં આવી ગયેલા અપરિપકવ વિચારનો એ કેવળ લંબ પડછાયો પણ હોય. પણ તે દિવસનું માત્ર આટલું જ ઓળખાણ થતાં, વિલુપ્ત ન થાય એવી એની એક છાપ મનમાં વસી ગઈ હતી. એટલે જ અત્યારે એક પળમાં એ તરત જ યાદ આવી ગઈ. 'તુમેરા નામ કયા?' 'કુછ નહિ!' બસ આટલી જ ઓળખાણે છબી આટલી તાજી ને તૈયાર, મગજમાંથી નીકળી આવી તે જોઈને મને પોતાને પણ ભારે આશ્ચર્ય થયું!

પછી તો અમે તરત નાટક જોવામાં પડી ગયા. રેણુકા માટે એક વાત એના દુશ્મનો પણ મોંમાં આંગળાં નાખી જાય એવી હતી કે ગમે તેટલા પ્રેક્ષકો હોય—પાંચ હોય કે પચાસ હજાર—એના અભિનય ઉપર એની અસર જ ન થાય. એ તો પોતાનું કામ પોતાની રીતે કર્યે જ જાય!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ આજે તો એણે પોતાના અભિનયમાં કમાલ કામ કર્યું હતું.

મેં રેણુકાને નહિ નહિ તો દસવાર જોઈ હશે. પણ આજના જેવી ક્યારે ય નહિ. નાટકનું વસ્તુ તો સાદુ હતું-રખડેલ લક્ષાધિપતિની અકિંચન અવસ્થા. પણ પોતાના જૂના વખતના એક પરિચિત ગૃહસ્થને બચાવવા માટે, પ્રાચીન સમયની વાસવદત્તા જેવી એક વારાંગના તરીકેના અભિનયમાં જ્યારે રેણુકા આવીને ઊભી રહી, ત્યારે એણે કમાલ કરી! સેંકડો ઓળખાણવાળા ને જાણીતા વેપારીઓમાંથી જ્યારે કોઈ પણ લક્ષાધિપતિની દેવાળિયા સ્થિતિમાં જામીન થવા તૈયાર થતું ન હતું, અને એક વખતના સુખી શ્રીમંતનું અનાથ મુખ ચારે તરફ આમથી તેમ મૂગું મૂગું સહાનુભૂતિની લાગણીમાં ફરી વળતું હતું, પણ ક્યાંય-અરે! જેમને એણે સંકટ વખતે હજારો કાઢી આપેલા એવે ઠેકાણે પણ ક્યાંય, સહાનુભૂતિ દેખાતી ન હતી, એટલે પોતાની આંખમાં આવેલ અદશ્ય આંસુ લૂછવા માટે એ હાથ ઊંચો કરે છે ત્યાં, બરાબર વખતસર, રેણુકા ન્યાયાલયમાં દેખા દે છે. અને પ્રેક્ષકોના તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે પોતાને એના જામીન તરીકે એ જાહેર કરે છે. ન્યાયાધીશને શ્રદ્ધા ન હોય તો ઘરેણાંનો ઢગલો કરી દે છે. એ દશ્યે તમામની આંખમાંથી માનવતાના આ સુભગ વિરલ પ્રસંગ જોઈને, આનંદનાં આંસુ વહી રહ્યાં!

એ વખતે મેં જોયું કે મારી આગળ બેઠેલી પેલી ' કુછ નહિ ' નામ વાળી, રૂપભરી અજાણી બાઈ પણ પોતાનાં આંસુ લુંછી રહી હતી!

રેણુકાના આ અભિનયે ખરેખર અનેકને ડોલાવી દીધા હતા. મને પણ આજનો એનો અભિનય અદ્ભુત લાગ્યો હતો. પણ નાટક પૂરું થવા આવ્યું અને મારા મનમાં વાસ્તવિક દુનિયા આવી પડી.

ધિક્કાર, ખૂન અને ઈર્ષાની આગમાં થઈને પગે ચાલીને કે વાહનમાં ત્રણ સાડા ત્રણ માઈલ જવું એટલે જીવતું જોખમ વહોરવું એ વાત હવે નજર સામે ખડી થઈ ગઈ! એ દુનિયા કેટલી નજીક નજીક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી ને કેટલી એક બીજાથી દૂર દૂર હતી!

હું નાટકઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો. આસપાસ જોયું તો માત્ર એક જ ગાડી ત્યાં ઊભી હતી. એણે જે કહ્યું તે ઠરાવીને હું ઉતાવળે ઘર તરફ પાછો ફર્યો. ફરીને ગામમાં અશાંતિ થયાની અફવા ગાડીવાળાએ રસ્તામાં જ કહી, તે મને બીવરાવવા માટે હતી, કે વધારે પૈસા કઢાવવા માટે હતી તેનો ક્યાસ કાઢવો મુશ્કેલ હતો. પણ મેં જોયું કે રસ્તામાં અવરજવર ઓછો હતો. જે જતા હતા તે ઘણા ઉતાવળે ઉતાવળે ને ચારે તરફ જોતા જોતા જતા હતા.

એમ ને એમ શહેરના મધ્યમાં હું આવી પહોંચ્યો. ત્યાં સામે માણસોનાં ટોળા જોયાં. કાંઈક તોફાન હોય તેવી શંકા પડી. તરત જ, એ શું છે એ જાણવાની પણ દરકાર કર્યા વિના, સૌથી પહેલાં તો ગાડીવાળાએ જ એનો લાભ ઉઠાવ્યો. તે બોલ્યો, બોલ્યો નરમાશથી પણ એવી રીતે બોલ્યો કે કાંતો તમે એને વધારે પૈસા આપવાની વાત કહો અથવા તો આંહીંથી જ એને છોડી દો. એણે કહ્યું: 'સાહેબ! હવે મફતના આપણે ક્યાંક આમાં ફસાઈ પડીશું. આ પડખેની ગલીમાંથી તમે પેલી તરફ નીકળી જાઓ. તરત નીકળાશે.'

મેં કહ્યું: 'અરે! એમ કાંઇ હોય? આપણે બાંધી છે ત્યાં સુધી તું લઈ લે! ગલીમાંથી નીકળવું નથી!'

'પણ બાંધી ત્યારે કાંઈ આ વાતની ખબર હતી?' તે બોલ્યો: 'તમે બોલતા રહેશો, ને ટોળું તો આ બાજુ આ આવ્યું, લ્યો...'

તેણે સામેથી દોડયા આવતા સો દોઢસો માણસો બતાવ્યા.

મને થયું કે માર્યા. આ તો આમાં જ ફસાઈ જવાનું થશે. હું એકદમ નીચે ઊતર્યો. એને આપવા માટે પૈસા કાઢવા. પૈસા તેને આપ્યા. એટલામાં મારા ખીસામાં અણજાણપણે રહી ગયેલી એક સોની એક નોટ ઉપર એની નજર પડી. તેણે કહ્યું: 'સાહેબ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંભાળજો હો ! પેલી નોટ પડી જાય નહિ.'

મને નવાઈ લાગી. અત્યારે જ આ જોખમી વસ્તુ મારા ખીસામાં ક્યાંથી સરકી પડી! પછી વાત યાદ આવી. ગઈ કાલે રાતે એક ભાઈ એ આપી ગયેલા. ત્યારે ખીંતીએ બે કોટ લટકતા હતા. તેમાંથી જે પહેરવાનો ન હતો તેના ખીસામાં મેં એ મૂકેલી. પણ અકસ્માત સવારે ભળતો કોટ જ પહેર્યો, ને તેમાં આ રાણી સાહેબ પણ મુસાફરી કરતાં આવ્યાં હતાં! હતા તો સો, પણ અત્યારે એ ગમે તેને માટે હજાર જેવા હતા. ગાડી છોડી દીધી. ગાડીવાળો ઊપડી ગયો. ને તે પેલા ટોળા તરફ જ ગયો. હું એકદમ પેલી ગલીમાંથી સામે પાર નીકળી જવા માટે તે તરફ વળ્યો.

પણ એટલામાં તો ટોળામાં દોડાદોડી થઈ પડી. કોઈ આ તરફ ને કોઈ પેલી તરફ ઊંધું ઘાલીને દોડવા જ માંડ્યા. શું હતું તે જાણ્યા વિના જ મેં પણ ઉતાવળે ચાલવા માંડ્યું. હું ઉતાવળે ગલી તરફ વળી ગયો. એ તરફ જતાં એક માણસ પેલા ટોળામાંથી મારી પછવાડે જ આવતો દેખાયો. એટલામાં પેલો ગાડીવાળો પણ ઉતાવળે ઉતાવળે પાસે થઈને પસાર થઈ ગયો. મેં પાછી નજર કરીને મોટા રસ્તા ઉપર દૃષ્ટિ કરી. ચારે તરફ દોડાદોડ હતી. તોફાનનાં કાંઈક ચિહ્ન હતાં.

પણ એટલામાં એક મોટો ગોધો એક બાજુથી દોડતો આવી રહેલો દેખાયો. લોકો તાળીઓ પાડીને હસવા મંડ્યા ! આ બધું બેઆકળાપણું ગોધાએ આણ્યું હતું. ખરી રીતે કાંઈ જ ન હતું. પણ હવે હું એકદમ ગલ્લીમાં જ વળ્યો. ગલ્લીની બંને બાજુ ઊંચા ઓટલાવાળી દુકાનો હતી. ગલીમાં પેસીને ત્રણ ચાર દુકાનો મેં વટાવી પણ ખરી. પણ ત્યાં બેઠેલા માણસોના ચહેરા ઉપર મને કાંઈક દેખાયું. પણ હવે પાછું ફરાય તેમ ન હતું. અને આગળ જવું પણ એટલું જ જોખમ ભરેલું હતું. એટલે હું એક પળ થોભ્યો. પણ એટલામાં મારી પાછળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ ઉતાવળે પેલી 'કુછ નહિ' એ બાઈ ઉતાવળી ઉતાવળી લગોલગ આવી પહોંચી હતી. તેણે તરત જ મને કહ્યું : 'અરે! થોભો મત, હમેરી સાથ મેં ચલો! ગલીમેં આગે મત બઢો! ઑાર થોભો મત!' શું હતું એ મને કાંઈ સમજાયું નહિ. પણ એક માણુસ દોડી ગયો હતો. એ પેલો મારી પાછળ આવનારો હોય તેમ જણાયું. ગલીમાં આગળ વધવાને બદલે મેં હવે રસ્તો જ બદલી કાઢયો. પેલી બાઈ એ એની પાછળ પાછળ આવવા નિશાની કરી હતી.

હું એક વસ્તુ જોઈ રહ્યો હતો, આગળની એ ચાર દુકાનો ઉપર કાંઈક નિશાની વ્યવહાર ચાલી રહ્યો હતો.

એટલે ઝપાટાબંધ પેલી 'કુછ નહિ' વાળી બાઈની પાછળ જ, એને આધારે જ, એને માર્ગે જ, હું બહાર નીકળી ગયો. આ બધું જાણે એક પળમાં જ બની ગયું. એ ક્યાંથી મારી પાછળ જ આવી ચડી હતી એ હજી મને સમજાયું ન હતું. પણ રસ્તા ઉપર આવતાં જ તેણે કહ્યું : 'તમને ખબર લાગતી નથી, તમારી પાછળ જ એક ખંજરવાળો ઊભો હતો. તમે બચી ગયા છો. ઉતાવળ કરો. હું હમણાં જ આંહીં આવી પહોંચી ત્યાં એક ગાડીવાળો એક જણુને તમારી પાછળ આવવાનું કહી રહ્યો હતો. હું અચાનક જ તેની પાસેથી નીકળી ને મેં એ સાંભળ્યું. એટલે હું તમારી પાછળ દોડી. મને કંઈક દગાની બીક લાગી. પણ આહ! આ શું છે?'

એણે મારા કોટમાં પડેલા એક મોટા કાપ બતાવ્યો. બરાબર એક પડખે એ પડયો હતો. મને નવાઈ લાગી.

'મેં એ માણસને તમારી લગોલગ પાછળ આવતાં જોયો. તમારી તદ્દન નજીક આવીને ખંજર કાઢતાં પણ જોયો. ઉતાવળે એનો હાથ પકડવા માટે જ તમારી પાછળ હું દોડી હતી. પણ એક પળ માટે મોડું થઈ ગયું છે તેમ લાગ્યું. પણ ત્યાં કોણુ જાણે શું થયું, એ સિફતથી પાછો સરી જતો દેખાયો. એનામાં માણુસાઈ જાગી હોય કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગમે તેમ. અને હું આવી પહોંચી, ત્યાં તો એ ભાગી ગયો. તમે ભાગતો જોયો હતો એ જ માણસ! પણ તમારું કાંઈ ગયું તો નથી ના?'

મને હવે અચાનક સાંભર્યું. 'ત્યારે તો ચોક્કસ પેલી રહી ગયેલી સોની નોટે જ મને બચાવી લીધેલો હોવો જોઈએ.'

મેં ઉતાવળે ખીસામાં હાથ નાખ્યો. ત્યાં કાંઈ ન હતું. નોટ ઊપડી ગઈ હતી. મેં કહ્યું: 'એક નોટ સોની હતી તે ઊપડી ગઈ લાગે છે!'

'આહ! ત્યારે તો એ જ તમારી જિંદગીનો બચાવ કરનારી થઈ પડી. હું પહોંચી જાત, પણ તે પહેલાં ચોક્કસ ઘા પડી જાય તેમ હતો. હવે સમજાણું કે એ સિફતથી શા માટે પાછો ફરી ગયો હતો. ને ઉતાવળે કેમ ભાગી ગયો હતો. એનું મન એમાં લોભાણું. આ નોટ કોણે તમારી માએ મૂકી હતી કે તમારી બહેને? એ નોટ ન હતી. એ તો તમારી રાખડી હતી!'

મોટા રસ્તા ઉપર આવતાં હવે શાંતિ જણાતી હતી.

મને થયું કે વર્ષો પહેલાં આ બાઈને હું મળ્યો હતો અને તે પણ એક ક્ષણને માટે. આજે એ અચાનક જ મળી ગઈ. અચાનક જ આવી ચડી. અને એના જ ઉતાવળે પાછળ આવી રહેલા પગલાંએ, પેલાને અચાનક ઉતાવળે ભગાડ્યો. નોટ લીધા પછી પણ ખંજર નાખતાં માણસને કોણ રોકી શકે? આ બાઈના એકદમ પાછળના આગમનથી, એણે આઘાપાછા થવામાં સલામતી જોઈ હોવી જોઈએ.

ત્યાં તો એ જ બોલી: 'આવા કેટલાક ઘરાકને તો એના પગલામાંથી જ પકડી શકાય. એને મેં જોયો. તમને જતા જોયા. ગાડીવાળાને જોયો. ને હું વાત સમજી ગઈ હતી.'

હવે રસ્તો એકદમ શાંત લાગતો હતો. કાંઈ ન હોય તેમ માણસો હસતાં હસતાં જતાં હતાં. મેં વિચાર્યું. 'ઓ હો! આ પણ નવી નવાઈની વાત નથી? પચાસ સો ડગલા આઘે જ ખંજર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વસે છે. આંહીં હાસ્યની છોળ વસે છે!

'અને એ જ પ્રમાણે આ અણજાણી બાઈના દિલમાં પણ કેવી કેવી વસ્તી વસી રહી છે. વર્ષો પહેલાં પળ એ પળને માટે એણે એક માણસને જોયો હતો. આજે પણ એક અચાનક ઓળખાણની દૃષ્ટિ સિવાય બીજો કોઈ જ પ્રસંગ ન હતો... અને એના દિલમાં જ્યાં આવા પ્રસંગો તો ચા પીવા જેટલા સામાન્ય છે ત્યાં, આજે અચાનક આ માનવતા પ્રગટી નીકળી હતી!'

આ બધું શું હતું?

એટલામાં એણે બે હાથ જોડીને એટલી મધુર વિનોદી ભાષાથી 'જે જે ગુરુજી!' એમ કહ્યું, કે મારાથી એની સામે જોઈને હસ્યા વિના રહેવાયું નહિ.

'અરે! જે જે ગુરુજી! આપકા નામ તો બતાઓ સહી. નામ ક્યા?'

'નામ ક્યા? કુછ નહિ ગુરુજી!' તે મધુર રીતે હસતી હસતી બોલી અને હું એને કાંઈ વધારે પૂછું કે વાત કહું, તે પહેલાં તો એ સામે આવી રહેલા અનેક માણસોમાં ભળી ગઈ. અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

એનો એ મધુર રણકારભર્યો, કાંઈક વિનોદી, થોડેક ઉપહાસી, ભારોભાર આનંદી, સુખી હવા લાવતો શબ્દ હજી પણ જાણે કાનમાં ગુંજી રહ્યો છે:

'નામ ક્યા?' 'નામ ક્યા? કુછ નહિ!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિષબિંદુ

મને ખબર ન હતી કે કુદરત પણ ક્યારેક અજબ રીતે વેર લે છે. જે માણસ મારો પાડોશી હતો, જેની સાથે નાનપણમાં મેં રમત-ગમત કરી હતી, જેની સાથે હું ધૂળમાં રમ્યો હતો, તે માણસ કેવળ એક પ્રકારના ટીખળી અણુઘડ અસંસ્કારી નિંદામાં રાચનારા ગ્રામ્ય સ્વભાવને લીધે મારા હૃદયમાં આવું વિષબીજ રોપી રહ્યો છે, એનો મારા મનમાં લેશ પણ ખ્યાલ તે વખતે આવ્યો ન હતો. એ વાત આમ બની. હું પરદેશમાં કમાવા આવ્યો હતો. રતનશી અમારા ગામનો હતો. એક વખત એ ભેટી ગયો. રતનશી પણ આટલે દૂર આવ્યો છે એ જોઈ ને મને બહુ આનંદ થયો. એટલે અમે બન્ને જણા તે દિવસે સવારમાંથી આ હોટેલમાં ને પેલી હોટેલમાં ચાપાણી નાસ્તો કરતા ફર્યા કર્યા. બપોરે એક સારામાં સારી વિશીમાં જમ્યા. બપોર પછી બગીચામાં બેઠા. લાંબા થઈને બે ઘડી ત્યાં આનંદથી સૂતા. અને એમ ને એમ આખો દિવસ આનંદ કરીને રાત્રે છેક બાર વાગે અમે જુદા પડયા!

મેં જુદા પડતાં કહ્યું: 'રતનશી! આપણે આજ બહુ હર્યા ફર્યા. પણ આપણા ગામની વાત તો તેં કાંઈ કરી નહિ. ત્યાં છે તો સૌ મજામાં ના? તું મારી પછી આવ્યો છે, એટલે તારી પાસે છેલ્લામાં છેલ્લા સમાચાર હશે!'

રતનશી બોલ્યો: 'હોવે, ત્યાં કોને દખ હોય? નદીમાં પાણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાલ્યું જાય છે. ખેતરમાં મોલ ઊભા છે. ઉધાર જેટલું જોઈએ તેટલું દેવાવાળો ગોકળિયો બેઠો છે. પછી કોને દખ હોય ? આવીને નામું ચૂકવવાવાળા નામું ચૂકવશે, એવી એને ખાત્રી છે!'

'પણ અમારે ઘેર-અમારે ઘેર સૌ મજામાં છે ?'

'તમારે ઘેર સૌ મજામાં છે. ઝમકુભાભી નવાં નકોર લૂગડાં પહેરીને પાણી ભરવા જાય છે. મગનલાલજી ફૂલફટાક થઈને ગામમાં ફરે છે. ખાસ્સી પચાસ-સો બીડી પી કાઢે છે. ને પચીસ પાન વાપરે છે. ચાના કોપ પણ ખરા. એકાદ 'ડઝન' થઈ જાય!'

'ઓય માળો! આવે રવાડે ચડી ગયો છે? તો તો પૈસાનું પાણી કરી નાખશે!'

'પણ તમે એને ઘર સોંપ્યું. ઘરવખરી સોંપી. ઘરવાળાંની સંભાળ પણ સોંપી. પછી એ મજો ન કરે તો મૂરખો જ ગણાય નાં ?'

'અલ્યા પણ એ મારો સગો છે. એ એક જ ત્યાં છે. તેને ન સોંપું તો બીજા કોને સોંપું ?' મેં કહ્યું. 'હું તો આટલે દૂર પડ્યો છું. આંહીંથી કાંઈ વારે ઘડીએ ત્યાં જવાય તેમ છે? અને બૈરાંને તો ગમે તે ભોળવીને છેતરી લે! મારા મનને એમ કે આ મગન કાંઈક દેખરેખ તો રાખશે!'

'એ તો બરાબર છે. પણ મગનભાઈ તો એવી સંભાળ લઈ લેશે કે તમને ય ભૂ પાઈ દેશે! પૈસા કાંઈ મગાવ્યા છે હમણાં ?'

'હા; મગાવ્યા તો છે. પણ તને કેમ ખબર પડી ?'

'મેં મગનના રંગઢંગ જોઈને જ અનુમાન કર્યું હતું. ઝમકુભાભીને લઈને શે'રમાં સિનેમામાં ફરતા ભાઈ થયા છે...એટલે પૈસા મગાવ્યા હશે!'

'શું કે' છે? આટલે સુધી વાત ગઈ છે?'

'હું ઠીક કહું છું!' રતનશી બોલ્યો. અને પછી માર્મિક રીતે હસી પડ્યોઃ 'મામા! ઊજળું એટલું દૂધ તમે દેખ્યું છે. બીજું કાંઈ નથી!' રતનશી મને મામો કહેતો. ત્યાર પછી અમે છૂટા પડ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રતનશી એના વાસમાં ગયો. હું મારી કોટડીમાં પેઠો. પણ તે દીવસે એ કોટડીની દીવાલો મને કેદખાના સમી ભાસી. મને થયું કે ચોક્કસ રતનશીએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે હોય તો ઝમકુ અને મગનના વિષે મારે નજર રાખવી જોઈએ. નહિતર આમાંથી પરિણામ સારું નહિ આવે. આવા અનેક દાખલા મને મનમાં આવી ગયા. મેં અનેક જુક્તિઓ મનમાં ગોઠવી. ત્યાં અચાનક દોડચા જવાનું મન કર્યું. પણ એમાં પૈસાનું પાણી થાય, ને આંહીંની સ્થિરતા તૂટી જાય એ નફામાં. રતનશીને મોકલવાનો વિચાર કર્યો. પણ એમાં વાત ચર્ચાવાનો ભય. છેવટે એમ નિર્ણય કર્યો કે મગનને જ કાંઈક પ્રલોભન આપીને જો આંહીં બોલાવી લીધો હોય તો એ વાત સૌથી સારી હતી. મગનને આંહીં બોલાવી લેવો. એટલે વાત થાળે પડી જાય. મગનને આકર્ષવા એને સારા 'ચાન્સ'નો લોભ આપવો રહ્યો. એ યોજના સારી હતી. મગન કબ્જામાં આવી જતો હતો. અને પછી સમય પ્રમાણે એની સાથે વર્તન કરવાની સ્વતંત્રતા રહેતી હતી.

કંચનનો મોહ કોને વશ નથી કરતો? કાગળ એવા એવા લખ્યા કે મગન ભોળવાયો. અને તે આવ્યો પણ ખરો.

[૨]

મગન આવ્યો. એના રંગઢંગ જોઈને જ મને ખાત્રી થઈ કે કહો ન કહો પણ ભાઈ જરાક ઈશ્કી તો બન્યા છે. રતનશીની વાત સાચી લાગે છે. હું આટલે બધે દૂર કમાણી માટે જ આવ્યો હતો. એવડા નાનકડા કસ્બામાં મારે ઘેર કોણ સંભાળ રાખે? એમ સમજીને મેં આ અમારા દૂરના સગા મગનને ઘરની ભલામણ ને ઝમકુની સંભાળ પણ સોંપ્યાં હતાં. તો . . . એણે તો મૂળમાં જ ઘા. . . .

મારા મનમાં એ વખતે કોણ જાણે ક્યાંથી એક ભયંકર કુશંકા જન્મી. મને થયું કે આ મગનો માત્ર મારા પૈસા વાપરતો નહિ હોય. એણે ઝમકુ સાથે ખોટો માર્ગ પણ લીધેલો હોવો જોઈએ. તે વિના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવો ઈશ્કી દેખાવ હોય નહિ! એટલે આંહીં એ આવ્યો છે પણ તક મળ્યે પૈસા લઈને ગચ્છન્તી કરી જવાનો. અને પછી તો રતનશીની વાતમાં રહેલ અનેકાર્થી ધ્વનિવાક્યો મને યાદ આવી ગયાં, અને શંકાને દૃઢ કરતાં ગયાં. એણે નહોતું કહ્યું? 'હું 'ઠીક' કહું છું. ઊજળું એટલું તમે દૂધ જોયું છે મામા!'

એ 'ઠીક' શબ્દ બોલ્યો'તો પણ એવી રીતે કે એમાંથી જ ઘણું ઘણું સમજવા જેવું હતું.

શંકાનો જન્મ થતાં જ મને મગન હવે અળખામણો બની ગયો. એ જુદો જ લાગવા મંડ્યો. એની હરેક હિલચાલમાં મને એનો ભયંકર સ્વભાવ દેખાવા લાગ્યો. એનું હસવું ભયંકર લાગ્યું. એની વાત કરવાની ઢબ ભયંકર લાગી. એની બોલવાની રીત કૃત્રિમ લાગી. હું મનમાં ને મનમાં આગ થઈ ગયો. મને એ પણ ધ્યાન ન રહ્યું કે ખોટી શંકા તો હવામાં ભૂત ઊભાં કરે! એ પણ ન સમજાયું કે રતનશી અણઘડ ટીખળી ને કોઈ પણ જાતની જવાબદારીના ભાન વિનાનો માત્ર બોલબોલ કરનારો મૂર્ખ વાચાળ માણસ હતો!

આનું પરિણામ ઘણું ભયંકર આવ્યું. એક વખત લાગ જોઈને મેં કોઈકને સાધ્યો ને મગનને જ અદૃશ્ય કરી દીધો!

મારા મનમાં નિરાંત થઈ ગઈ!

[૩]

પણ એ વાત ધીમે ધીમે ઉખળતી ઉખળતી એક દિવસ મારે બારણે આવીને અચાનક જ ઊભી રહી ગઈ! હું આ અચાનકના હુમલાથી મૂંઝાઈ ગયો.

એ વખતે બચવાનો એક જ માર્ગ હતો. ઝમકુ અને મગનના ખોટા વ્યવહારની વાત ચલાવવાનો.

એ વાત રજૂ થાય ને જો ઝમકુ વાત કબૂલ કરે તો મારો બચાવ ઘણો મજબૂત બની જાય!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝમકુએ રોતાં રોતાં એ કબૂલ કર્યું. એ જાણતી હતી કે વાત તદ્દન જ ખોટી હતી. ને ખોટી કહેવાની હતી. યેન કેન પ્રકારેણ હું ઊગરી ગયો. અને મગનને રસ્તામાંથી કાઢી નાખ્યાનો સંતોષ અનુભવી રહ્યો.

વાત આટલે સુધી તો બરાબર હતી. મારા મનથી હવે હું સુખી હતો. ઝમકુ પણ સુખી હતી. હવે પરદેશ વેઠવો પડે તેમ ન હતો. ઘર આંગણે મજા હતી. રોટલા ઘેર બેઠાં મળે એટલી જોગવાઈ થઈ ગઈ હતી. અમે નિરાંતનું જીવન જીવી રહ્યાં હતાં.

પણ એક દિવસ મને ખાત્રી થઈ કે આ દેખીતા શાંત જીવનની નીચે હજી પણ અગ્નિ જલી રહ્યો છે.

ચોમાસાના દિવસો હતા. સમીસાંજથી વરસાદ પડતો હતો. મધરાતનો વખત થયો પણ વરસાદ બંધ થયો ન હતો. બહારથી વરસતા વરસાદનો એક જ અવાજ આવી રહ્યો હતો. એ વખતે અચાનક મારી નિદ્રા ઊડી ગઈ.

પડખેના ખંડમાંથી મેં કોઈના રુદનનો અવાજ આવતો સાંભળ્યો. મને નવાઈ લાગી. ઘરમાં હું ને ઝમકુ સિવાય ત્રીજું કોઈ હતું નહિ. ને ઝમકુ તો આંહીં મારી પાસે જ ખાટલામાં સૂતેલી હોવી જોઈએ. ત્યારે ઘરમાં આ રડે છે કોણ? કોણ પેસી ગયું હશે? ને પેસી ગયું હોય એ તો ઠીક, રડવા કેમ બેઠું હશે?

હું ઉતાવળે ઉતાવળે બેઠો થયો. ધીમે બળી રહેલા ફાનસને સતેજ કર્યું. ઝમકુના ખાટલા ઉપર મારી દૃષ્ટિ પડી. અને હું ચોંકી ગયો. ત્યાં ઝમકુ જ ન હતી!

હું વધુ ધ્યાનથી રુદનનો અવાજ સાંભળવા માંડ્યો. મને લાગ્યું કે ઝમકુ જ રડી રહી છે. હું ફાનસ લઈને ધીમેથી પડખેના ખંડમાં ગયો. દિવસે એ ખંડનો અમે બેઠકમાં ઉપયોગ કરતા હતા.

હું ત્યાં ગયો તો એક ખુરશી ઉપર બેઠેલી ઝમકુ મારી દૃષ્ટિએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડી. મોંને બે હાથથી ઢાંકીને તે હીબકાં ભરી ભરીને રડી રહી હતી!

પહેલાં તો સમજાયું નહિ કે ઝમકુ શા માટે રડે છે? પછી મને સાંભર્યું કે એને પોતાનું એકલપણું સાલતું હોવું જોઈએ. હું તેની પાસે ગયો. મેં હળવેથી ધીમેથી તેના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો: 'ઝમકુ!' મેં મીઠાશથી કહ્યું: 'શું છે? કેમ રડે છે? શું થયું છે?'

તેણે ઊંચું જોયું. પણ એની આંખમાં ગજબની વેદના હતી. તે હીબકાં ભરતી ભરતી બોલી: 'મારાથી આ ખમાતું નથી. આ ખમાતું નથી. આ ખમાતું નથી. તમે મને પણ મારી નાખો!'

'પણ શું છે ગાંડી? શાની વાત છે? શું ખમાતું નથી? વાત કહે તો ખબર પડે નાં?'

ઝમકુ રોતાં રોતાં બોલી: 'મારાથી આ ખમાતું નથી. રાત દિવસ મને મગનો દેખાણા કરે છે. એ ઇશારા કરે છે. જાણે મને સમજાવે છે: 'તું ઝેર પી જા! તું ઝેર પી જા! તેં મને મારા મરણ પછી અન્યાય કર્યો છે. તું ઝેર પી જા! મેં તને માની નજરે જોઈ હતી. તે તને યાદ છે. તું એ જાણતી હતી. છતાં તેં મને બદનામ કર્યો. મરણ પછી બદનામ કર્યો. તારા ધણીને બચાવવા તેં આમ કર્યું. હવે તું ઝેર પી લે! ઝેર પી લે!' હું ઝેર પી લઉં એના કરતાં તમે જ મને ઠાર કરી દો કે મારા મરણથી તમને કાંઈક વધુ સંતોષ તો મળે!'

ઝમકુની વાત સાંભળીને હું તો આભો જ બની ગયો. મેં તો માન્યું હતું કે મગનની વાત દટાઈ જ ગઈ છે. પણ એ તો આંહીં હજી ભયંકર રીતે જીવતી હતી! આંહીં કોઈ વસ્તુ દટાતી નથી, પડી રહે છે, એ યાદ આવતાં હું પગથી માથા સુધી ધ્રૂજી ઊઠ્યો.

મેં ઝમકુના ખભા ઉપર વધારે પ્રેમથી બીજો હાથ મૂક્યો: 'અરે! ગાંડી! આવું નબળું મન રાખ્યે કાંઈ આપણે સુખી થઈએ? મને પેલા રતનશીએ ઊંધા પાટા બંધાવ્યા હતા. ને આ વાત બની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગઈ. પણ હવે આજે એનું શું છે?'

'કેમ એનું શું છે?' ઝમકુ મારી સામે જોઈને બોલી. એની આંખમાં ત્રાસિત હરણીનો ભય મેં દીઠો. તે ફરીને મોટે અવાજે બોલી: 'કેમ એનું શું છે? એને શું મા નહિ હોય? એનો માને શું આ દીકરો સાંભરતો નહિ હોય?'

'અરે! ગાંડી!' મેં ઉતાવળે ઉતાવળે કહ્યું: 'ત્યારે તું નાહકની હેરાન થાય છે. મગનીઆની મા તો વહેલાં મરી ગઈ છે. ને બાપ તો તે પહેલાં મરી ગયો હતો. હવે એવા અનાથને કોણ સંભારવા બેઠું છે? તું હાથે કરીને હેરાન થાય છે, એટલું જ!'

પણ એ સાંભળતાં તો ઝમકુએ દુઃખની એક ચિત્કારી નાખી. હું ચમકી ગયો: 'આ હા! અ રે રે! ત્યારે તો આપણે એક અનાથને માર્યો હતો! હે ભગવાન!'

અને એ કેટલીયે વાર સુધી ખુરશીના પાયા ઉપર માથું ઢાળીને પડી રહી. એના છાના હીબકા હજી ચાલુ હતા.

બહાર અચાનક વરસાદ બંધ થઈ ગયો. એટલે આ નીરવ શાંતિ ભયંકર જેવી જણાવા લાગી. મેં ઝમકુના હાથ ઉપર હાથ મૂક્યો: 'ઝમકુ! હું તને કોફી બનાવી દઉં? દૂધ છે ના?'

તે આંખો લૂછીને બેઠી થઈ. એક શૂન્ય, ફિક્કું, વેદનાભર્યું હાસ્ય હસી રહી. તે આગળ ચાલી. હું એના માટે તૈયાર કરું તે પહેલાં મારે માટે એણે જ કોફીનો કપ તૈયાર કરી દીધો!

[૪]

બીજે દિવસે સવારે ઝમકુએ એ વાત સંભારી નહિ, એટલે મારા મનને થયું કે આ વાત હવે પતી ગઈ. ઝમકુને એક સોલો ચડી આવ્યો હતો તે શમી ગયો. એટલે હવે પત્યું. અને ત્યાર પછી ઘણા દિવસ સુધી એ વાત કોઈ દિવસ નીકળી પણ નહિ.

આ ઘટનાને ઠીક સમય વીતી ગયો. હું મારા વ્યવહારમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મગનિયાનું કે રતનશીનું નામ આડકતરી રીતે પણ આવી ન જાય એની સંભાળ રાખતો હતો. કેવળ એક વાત મને આમાં હજી પણ ભયંકર જણાતી હતી. અણઘડ, અસંસ્કારી, હાલતાં ચાલતાં કુશંકા કરીને નિંદાખોરીમાં રસ લેનારા ગ્રામ્યજનો હજી પણ એમાં રસ લેતા હતા. કારણ કે રસ લેવા જેવી બીજી કોઈ જ વાત એમની પાસે રહી ન હતી!

અને ગ્રામ્ય જીવનની આ ભયંકર ખાલી શૂન્યતાએ જ, માણસનો આકાર દેખાય, એ આકાર ખાસ ક્રૂર, લોભી કે ભયંકર પણ ન દેખાય, છતાં પરિણામ સમજ્યા વિના ગમે તેમ ભરડે, એવો એક વર્ગ ઊભો કર્યો હતો. ને ટીખળી, નિંદાખોર, અપરસમાં રાચનારો, આ વર્ગ વધતો વધતો વ્યાપક બની જાય તો એ બંદૂક તોપ જેવું જ કામ કરે. આનો ઉપાય શું?

મારા મનમાં હું હવે આ વિષે હમેશાં ચિંતન કરતો હતો. ને એમ પણ વિચારતો હતો કે મારા ગામડાને આમાંથી કાઢવા માટે હું કાંઈક મદદ રૂપ બની રહું! પણ હજી મને કાંઈ રસ્તો સૂજ્યો ન હતો.

મેં ધાર્યું કે ઝમકુ હવે શાંત થઈ ગઈ છે. તે હવે પેલી વાત સંભારતી નથી એટલે એ ભૂલી ગઈ લાગે છે. તે દિવસે કદાચ એકાદ દુઃસ્વપ્ન જેવું સ્વપ્નું જ એને આવ્યું હશે!

એક વખતની વાત છે. હું સાંજે ઘેર પાછો ફરી રહ્યો હતો. મારો નિયમ હતો કે હમેશાં નદી કાંઠે ફરવા જવું. ગામડામાં સાથે નીકળવું એટલે વગર પૈસાનાં હજારો મોં વાજિંત્રો બોલતાં કરવાં એવું થાય. એટલે હું એકલો એકલો જ થોડે સુધી ફરી આવતો.

આજે એ પ્રમાણે ફરીને ઘર તરફ પાછો ફરી રહ્યો હતો ત્યાં એક ભરવાડનો છોકરો મારી પાછળ દોડતો આવ્યો. 'એ કાકા!' તેણે પાછળથી જ બૂમ પાડી. 'ત્યાં કોઈ બાઈ માણસ ધૂનામાં પડ્યું છે!'

'હેં!' હું ચોંકી ગયો. અને મારા મનમાં કોણ જાણે કેમ એક વિચાર જ આવી ગયો. 'ત્યારે તો ચોક્કસ એ ઝમકુ જ હશે! એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દિવસ થયાં એ પાછી શૂન્ય જેવી દેખાતી હતી !'

હું એકદમ ઉતાવળે ઉતાવળે તેની સાથે દોડયો.

જઈને જોઉં છું તો કોઈ રબારીએ એક બાઈને પાણીમાંથી બહાર કાઢી હતી. હું એને જોતા જ વ્યગ્રતાથી શૂન્ય જેવો બની ગયો ! ઝમકુ જ.

[૫]

ઝમકુ વિનાનું એકલું જીવન એ ગામડામાં હવે અસહ્ય હતું. એ અનુભવ તો ત્યારે થયો જ્યારે હવે મરી જનારી ઝમકુની અને મારી પણ પાછી નિંદા શરૂ થઈ! આ ગામડું નિંદાનાં નવાં નવાં રૂપ ચલાવતું જ રહ્યું હતું !

અને એ નિંદાએ અનેક રૂપ લીધાં ! માણસ દીઠ એક એક રૂપ ધરે તેમ એ નિંદાએ માણસ દીઠ એક એક રૂપ ધર્યું. મને એક રૂપકકથા સાંભરી. રકતબીજ દૈત્યનો નાશ કરવા ચડેલી ચંડિકા જુએ છે કે એ દૈત્યનું એક એક લોહીકણ એક એક દૈત્યને જન્મ આપે છે!

આવું જ આ પણ ન હતું ? એક એક નિંદા, એક એક અપરસની વાત, એક એક અણઘડ માણસ, એક એક સંસ્કૃતિવિહોણી વ્યકિત, એના મનની એક એક લેરખી–અને એમાંથી જ ઊભો થતો એક એક અજ્ઞાન દૈત્ય ! આ ગામડાની આવી અવસ્થા હતી. ત્યાં જીવન જીવવાની કોઈ વાત જ ન હતી ! હું દિવસો સુધી નદીના કાંઠા ઉપર મંથન કરતો ફર્યા જ કર્યો.

છેવટે મને લાગ્યું કે મારે પોતાને કાંઈક નવું જીવન શરૂ કરવું જોઈએ.

મેં એક નાનું પુસ્તકાલય મારા ફળીમાં વસાવ્યું. . સૌને માટે એ ખુલ્લું મૂકયું. નાનકડો જ્ઞાનદીપ જલાવીને તેની સંભાળ લેતો હું ત્યાં બેઠો ! એટલું એક નાનકડું કામ મેં ઉપાડયું. અને છેવટે એમાથી જ મેં એક આશ્ચર્યોનું આશ્ચર્ય અનુભવ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સેંકડો હજારો લાખો ગ્રંથો મારી સામે આકાશમાં દેખાતા હતા.

એ બધા જાણે બોલી રહ્યા હતા—અમને મુક્ત કરો, અમને મુક્ત કરો, અમે માનવજાતને મુક્ત કરીશું ! એમને તેજબિંદુ આપીશું. વિષબિંદુને વિદારીશું. અમને ઘેર ઘેર લઈ ચાલો, અમે નવાં માનવ આપીશું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સરસ્વતીની સ્થાપના માટે

દેવરાત જનકનો પુત્ર દૈવરાતિ જનક વિદેહી, મિથિલા નગરીમાં રાજ કરતો હતો તે દિવસો તો સ્વપ્ના સમા થઈ ગયા હતા; ત્યારે નગરીની લક્ષ્મીમાં એવી અનુપમ વૈરાગ્યની ભસ્માંકન રેખા દેખાતી હતી, કે ભલભલા મહારથીઓ અને અતિરથીઓ પણ, મિથિલા નગરીનાં વૃક્ષો દેખતાં જ, જાણે કે ભગવી ધજાની છાયામાં આવી જતા. નગરીના ચારે તરફના દ્વાર ઉપર ઊભેલા મહાવિદ્વાનોની સમક્ષ એ વિજયી યોદ્ધાઓ નત મસ્તક બનીને વિદ્યાની શોધમાં આવનારા વિદ્યાર્થીઓ હોય તેમ નગરપ્રવેશ કરતા.

ત્યારે મિથિલા નગરી વિદ્યા અને જ્ઞાનની ભૂમિ હતી. ભલભલા રણજોદ્ધાની સમશેર પણ ત્યાં મ્યાન થઈ જતી. ધનુષની પ્રત્યંચા ઊતરી જતી. ત્યાં વિશ્વામિત્ર વિનમ્ર બની રહેતા. ત્યાં પરશુરામ પરશુ છોડીને આવતા. એ નગરી જનક વિદેહીની હતી. બૃહદશ્વ જનકના સમયમાં પણ એની એ વિદ્યાપ્રતિષ્ઠા નગરીમાં એકચક્રી રાજ ચલાવતી હતી. યાજ્ઞવલ્કય અને ગાર્ગી જેવાનો સંવાદ એક ખૂણેથી બીજે ખૂણે સુધી લોકકંઠમાં બેસીને સંસ્કાર ઇતિહાસ બની ગયો એ એ સમય! ત્યારે પણ 'જનક નગરી એટલે જનક નગરી' એ ઉપમા ગાજતી હતી. એની તોલે કોઈ ન આવે. જનક નગરી એમ કહો એટલે ત્યાં શું હોય એ વગર કહ્યે જ સમજાઈ જાય, ત્યાં જનારો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસ, વિદ્યાની સાચી મૂડી વિના, એક પગલું પણ ન ભરે, એવી એ નગરીની વણલખી પ્રતિષ્ઠા!

પણ આજે એ પ્રતિષ્ઠા સ્વપ્ના સમી બની ગઈ હતી. એ વિદ્યાનું ગૌરવ હવે ત્યાં ન હતું. ત્યાં રાજા હતો, નગરી હતી, નગરી પણ મિથિલા જ કહેવાતી, રાજા પણ જનક રાજા જ કહેવાતો, પણ આજ હવે, એ સમયની ગૌરવકથા ત્યાં ન હતી. ત્યાં રાજા બહુલાશ્વ જનક ગાદી ઉપર હતો. પણ એની પાસે તો દેશદેશના વિદ્વાનો નહિ, દેશ-દેશનાં ઘોડાં આવતાં. કમ્બોજમાંથી, ગાંધારમાંથી, મદ્રપ્રદેશમાંથી, કેસર-ચર્ચિત કાશ્મીરમાંથી, સિંધુ દેશથી, રેવતગિરિથી ને અનેક સ્થળેથી ઘોડાં આવતાં, અને રાજા બહુલાશ્વ એ ખરેખર બહુલાશ્વ બની ગયો હતો. એની અશ્વશાળા તોલે કોઈની અશ્વશાળા ન આવે. એનો એક અશ્વ ફરવા નીકળે અને મિથિલા નગરી તો શું, આખો મિથિલાપ્રદેશ એ અશ્વને નિહાળી રહે!

પણ રાજાનો આ અમર્યાદ શોખ બીજી બાજુ વિદ્યાનાં ઝરણાં સૂકવવા લાગ્યો. હવે મિથિલા નગરીના વિદ્વાનો એ વાત ભૂતકાલની બનતી જતી હતી. હતા, ભાંગ્યું ભાંગ્યું તો પણ ભરૂચ, એ કહેવત પ્રમાણે, મિથિલામાં વિદ્વાનો હતા, પણ એ કોણ હતા ને શું કરતા હતા તેની બહુલાશ્વ રાજાને ખબર ન હતી તો, બહુલાશ્વ રાજાની ઘોડારમાં શું ભર્યું છે તેની વિદ્વાનોને ખબર ન હતી. કાલિદાસ જેને માટે ઝંખી રહ્યો હતો તે લક્ષ્મી સરસ્વતીનો સુભગ યોગ મિથિલામાંથી જાણે વિદાય લઈ રહ્યો હતો!

સરસ્વતીની આ વિદાયને ફક્ત એક જ માણસ હજી થોભાવી રહ્યો હતો!

પણ એ મહાવિદ્વાનનું એકલાનું શું ગજું કે દેશભરમાં ફેલાતું, ને રાજાને આધારે વ્યાપક બનતું, સરસ્વતીની મશ્કરી ભરેલી ઉપેક્ષાનું મોજું એ ખાળી શકે?

गुरुकुल कांगड़ी
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ એકલો એક પુરુષ શું કરી શકે? અને તે પુરુષ પણ જ્યારે શ્રુતદેવ જેવો મહા સ્વમાની હોય, જે કોઈની પાસે હાથ તો ન જોડે, શબ્દ તો ન બોલે, પણ પોતાનું નેત્ર સરખું પણ સામે ન ફરકાવે જ પછી એ મિથિલાપતિ શું, ભારતપતિ હોય તો પણ—એ શ્રુતદેવ એકલપંથી, મહાસ્વમાની, જનમયોગી જેવો, વિદ્યાનો. ઐકાંતિક ઉપાસક, એ આ મોજું શી રીતે ખાળવાનો હતો? ને રાજા કાલસ્ય કારણમ્ ને કોણ અટકાવવાનું હતું?

મિથિલા નગરીમાં એ મોજું વ્યાપક બનતું હતું. સરસ્વતી નગરીમાંથી સરસ્વતીની વિદાયના નુપૂરઝંકાર સંભળાતા હતા. આ મહા વિદ્વાન શ્રુતદેવ, જેનો ઉચ્ચારેલો માત્ર એક જ શબ્દ, વાણીની એટલી બધી શુદ્ધિ, અર્થ, ઔચિત્ય અને કલ્પનારંગ લઈને આવતો કે સાંભળનારને ઘડીભર તો લાગે કે શબ્દ આમ બોલાય! એટલી બધી શ્રુતદેવની સરસ્વતી ઉપાસના હતી. અને છતાં, આ શ્રુતદેવ કોણ છે, ક્યાં રહે છે, શું કરે છે, એ મિથિલા નગરીનો અદ્વિતીય વિદ્વાન છે—એ કોઈ વાતની રાજા બહુલાશ્વ જનકને ખબર પણ ન હતી!

પણ જ્યાંથી વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા વિદાય લેવા માંડે છે ત્યાં અનાર્યતા આવે છે. એક ભાગમાં પ્રવેશેલી અનાર્યતા પછી વ્યાપક બને છે ને છેવટે એમાંથી જ મહાન સંસ્કારહાનિ જન્મે છે! લક્ષ્મી ખોનારા, લક્ષ્મીને પૃથ્વીમાંથી પણ ખોદી કાઢી શકે; પણ સંસ્કાર ખોનારા તો કેવળ ઊંડી ને ઊંડી ગર્તમાં જ જતા રહે! બહુલાશ્વ રાજા જનક પોતાને ત્યાંથી સરસ્વતી પ્રતિષ્ઠાને વિદાય આપીને એક ભયંકર અનાર્યતા સરજી રહ્યો છે, ને સાથે સાથે આવા મહાન યુગદર્શી વિદ્વાનનું પોતે અપમાન કરીને, પ્રજાને પણ ઊંડી ગર્તમાં ધકેલી રહ્યો છે એ વાત ભારતવર્ષમાં એક જણના લક્ષમાં આવી ગઈ. અને એનો કોઈ ઉપાય —યુદ્ધ વિનાનો કોઈ ઉપાય—એ એના સતત ચિંતનનો વિષય થઈ ગયો.

એ એક કોણ? એવી એ અદ્વિતીય લોકકલ્યાણી શક્તિ કોની?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

—માત્ર કોઈ કોઈ ઋષિમુનિ જાણે છે કે શ્રીકૃષ્ણના હૃદયમાં આ વાત આવી ગઈ છે. એને આ શ્રુતદેવનું પરમ સામર્થ્ય સમજાયું છે. રાજા બહુલાશ્વ જનકની એક પક્ષી મનદોડ સમજાણી છે.

એનો કોઈક ઉપાય એ પોતાની રીતે કરશે.

પણ કઈ રીતે એનો ઉપાય કરશે? માત્ર એની અકળ રીતની કોઈ જ ગણતરી કરવી નકામી છે!

[૨]

સેંકડો, હજારો ને લાખો દીપમાલાઓથી શણગારેલી, ભવ્ય દ્વારિકા નગરી જાણે કે કોઈ પ્રશાંત, ગૂઢ છાયામાં બેસી ગઈ હોય તેમ અવાજવિહોણી થઈને તદ્દન નીરવ બની ગઈ હતી. જ્યાં દિવસે સેંકડોની હાથીસેના ઊભી રહેતી, તુરંગો હણહણતા, માણસોની ધમાલ જામતી, તે મહાન કૃષ્ણભુવન અત્યારે તદ્દન શાંત હતું. ભવ્ય મહાલયના દ્વારની પાસે કેવળ બે દ્વારપાળ પોતાની સોનેરી ગદાને અવલંબીને શાંત ઊભા હતા. ઉપર આકાશમાં લાખો તારા પ્રગટી નીકળ્યા હતા. નીચે પૃથ્વી ઉપર સરોવરમાં સેંકડો કમળો ખીલ્યાં હતાં. પણ એ બધાં જ અત્યારે મૂંગાં મૂંગાં ઊભાં રહી ગયાં હતાં. આકાશમાં પરમ વિજયી સુદર્શન ચક્ર એકલું, ગાઢ અંધકારમાં ચાલ્યા જતા કોઈ પ્રકાશના રેલા સમું, કોઈ મહાન ગરુડરાજની છટાથી, નગરી ઉપર વિહરી રહ્યું હતું.

એ સિવાય સર્વત્ર ગાઢ અંધકાર હતો. સુમસામ શાંતિ હતી. ક્યાંયથી કોઈનો જરા પણ અવાજ સંભળાતો ન હતો.

એ વખતે અચાનક શ્રીકૃષ્ણની આંખ ઊઘડી ગઈ અને તેમણે તરત જ અવાજ આપ્યો: 'કોણ છે દ્વાર ઉપર?'

અવાજ સાંભળતાં જ બે–ચાર દ્વારપાળો દોડતા આવ્યા.

'દારુક ક્યાં છે?' તરત સીધો જ પ્રશ્ન આવ્યો. શ્રીકૃષ્ણનો મહાન રથી દારુક તો અત્યારે પોતાના ભવનમાં અને નિદ્રામાં હોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકે. પણ શ્રીકૃષ્ણની દારુકપૃચ્છાનું રહસ્ય જાણનારો એક વૃદ્ધ દ્વારપાલ તરત બોલ્યો: 'પ્રભુ! એને બોલાવવા એક સૈનિક ગયેલ છે. હમણાં આવશે.'

થોડીવાર થઈ ત્યાં તો દારુક આવી પહોંચ્યો. પોતાને આવે વખતે શ્રીકૃષ્ણ બોલાવે ત્યારે શી વાત હોઈ શકે, એ આગલી-પાછલી અનેક વસ્તુથી જાણીતો થઈ ગયેલો દારુક, રથ જોડીને જ આવ્યો હતો. બે મહાન ઉત્તુંગ શ્યામ અશ્વોની જોડી મહાન સોનેરી રથને લઈને, ત્યાં કાનસુરી આપતી બહાર ઊભી રહી ગઈ હતી.

'પ્રભુ!' દારુકે આવતાં વેંત હાથ જોડયા.

'ચાલો,' એટલું જ બોલીને શ્રીકૃષ્ણ ઊભા થયા. હજી તો કોઈ જાણે કે શી વાત છે ને શાની વાત છે, તે પહેલાં એ રથમાં ગોઠવાઈ ગયા. બોલ્યા વિના જ દારુકે રેશમી રાશ હાથમાં લીધી, ને જરાક જ પાછળ જોયું.

'મિથિલા નગરી તરફ દારુક! ઝડપથી લેજે!'

દ્વારપાલો આશ્ચર્યમાં નમી રહ્યા. શું હતું એ પૂછવાનો રિવાજ ન હતો. કાંઈક હતું એટલું અનુમાન જ એ કરતા રહ્યા. અને ત્યાં તો એક ક્ષણમાં રથ અદશ્ય પણ થઈ ગયો.

[૩]

આવી ઘોર અંધારી મધરાતે કૃષ્ણનો રથ ઊપડી ગયો, એ વાત ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં આખા મહાલયમાં ચર્ચાવા માંડી. મિથિલા નગરી તરફ કોઈ દુશ્મન જાગ્યો હોય તેવા ક્યાંય સમાચાર ન હતા; ત્યાં કોઈ મહાન ભક્તજન પાક્યો હોય તેની પણ હવા આવી ન હતી; કોઈ દ્રૌપદી ચીર માટે પ્રાર્થી રહી હોય તેવું પણ જાણમાં ન હતું; છતાં કોઈને કાંઈ પણ કહ્યા વિના, અને તે પણ અચાનક જ, આમ એકલા એકલા શ્રીકૃષ્ણ સીધાવી ગયા, એ વાત ઉપર અનેક અટકળો થવા માંડી. ને હજી તો પૂરી ઘડી અર્ધઘડી પણ વીતી નહિ, ત્યાં બળરામને કાને એ વાત આવી. તેને તરત થયું કે શ્રીકૃષ્ણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકલા અચાનક ઊપડી ગયા છે માટે પ્રસંગ જેવો–તેવો ન હોય. તેમણે પાંખાળા ઘોડા જોડાવીને તરત રથ તૈયાર કર્યો. ને પાછળ જ દોટ મૂકી.

એ ઘડીમાં તેણે શ્રીકૃષ્ણના રથનો અવાજ પકડ્યો, ને તરત શંખનાદ કર્યો. બળરામનો શંખનાદ સાંભળતાં જ શ્રીકૃષ્ણ થોભી ગયા. બળરામ આવી પહોંચ્યા. એની ઉતાવળી રોષભરી વાણીને માટે શ્રીકૃષ્ણ તૈયાર થઈને બેઠા હતા. પણ ત્યાં તો બળરામની આર્દ્રવાણી સાંભળતાં જ એ નવાઈ પામ્યા.

'અરે ભાઈ! ભાઈ! મારો શું વાંક છે કે તું મને સાથે લીધા વિના એકલો જ આમ સાહસ કરવા ઊપડી જાય છે? શું મારો પણ તને વિશ્વાસ નથી? બીજાનો તો ઠીક, પણ હવે મારો વિશ્વાસ પણ ગયો એમ? આમ ક્યાં જવાનું છે?'

શ્રીકૃષ્ણ હસી પડ્યા: 'અરે મોટાભાઈ! આ તો બે ઘડીનું કામ છે. હું મિથિલા જઈને આ આવ્યો! તમે નાહકના શું કરવા ઉતાવળા થયા? તમે ઉતાવળા થયા છો, ત્યારે દ્વારિકામાં તો કોણ જાણે કેટલો ઉહાપોહ થયો હશે? ભલું હશે તો સૈન્યો જ તૈયાર થતાં હશે!'

'તૈયાર થતાં હશે?... હમણાં સૈનિકો આંહીં દેખાશે?'

'અરે! અરે! પણ એવું છે શું?'

'એ અમને શી ખબર? એ ખબર તો તને છે ભાઈ! અને તેં તો કોઈને વાત જ કરી નથી. મિથિલામાં શું છે એ તો તું કહે ત્યારે ખબર પડે! શું કોઈ મહાન અસુર ત્યાં આવ્યો છે? કોઈ મહા અધર્મ થયો છે? શું છે?'

'અરે ભૈ! કોઈ અસુરે નથી આવ્યો, કોઈ રાક્ષસ પણ નથી આવ્યો, તમે નાહકના ઉપાધિ કરીને બેઠા છો!'

'પણ ત્યારે છે શું? મિથિલાપતિએ યાદ કરેલ છે?'

'અરે! કોઈએ યાદ પણ કરેલ નથી. ત્યાં એક વિદ્વાનને મળવા માટે હું ઊપડ્યો છું. એ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. બસ, હવે તમે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાત જાણી લીધી છે તો પાછા ફરો. ને સૌને દ્વારકામાંથી આવતા પાછા ફેરવો!'

'પણ વિદ્વાનો દ્વારકામાં ક્યાં ઓછા છે કૃષ્ણ! કે છેક મિથિલા નગરીમાં એને મળવા માટે દોડવું પડે? ને તે છતાં તમારે મળવું જ હોય તો દારુકને મોકલો, રથ લઈને, તે વિદ્વાનને આંહીં તેડી લાવે! પછી તમતારે ચર્ચા કર્યા કરજો ને! પણ નગરીને અત્યારે રેઢી મૂકીને આ જોખમ વહોરવાનું? અને તે પણ આવે સમયે જ્યારે માથે અરિનાં નગારાં વાગે છે! વિદ્વાનને બે દી પછી ન મળાય?'

'તમે સમજ્યા નથી, મોટાભાઈ! આ મિથિલા નગરીનો વિદ્વાન એ જેવો–તેવો વિદ્વાન નથી. સાક્ષાત્ સરસ્વતી પોતે એનાં દર્શન કરવા આવે છે. એના મોંમાંથી નીકળતો એક શબ્દનો માત્ર ઉચ્ચાર જે સાંભળે, તેને વાણીની મધુરતાનો અવધિ દેખાય! એવી એની વાણી છે. આપણને થાય કે આપણે બોલીએ છીએ એ તે કાંઈ બોલી છે? એવા વિદ્વાનને મળવા માટે, આપણે જવાનું હોય; એને આંહીં બોલાવવાના ન હોય. ને બીજું પણ એક કારણ છે. આવો વિદ્વાન પોતાને ત્યાં છે એ મિથિલાના રાજા બહુલાશ્વ જનકને તો ખબર પણ નથી!'

'એટલે તમે શું એને ખબર દેવા જાઓ છો?'

'ના રે! હું તો પેલા વિદ્વાનને મળવા જાઉં છું. લાખો તુરંગોના સ્વામી એ રાજાને મારાથી એમ કેમ કહેવાય કે તમારે ત્યાં આવો વિદ્વાન વસે છે... ને તમને તેની ખબર નથી!'

'એટલે તમે આ વિદ્વાનને મળીને પાછા આવશો. બસ? આટલા માટે આવી મોટી મુસાફરી? અને તે પણ આવે અકાળ સમયે?'

'જેમ ધર્મ માટે કોઈ અકાળ નથી, તેમ મોટાભાઈ! ધર્મના પણ શિરછત્ર સમા વિદ્વાનને મળવા માટે, કોઈ જ અકાળ નથી. ધર્મને પણ સ્રોતરૂપે જે નિરંતર વહેતો રાખે છે, તેવો વિદ્વાન, જે દેશમાં અવગણના પામે, તે દેશનું પછી આવી બને! એટલે મારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જવું જોઈએ. તમે પાછા ફરો!'

'આ વિદ્વાન કોણ છે કૃષ્ણ?'

'એનું નામ શ્રુતદેવ. એણે વિદ્યાને સાક્ષાત્ નિરખી છે. એના શબ્દોચ્ચારમાં જ સરસ્વતીની વાણીનો ઝંકાર દેખા દે છે. એની એક એક વાત, એના હજારો જીવનનો અનુભવ કહી શકે છે. એની વાણી એ વાણી રહી નથી, એ દેવવાણી બની ગઈ છે. ને રાજા બહુલાશ્વ જનકને આ ખબર પણ નથી!'

'અરે! તો એ વિદ્વાન પોતે જ એક દિવસ જઈને રાજા પાસે ઊભો રહે—તરત રાજા એના પગમાં પડશે. માત્ર આટલા માટે તમે ત્યાં જાઓ, ને આવી મુસાફરી કરો, એ વાત તો કાંઈ મગજમાં બેસતી નથી!'

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું: 'આપણે ત્યાં હજી મોટાભાઈ! આપણે વિદ્વાનો જોયા નથી, એટલે એમ લાગે. જેમ ભક્તજન પોતાના ભગવાનને, તેમ એ પોતાની વિદ્યાને એક જરા જેટલો પણ વ્યવહારરંગ આપીને એને હીણી બનાવવા માગતા નથી. વિદ્યા એટલે વિદ્યા. ભક્તિ એટલે ભક્તિ. એને બીજો વ્યવહાર શું? બીજો રંગ પણ શું? એક જ રંગ અને તે વિદ્યાનો. એટલે તમે પાછા ફરો. હું આ વિદ્વાનને જો ન મળું તો મને ચૌદલોકમાં પછી બીજા કોઈને મળવાનો આનંદ જ નહિ રહે. મારે તો એને મળવું છે!'

'અને કહોને કે મિથિલાપતિને પણ એ વાત તમારે સંભળાવવી છે! સંભળાવવી હોય તો ભલે, પણ જો જો હો, હવે આ સમો યુદ્ધનો રહ્યો નથી!'

'ના ભાઈ ના, મારે મિથિલાપતિનું કામ નથી. મારે તો આ વિદ્યાપતિને મળીને પાછું ફરવું છે. મિથિલાપતિને આ વાત કહેનારો હું કોણ? પણ હવે તમે મને રોકો મા! મેં તમને વાત કહી છે તે જ છે. તમે પાછા ફરો.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૪]

બલરામ પાછા ફર્યા. શ્રીકૃષ્ણનો રથ ઝપાટાબંધ મિથિલા નગરીના દરવાજે જઈને ઊભો. શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કર્યો કે મિથિલાપતિને મળીને પછી શ્રુતદેવને મળવા જવું, એના કરતાં વધારે મોટું અપમાન વિદ્યાનું બીજું કોઈ હોઈ શકે નહિ. મિથિલાપતિને ખબર નથી કે પોતાને ત્યાં કેવો મહાન વિદ્વાન વસી રહ્યો છે એટલે એને વાત તો કરવી છે, એ વાત કરવા માટે તો આ ફેરો છે, પણ તે વાત વિદ્યાનો મહિમા સ્થાપીને, એને પરોક્ષ રીતે સંભળાવવાની છે. આમ નહિ. એમણે દારુકને કહ્યું: 'દારુક! રથને બારોબાર લઈ લે!'

'પણ પ્રભુ! મિથિલાપતિ બહુલાશ્વ જનકની તુરંગશાળા આ બાજુ છે, ને ત્યાં જ એનો મહાલય છે. પેલા સોનેરી કુંભો ચળકે!'

'એ ભલે ચળકતા રહે... આપણે તો પેલી નદીને કાંઠે, જોને ત્યાં, એક નાની પર્ણકુટિ દેખાય—ત્યાં રથ લેવાનો છે.' શ્રીકૃષ્ણે પોતે જ અંગુલિનિર્દેશ કરીને રથને દોરાવ્યો.

મિથિલાપતિને આમ તારવીને જવાનું રહસ્ય દારુકને કાંઈ સમજાયું નહિ. પણ એને તો માત્ર રથ હાંકવાનો હતો.

ઝળાંહળાં થતો સોનેરી રથ, શ્રુતદેવ મહાપંડિતને આંગણે આવીને ઊભો રહ્યો. અને સૂર્યનાં પ્રકાશકિરણોએ રથ ઉપર પડીને રેલાવેલી સોનેરી નદીનો પ્રવાહ, એટલામાં જાણે ઝળાંહળાં થતો થંભી ગયો હોય તેમ, એક અનુપમ દૃશ્ય ત્યાં ખડું થઈ ગયું. સોનાને મોહી પડેલા સેંકડો માણસો એ રથ જોવા માટે જ ત્યાં ઊભા રહી ગયા!

મિથિલાનગરીમાં જ્યાં શ્રોત્રિય વિદ્વાનો માટે ટોળાં વળતાં, ત્યાં આ દૃશ્ય જ અત્યારની વાત કહી જતું હતું.

વર્ષો થયાં જ્યાં કોઈ સારું પંખી કે સારું પશુ પણ ફરક્યું ન હતું, જ્યાં ફરકવાની કોઈને ટેવ જ ન હતી, જ્યાં પંડિત શ્રુતદેવ પોતાના જેવા એકાદ-બે શિષ્યો સાથે, અનંત આકાશમાં સૂતેલા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માનવના અતીન્દ્રિય ભાવોને પણ વ્યક્ત કરી શકે તેવા, અભિનવ શબ્દોના મધુરતમ તેજદેહને નીરખતા, સમાધિસ્થ જેવા બેઠા રહેતા. ત્યાં કોઈ દિવસ નહિ ને આજે એક રથને અચાનક ઊભેલો જોઈને સૌ નવાઈ પામ્યા. પણ એટલામાં તો રથમાંથી ઊતરતી તેજોમૂર્તિને જોતાં જ સૌની નવાઈ આશ્ચર્ય-ઉદધિમાં પલટાઈ ગઈ. શ્રીકૃષ્ણ પોતે અડવાણે પગે, શ્રુતદેવને મળવા માટે જાણે ચાલતા નહિ, પણ દોડતા આવી રહ્યા હતા!

'અરે! આ તો દ્વારકાંધીશ પોતે'... એમ કોઈ શિષ્યનો શબ્દ બોલાયો ન બોલાયો, ત્યાં તો શ્રુતદેવની સમક્ષ આવી નમી પડેલા શ્રીકૃષ્ણનો અવાજ આવ્યો: 'પણ વિદ્યાધીશ પાસે કોઈ દ્વારિકાંધીશ નથી; હું તો શ્રુતદેવ મહાપંડિતનું સાન્નિધ્ય સેવવા માટે આવ્યો છું, હું દ્વારિકાથી આવ્યો છું, પણ દ્વારિકાંધીશ તરીકે નહિ.'

તે દિવસે મિથિલા નગરીમાં એક જ વાત ચોરે ચૌટે, ચોકે, મહાલયોમાં, મહાજનોમાં, પણ્યવીથિકામાં, બધે ચર્ચાઈ રહી: 'દ્વારકાંધીશ શ્રીકૃષ્ણનો સોનેરી રથ શ્રુતદેવ પંડિતની ઝૂંપડી પાસે ઊભો છે!'

[૫]

આ ખબર રાજા બહુલાશ્વ જનકને પડચા અને એના મનમાં એક હજાર મણ સીસાનો રસ રેડાઈ ગયો. પોતે મિથિલા જેવા મહા-રાજ્યનો પતિ આંહીં હાજર હતો છતાં, પોતાના મહાલયને તારવીને શ્રીકૃષ્ણનો રથ, એક ગરીબ પંડિતને ત્યાં જઈને ઊભો રહ્યો, એ બતાવે છે કે એ પંડિત જેવો-તેવો ન હોય! જેને મળવા માટે છેક દ્વારિકાથી શ્રીકૃષ્ણ પોતે આવ્યા, ને આવીને ત્યાં જ થોભી ગયા, એ મહાપુરુષ કોણ છે એની પોતાને ખબર પણ નથી, એ વાત એના મનમાં હવે ઊગી નીકળી; ને એનું મન ભારે ભારે થઈ ગયું!

એના પગ પણ હવે ત્યાં જવા ઊપડતો નથી!

પણ શ્રીકૃષ્ણ જેવા આવ્યા છે ને પોતે જાય નહિ તો તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અવિવેકની અવધિ થાય, એટલે પોતે બીજે જ દિવસે પ્રભાત થતાં જ ત્યાં જઈ ને ઊભો રહ્યો !

જઈ ને બે હાથ જોડયા: 'ભગવન્! મારે ત્યાં કેમ નહિ? મારો અપરાધ શું?'

શ્રીકૃષ્ણને તો આ વાત જ જોઈતી હતી. જે મહાપંડિતની ઉપેક્ષા રાજાએ કરી હતી, અને જે મહાપંડિતના મહાસ્વમાની સ્વભાવ વિષે, એને કાંઈ ખબર જ પડી ન હતી, તેના વિષે જ, રાજા વગર કહ્યે સમજી જાય એવી રીતે, વાત મૂકવાની તક તરત તેમણે પકડી:

'હે મિથિલાપતિ! હું તો આંહીં આ વિદ્યાપતિનું સાન્નિધ્ય સેવવા માટે આવ્યો છું. તમે મહાભાગ્યવાન છો કે તમારે ત્યાં તો આવાં રત્ન રહે છે! ને તમને હમેશાં એમનું સાન્નિધ્ય મળી રહે છે!'

'અરે! પણ પ્રભુ! હું તો મહાકમનશીબ છું કે આ રત્નનું તેજ હજી મેં તો જોયું જ નથી! મારા જેવો મહામૂર્ખ કોણ, કે જેને આ વાતની ખબર જ પડી નથી. આજે તમે કહ્યું ત્યારે તો આ વાતની ખબર પડી! મારા જેવો કોણ?'

'પણ તો આપણે એ તેજ સાથે જ જોઈએ!'

'પણ પ્રભુ, પહેલાં મારા મહાલયે પધારો ને આપણે સાથે આંહીં આવીએ!'

'ના રાજન્! આંહીંથી હું હવે ખસી શકું નહિ. આંહીંના વિદ્યારસ માટે તો હું આવ્યો છું! હજારો મહાલયો આ પર્ણકુટિની તોલે ન આવે. આ તો શ્રુતદેવ મહાપંડિતની પર્ણકુટિ કે જ્યાં સરસ્વતી પોતે પણ વીણાઝંકાર કરવા, દિવસમાં એક વખત તો આવે આવે ને આવે!'

મિથિલાપતિ ને શ્રીકૃષ્ણ બન્ને એક સાથે શ્રુતદેવને નમી રહ્યા.

નમી રહેલા શ્રીકૃષ્ણના અંતરમાં વિચાર આવી રહ્યો હતો: વિદ્યાનો મહિમા રાજા સમજ્યો ખરો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જૂનાં સંસ્મરણોનું એક પાનું !

મને ઘણી વખત થાય છે કે જો એનાં થોડાંક પણ સંસ્મરણો મેં નોંધી લીધાં હોત ! એના જમાનાનું સાચું કે ખોટું ગમે તેવું ચિત્ર એ આપી જાત એ વાત મહત્ત્વની ન હતી. પણ વધુ કિમ્મતી વાત તો આ હતી કે એક માનવના અંતરની અતિશય રમણીય કરુણ કથા, એમાંથી ઊભી થાત ! અને માનવની કરુણકથા જેવો વૈભવ બીજે ક્યાં જડવાનો હતો ?

લાંબો, સુક્કો, ઝાંખો એવો એનો ચહેરો આજે પણ યાદ આવે છે. એની આંખે એ વખતે ઝાંખ આવી ગયેલી. અવસ્થાએ પણ ઠીક ઠીક ઘા કરેલા. એટલે એ શરીરે સાવ નંખાઈ ગયો હતો. છતાં દરરોજ સાંજે દરવાજા બહારની એક નવરાધૂપની હોટેલમાં, એક જુનવાણી ખુરશી ઉપર, પાસેના ત્રણ ટાંગ મેજ ઉપર પોતાનો, તૂટેલો પ્યાલો ને ફૂટેલ રકાબી લઈને એ ચા પીતો બેઠો જ હોય ! અચૂક બેઠો હોય. શિયાળો ઉનાળો ચોમાસું ત્રણે ઋતુઓ એને મન સરખી હતી. હોટલવાળો દેવજી પણ અરધિયાણુ પૈસાના નિત્ય મહેમાનને ઓળખી ગયો હતો. અરધિયાણુ પૈસાનો એટલા માટે કે ક્યારેક એ પૈસા આપતો; ક્યારેક ન પણ આપતો. જૂની પ્રીતને આધારે દેવજી પણ એની આ અનિયમિતતા ચલાવી લેતો.

એનું નામ રાઘવ. રાઘવ નાયકના પ્રેમ ભરેલા નામથી એને સૌ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ બોલાવતા. એની રંગભૂમિનો જમાનો યાદ રાખનારા વૃદ્ધો તો હજી પણ એના જમાનાને ભૂલ્યા ન હતા. જમાનો બદલાઈ ગયો હતો એ ખરું; માણસો પણ બદલાઈ ગયાં હતાં એ પણ ખરું; ફેશન બદલાઈ ગઈ હતી, એ પણ સાચું; નાટકો મરી પરવાર્યાં હતાં, એ પણ હકીકત; છતાં રાઘવ નાયકે હજારોની આંખમાં એક દિવસ આંસુ આણ્યાં હતાં. એણે જ સેંકડોને રંગભૂમિમાં રોવરાવ્યા હતા. અને એ જ રાઘવ નાયક જ્યારે હસાવતો, ત્યારે લાગતું કે દુનિયામાં દુઃખને આવ્યાં ને વર્ષો થઈ ગયાં હશે!

એમાં પણ એની વહુ જ્યારે જોવા આવી હોય અને છોકરો ને છોકરી આગલી પાટલીમાં બેસીને એને પોતાનો વેષ ભજવતો જોતાં હોય, ત્યારે રાઘવ એવો ખીલતો, કે જોનારા કહેતા કે. એ રાઘવ નાયક છે એમ કોઈ માની શકે જ નહિ. એક વખત એ મિથિલાપતિના નાટકમાં ઊતર્યો, એણે પંડિત શ્રુતદેવનો સ્વાંગ એવો તો અજબ રીતે ભજવ્યો હતો કે જોનારા એ સ્વમાની, શબ્દે શબ્દમાં શુદ્ધ, સરસ્વતીના મહાન ઉપાસકનું ગૌરવ દિવસો સુધી ભૂલી શક્યા ન હતા. રાઘવ અજબનો નટ હતો. એ વેષ ભજવતાં પોતાની જાતને જ ભૂલી જ જતો.

પણ આ રાઘવ નાયકને પોતાના જમાનાનાં સંસ્મરણો કહેતો સાંભળવો એ જીવનની એક અનોખી જમોજ હતી. એ વખતે એ જીવનની એવી એવી વાતો આપતો કે એ અતળ ઊંડાણમાં ક્યાંની ક્યાંથી આવે છે એ વિષેનું આશ્ચર્ય થઈ જતું! એક અદ્ભુત રંગદર્શી પોતાના જમાનાનું સુંદર ચિત્ર ખડું કરીને જ્યારે કોઈક વખત એ કરુણ સ્મિત છાંટથી એનો અંત લાવતો . . . 'અને એ સઘળું જ ચાલ્યું ગયું!' એમ હાથના એક અભિનયથી સર્વનાશની મુદ્રા કરતાં એ વાક્ય એ બોલતો, ત્યારે તો લાગે કે પોતાના જમાનાને જાણે એ પ્રત્યક્ષ ચિત્રમાં જોઈ રહ્યો છે! એ આવી આપવીતી કહેતો ત્યારે જાણે પળે પળે એ જીવન ફરીને જીવી રહ્યો હોય તેમ લાગી આવતું!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાઘવની વહુ ફૂલકુ તો માયાળુ ને પ્રેમાળ હતી. અને રંગભર્યાં જીવનની પણ અજબ શોખીન હતી. નાટક તો એ હમેશાં જોવા આવતી. પણ જ્યારે રાઘવ નાયક મુખ્ય પાઠમાં આવવાનો હોય ત્યારે તો એ બની ઠનીને આવતી. એને રાણીવેષ સિવાય બીજા વેષમાં ભાગ્યે જ કોઈએ જોઈ હશે. પણ જેવી એ શોખીન, રંગદર્શી અને રસીલી હતી, તેવી જ બુદ્ધિમાં કાંઈક મંદ હતી. એનો લાડભર્યો પ્રેમ મૂર્ખાઈની પરિસીમા ઉપર અટકતો. એનું પરિણામ રાઘવને સહન કરવું પડ્યું. પોતાના જે એકના એક છોકરા ઉપર એણે આ અજબ જેવી કલાનો તંતુ ચાલતો રાખવાનો મનસંકલ્પ કર્યો હતો, અને જે વાત એને જીવનમાં જીવનથી પણ જાદે પ્યારી હતી, તે વાતમાં જ એ માર ખાઈ ગયો. એનો છોકરો નંદજી — એને સૌ હુલામણા નામે નંદજી કહીને બોલાવતા, ને પછી એ જ નામ થઈ ગયું હતું, એનો છોકરો નંદજી સતર વર્ષની વયે ‘એક દાન દસ’ ગોખતો હતો ને ‘માસ્તર’ ત્રણ કલાક ભણાવવા આવતા છતાં એને એ પણ યાદ રહેતું ન હતું. ફૂલકુ કહેતી કે માસ્તરો બધા ભણાવવા આવતા નથી, પણ નાટક જોવા માટે જ આવે છે, નહિતર નંદજીને આટલું ન આવડે એવું હોય? એ શું કાંઈ ઠોઠ છે? ને ઠોઠ હોય તો આટલાં બધાં ગાયનો એને ક્યાંથી મોંએ હોય?

નોકરિયાત ને આસપાસ ફરવાવાળા પણ નંદજીનો જ પક્ષ લેતા. એટલે પાંચ પંદર દિવસે માસ્તરો બદલાતા રહેતા ને નંદજી તો હતા ત્યાં ને ત્યાં જણાતા !

નંદજીને આંક ને વાચન કાંઈ ન આવડે તેનો પણ રાઘવ નાયકને બહુ અફસોસ ન હતો. પણ નાટકની રંગભૂમિમાં પણ એ એવું કઢંગું, ભયંકર અને બેહૂદું અનુકરણ કરતો કે સૌ એને સાંભળીને હસી પડતા ! સૌને લાગતું કે આ ભાઈ નાટકભૂમિમાં ઊતરશે ત્યારે બાપનું નામ બોળશે ! પણ અજબ જેવી વાત હતી કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફલકુને એ એમ જણાતું ન હતું. એ માનતી કે છોકરો બાપના ધાકને લીધે ખીલી શકતો નથી, બાકી જ્યારે ખીલશે ત્યારે એ જ ખીલશે!

પણ પ્રેમના આ ગાંડી ફિલસૂફીએ નંદજીને મૂરખ રાખ્યો. અને પોતાના છોકરાની સૌ જાણી જોઈને નાનમ કરે છે એ જોઈને ફલકુને આકરી ને આકરી રાખી. અને રાઘવ નાયકને સ્વપ્નના ભંગાર વીણનારો હતાશ આદમી કરી નાખ્યો!

અજબ જેવો નટ, જે જીવનના અંતરંગે અંતરંગને રંગભૂમિ ઉપર સજીવન કરીને, હજારોને હસાવતો, રડાવતો, ઉશ્કેરતો, મોહ પમાડતો, મૂરખ બનાવતો, ડાહ્યા બનાવી દેતો, વેરાગી કરી નાખતો, રાગમાં ગાંડા કરી દેતો, બોલમાં ઘેલા બનાવી દેતો, એવો અજબ જેવો નટ, પોતાના કુટુંબજીવનનાં માત્ર ત્રણ જ પાનાં બરાબર બંધ બેસારી શકતો ન હતો, અને છેવટે બંધ બેસારી શક્યો નહિ, અને એને પરિણામે એ જીવન જીવી તો ગયો, પરંતુ એના મનથી એ હારી ગયો! વિચિત્ર ઘટના! લાગે કે માણસ પરિસ્થિતિનો સ્વામી છે, અને છતાં દાસનો દાસ છે!

રાઘવ પોતાનાં એ સંસ્મરણોની કથા જ્યારે કહેતો ત્યારે સાંભળનારા સૌ એકચિત્ત થઈ જતા. રાઘવ નાયકને મેં એમ ઘણી વખત ત્યાં બેસીને સાંભળ્યો હતો. એને સાંભળતાં જ લાગતું કે એ પળે પળે પોતાનું અનોખું જીવન જીવી રહ્યો હતો. અને એની ચારે તરફ વહી રહેલો દુનિયાનો મહાગંભીર નદ તો એની ચિત્તસૃષ્ટિમાં જાણે ક્યાંય સ્થાન જ પામ્યો નથી! કેવો અજબ આદમી! કેટલો ડાહ્યો અને કેવો ગાંડો! પણ દુનિયામાં ડાહ્યા અને ગાંડા એવા મિશ્રણવાળા માણસો જીવી શકે છે. નથી જીવી શકતા કાં કેવળ ગાંડા. કાં કેવળ ડાહ્યા! એ બિચારા પોતાના વિશિષ્ટ જીવનમાં પોતે ખલાસ થાય છે ને લોકોને તો એક જોણું વધારે મળે છે... એટલું જ!

એક વખતની વાત છે. શિયાળાની ઠંડી કાતિલ રાત્રિઓ ચાલતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી અને ગામમાં કોણ જાણે ક્યાંથી એક નાટક કંપની ટપકી પડી હતી. એના લપેડા લગાવેલા છોકરાઓ ગામમાં ફરવા નીકળતા ને રંગભૂમિનું આકર્ષણ જમાવી રહ્યા હતા. એ વખતે ઘણું કરીને એમણે પોતે જ પ્રગટ કરેલો કોઈક રાજાનો નાટક નાખ્યો હતો. એ નાટકનું આકર્ષણ થયું એટલે એ લોકો તો રહી ગયા. ને એક પછી એક નાટક નાખવા મંડ્યા.

એમાં નાટક કંપનીએ કોણ જાણે કઈ રીતે વીર વિક્રમનું નાટક નાખ્યું. વીર વિક્રમનો પાઠ તો રાઘવ નાયકનો ભજવેલો જોનારા અનેક માણસો હજી ગામમાં હતા. એટલે એ નાટક પડ્યું ને વખણાયું પણ ખરું. પણ અનેક માણસો બોલવા મંડ્યા કે વીરવિક્રમ તો એક જણો થતો, એના જમાનામાં, અને તે રાઘવનાયક! બીજા વીર વિક્રમ થાય તેમાં એ રંગ કોઈ દિવસ હવે આવે નહિ! ગાદી ઉપર વીર વિક્રમ થઈ ગયો, ને નાટકની રંગભૂમિ ઉપર રાઘવ નાયક થઈ ગયો! એ બતાવે તો આ લોક પણ જાણે કે આનું નામ રાજાપાઠ! આ વીર વિક્રમ!

રાઘવ નાયકે આ સાંભળ્યું. ને એને પણ કોણ જાણે ક્યાંથી અજબ જેવું શૂર ચઢ્યું. એનો દેહ તો હવે જર્જરિત થઈ ગયો હતો. ફલકુ તો પછી પાછળથી જ્યારે એ પૈસા બૈસા બધું ખોઈ બેઠો, ત્યારે કહેવાતું હતું કે ભાગી ગઈ હતી. અને એનો છોકરો નંદજી તો ગાંડાની જેમ ગમે ત્યાં રખડતો. એટલે રાઘવ નાયકને ઘર ગણો, બાર ગણો, વાતચીતનું ઠેકાણું ગણો, પ્રેરણાસ્થાન ગણો, કે છેવટે વખત ગાળવાનું સ્થાન માનો, પણ તે આ દેવજીની હોટેલ જ હતી. એક સાંજે એ એમ બેઠો હતો ત્યારે ઘણાએ એને કહ્યું: 'રાઘવ નાયક! એક વખત રાજા વીર વિક્રમ બતાવો. એક જ વખત! એ આંખમાં બેસી ગયેલો વીર વિક્રમ અમારે ફરીને જોવો છે!'

રાઘવ દુઃખભર્યું મીઠું હસ્યો: 'અરે ભાઈ! એ રંગત, એ જમાવટ, એ જમાનો, એ વાત, એ છટા, એ કાંઈ હવે આવે? એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો એક સ્વપ્ન થઈ ગયું! હવે ઊતરવું એટલે ફીફાં ખાંડવાનાં અને પછી પોતાની લાક્ષણિક સર્વનાશની પેલી મુદ્રાનો હાથ અભિનય કરતાં ઉમેર્યું: 'એ બધું તો ગયું! હવે એ પાછું ફરે!'

'રાઘવ નાયક! કોઈ ફર્યું છે કે એ ફરે?' કોઈકે કહ્યું: 'પણ જીવતો જીવ છે, કોઈક વખત એ રંગતનો પડછાયો જોવાનું મન તો થઈ આવે. આજે એ વખત છે!'

રાઘવ નાયક કેટલી ય વાર સુધી બોલ્યાચાલ્યા વિના આકાશ સામે જાણે કાંઈક જોતો હોય તેમ જોઈ રહ્યો: પછી દુ:ખભર્યું મીઠું હસી પડયો: એનું એ દુ:ખભર્યું મીઠું હસવું કોઈક વખત પોતાની એક એવી અનોખી કરુણછાંટ જાળવતું, કે એ સાંભળતાં જ હૃદય હાલી ઊઠે! અત્યારે એ એવું જ કરુણ દુ:ખભર્યું મીઠું હાસ્ય હસી રહ્યો હતો. પછી એ બોલ્યો: 'સૌને બહુ મન છે તો ભલે. આવતી કાલે આપણે ઊતરીશું!' અને પછી સ્વગત બોલતો હોય તેમ એણે ધીમે શબ્દે ઉમેર્યું: 'જોવાવાળા તો અનેક હશે... પણ જોવાવાળી હવે ક્યાં છે? અને તેના વિના...' રાઘવ નાયકે વાક્ય પૂરું ન કર્યું. એનું ચિત્ત ઊંડે ઊંડે જાણે કાંઈક શોધી રહ્યું હતું!

બીજે દિવસે જ્યારે ગામમાં ખબર પડી કે રાઘવ નાયક પોતે વીર વિક્રમનો પાઠ લેવાનો છે, ત્યારે ગામ આખું તો ઠીક, પાંચ પાંચ દસ દસ ગાઉથી લોકનાં ટોળેટોળાં પોતાના પ્રિય નટને જાણે છેલ્લી વખત જોઈ લેવાનો હોય તેમ દોડતાં આવ્યાં. સમય થયા પહેલાં જ આખો રંગમંડપ તો હકડેઠઠ ભરાઈ ગયો હતો, ક્યાંય એક તસુ જમીન પણ ખાલી ન હતી.

તે દિવસે રાઘવનાયકે વીરવિક્રમનો જે પાઠ દર્શાવ્યો તે આજ પણ હજી આંખમાં જાણે વસી રહ્યો છે. ઉજ્જૈનનો અસલ પરદુ:ખ-ભંજની વીરવિક્રમ ત્યાં ઊભો હતો. ને એવી જ પરદુ:ખભંજનની ગજબની વાર્તાનું આકર્ષણ જમાવી રહ્યો હતો. એના કાનમાં લાખોનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુંડળ લટકતાં હતાં, માથા ઉપર મહામૂલ્યવાન મુગટ હતો, આંખમાં અજબનું તેજ હતું, મુખમુદ્રામાં કાલિદાસકવિની શ્લોકછાયા પથરાઈ ગઈ હતી. હાથમાં ઇંદ્રને શરમાવે તેવી સમશેર હતી. એનું જર્જરિત શરીર કોણજાણે ક્યાં ઊડી ગયું હતું. વૃદ્ધાવસ્થા કોણજાણે કેવી રીતે પીગળી ગઈ હતી. વદન ઉપરના દુઃખના ધા ક્યાંયના ક્યાંય ધકેલાઈ ગયા હતા.

જમાનાજૂનો સંસ્કૃતયુગનો અસલ વીર વિક્રમ ત્યાં આવી ગયો હતો! એની તેજસ્વી આંખ પ્રેક્ષકો સામે મંડાતાં તો આખી રંગ-ભૂમિમાંથી તાળીઓની હેલી ઉપર હેલી વરસવા માંડી!

પણ એ અનુપમ દૃશ્ય છેલ્લું હતું. બુઝાતા દીપકની એ છેલ્લી જ્યોતિ હતી! હજી તો જ્યાં તાળીઓના ગડગડાટનો પડઘો શમ્યો પણ ન હતો, લોકો એ પરદુઃખભંજની માત્ર વીર વિક્રમની આંખના આકર્ષણે જ, ઘેલા જેવા થઈ જવાની તૈયારીમાં હતા, ત્યાં કોણજાણે શું થયું, રાઘવ નાયક મંચ ઉપર જાણે વીજળીથી ખેંચાતો હોય તેમ આગળ ખેંચાયો, ને કોઈ જાણે કે શું થયું છે, શું વાત છે, કોની સામે આ પ્રમાણે એ જઈ રહ્યો છે, તે પહેલાં તો એનો દેહ ઢગલો થઈને ત્યાં પડી જતો દેખાયો.

અને લોકનાં ટોળાં ઊઠીને મંચ તરફ દોડે તે પહેલાં તો એ બધાં હતાં ત્યાં જ સ્તબ્ધ થઈ ગયાં.

રંગભૂમિ ઉપર એક કૃશ, જર્જરિત, કંગાલ જેવી બાઈ દોડી આવી હતી. તે ત્યાં હીબકા લેતી બેસી ગઈ હતી. રાઘવ નાયકના માથાને ખોળામાં લઈને એ છૂટે મોંએ હૃદયફાટ રુદન કરી રહી હતી.

મારી પાસે ઊભેલો કોઈ જૂનો જોગી અચાનક મોટેથી બોલી ઉઠ્યો: 'અરે! આ તો એની ફૂલકુ! આજ એની ફૂલકુ ક્યાંથી આવી ગઈ?'

રાઘવનાયકનું એ છેલ્લું દૃશ્ય જોવાનું મહાભાગ મને મળી ગયું. એ હજી પણ ભૂલ્યું ભૂલાતું નથી! કદાચ કોઈ દિવસ ભુલાશે પણ નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાખરાનાં ફૂલ!

'હું સમજું છું પંથીજન! હું સમજું છું, કે તું આ રસ્તે નીકળતાં કેમ આટલો બધો ગભરાય છે! માત્ર તું નહિ, તારા જેવા અનેક, જે મારી કાંઈક પણ વાત જાણે છે, તે બધા જ આ રસ્તે નીકળતાં ચકળવકળ થઈને ચારે તરફ જુએ છે, ને ગભરાય છે. દરેક જણ આ કાળુભાર વોંકળાના આ પાણીઘાટ પાસે આવતાં કોણ જાણે કેમ ધ્રૂજી ઊઠે છે. તેમની દૃષ્ટિ લાંબે લાંબે સુધી કાળાં ભમ્મર કાળુભાર વોંકળાનાં ભયાનક દેખાતા પાણી ઉપર સ્થિર થઈ જાય છે, અને તેઓ આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય છે. ખાખરાનાં ચારે તરફનાં પાન જાણે કાંઈક ગુફતગો કરી રહ્યાં હોય તેમ એમને સૌને કાને છાના અવાજોની હારમાલા આવતી રહે છે. તે ઘડીભર આ તરફ ને ઘડીભર પેલી તરફ જોવા મંડે છે. અવાજ નથી છતાં એમને અવાજ આવતા લાગે છે. હું સમજું છું પરદેશી પંથીજન! તું તો આ પંથકનો નવોસવો મુસાફર છે, પરંતુ તારા કાનમાં પણ આ કાળુભાર વોંકળાની હજારો વખત કહેવાયેલી અનેક કરુણ કથાઓ પડ્યા વિના કેમ રહી હશે? એટલે તું ધ્રૂજે છે કાં? તને પેલાં કાળાં ભમ્મર ઊંડાં પાણી પાસે ઊભેલા, પેલા ખોખડધજ ખાખરા નીચે પડેલાં ફૂલને વીણતી કોઈ નવજોબન નારી જોયાનો ભ્રમ થાય છે કાં? તને બીક લાગે છે કેમ? ધોળે દિવસે, ખરે બપોરે, જ્યારે સીમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આખીમાં પંખી પણ એ ઘડી માળામાં જંપી ગયાં હોય છે ત્યારે પેલા ખાખરાના ઝાડ નીચે ફૂલ વીણનારી કોણ હોઈ શકે એમ તને થાય છે નાં? તારી છાતી ઉપર હાથ મૂક મારા ભાઈ! પરદેશી પંથીજન! એ બીજું કોઈ નથી. બીજું કોઈ નથી, એ હું છું!

તું ગભરાટમાં કહેશે ‘ હું એટલે? હું કોણ?’ હું સમજું છું વિદેશથી આવેલા આગંતુક પંખી જેવા હે પરદેશીજન! હું તારી વાત સમજું છું. તારા કાનમાં આ કાળાં ભમ્મર ઊંડા પાણીની જેવી તેવી કથાઓ નથી આવી. અત્યારે ખરે બપોરે તું આંહીં નીકળ્યો છે, તારે વહેતા પાણીમાંથી ખોબો ભરીને પાણી પીવું છે, ને પેલા પાણીઘાટ પાસેથી વોંકળો ઊતરીને જલદી સામે પારને ગામ પહોંચી જવું છે, ત્યાં તારી એક પ્રિયતમા તારી રાહ જોતી બેઠી છે. તું જલદી જલદી આ ભયાનક વોંકળો ઊતરી જવા માગે છે. તને પેલાં ખાખરાનાં બિહામણાં વન ડારે છે. તારું હૃદય ભયભીત બન્યું છે. તારી આંખમાં બીક બેઠી છે, તારા પગ જરાક અવાજ થાય તો ભાગવાની તૈયારીમાં છે. તારા હાથને મૂઠીઓ વાળવા માટે મગજમાંથી ક્યારના હુકમો મળી ચૂક્યા છે. હું સમજું છું પરદેશીજન! તું આ ભોમકાથી ડરે છે. તું આંહીં ક્યારેક જ નીકળ્યો છે. તેં આવાં ઘેરાં અંધકાર ફેલાવી રહેલાં ખાખરાનાં વન, ને એમાં વળાંક લઈને પથ્થરશિલાના ભીષણ ઊંચા ખડકો વચ્ચે વહેતાં, ઘેરાં, ગંભીર, શાંત. ભયાનક કાળાં ભમ્મર પાણી, ક્યારે ય જોયાં નથી. પણ આજ તેં મને જોઈ તો હવે પૂરી જોઈ લે. તું મારી કથા જાણીશ તો કોઈકને પણ ઉપયોગી થશે. તું પૂછે છે હું કોણ છું?

હું પણ એક વખત જીવતી, જાગતી, બોલતી, હસતી, આનંદ વિનોદ પ્રમોદ કરતી, દોડતી, અરે! હરણફાળે જાણે જોબનને પકડવા મથતી, આ જ ભૂમિની, આ જ પાણીની, આ જ ખાખરાના વનની, આ કેસૂડાંથી રંગેલી ધરતીની, એક નારી હતી. તું મને કેશુડી જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહેને ! હું કેશુડી. મને શા માટે એવું થનગનાટ ભરપૂર નવજોબન મળ્યું ને શા માટે પેલા મારા તદ્દન રસવિહોણા મરેલ ઘેટા જેવા કંથને જોબનની છાંટ પણ ન મળી એ હું શું જાણું પંથીજન ? આ ખાખરાનાં વનને પૂછી જોને, શા માટે દુનિયા જુએ ને ડોલી ઊઠે એવાં કેસુડાં એ ધારે છે, ને પેલા બાવળના ઠૂંઠાને શા માટે કોઈ નામનું પણ સારું દેખાવડું ફૂલ મળતું નથી ? શા માટે એ કોણ કહી શકયું છે કે હું કહી શકું ? હું તો આટલું જાણું કે કોણ જાણે શા માટે મારું મન આ ખાખરાનાં જંગલમાં હરણાની માફક દોડવા મથી રહ્યું હતું, તો મારો પેલો કંથ, એને વાલમાનું જ નામ આપી દે ને, એ વાલમાને દોડવાનું શું, હેંડવાનું પણ ગમતું નહિ. એને હસવાનું ગમે નહિ. વાતચીત કરવાનું ગમે નહિ. અરે ! બીજું તો ઠીક, મારી રસભરી મસ્તી પણ એને ગમે નહિ, હું શું કરું અલ્યા પરદેશી ! મેં એને જીવનની કેવી કેવી અણમોલી મીઠાશ લઈ આવીને આપી હતી, પણ એ કરમફુંધિયાળ વાલમો, એક જ વાત જાણે. શંકાની. હું હસું તો શંકા કરે. રમું તો શંકા કરે. આનંદમાં હોઉં તો શંકા કરે. અરે ! આ કાળુભારનાં કાળાં ભમ્મર પાણીને પછી મેં પ્રીતમ માનીને પ્રીતિ કરવા માંડી, તો વાલમાને એ પણ પોસાણું નહિ ! વાલમાને પાણીની અદેખાઈ આવી ! ખાખરાનાં વન એને ગમ્યાં નહિ ! કેસુડાં ગમ્યાં નહિ ! કાંઈ ગમ્યું નહિ ! એને શું ગમે છે એ જાણવા મેં આકાશ-પાતાળ એક કર્યાં. પરદેશીજન ! તું માનીશ ? એમાંથી મને એક જ વાત મળી. એને 'કાંઈ ગમતું નથી' એ ગમે છે !

હું વિચારું છું અરે ! આમાં મારો શું વાંક ? મને ભરપટનું જોબન મળ્યું, એને મૂરખને શંકા મળી, અને વળી રસવિહોણી દૃષ્ટિ મળી, એમાં મારો શું વાંક ? મારો એનીસાથે એક ઘડીપણ મેળ મળે તેમ ન હતો. છતાં સાત સાત લાંબા વરસ સુધી મેં જીવનને ગુંગળાવીને જકડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાખ્યું. એની હાજરીમાં હું એંશી વરસની થઈને બેસી રહું. એ ફળીમાં ફરતો હોય તો સિત્તેરની ડોશી બનું. એનાં પગરખાં ખખડે. એ બહાર જાય, હું પચાસની થઈ જાઉં. એને ગયો દેખું, ફળીનાં બધાં પંખી મારા જોબનને નીરખતાં મને લાગે. ઝાડ રમ્મત કરતાં લાગે. અરે! મારું ફળી જાણે મને મહોબ્બત કરવા માટે દોડતું જણાય. મારે માટે તરત પવન પ્રીતનાં ગીતો લાવવા મંડે. પાન કુમળી કળીની મુગ્ધકથાઓ કહેવા માંડે. હું તે શું કરું? શું કરું? મને આ દૃષ્ટિ કોણે આપી હતી? અને આવી કોણે આપી હતી? શા માટે આપી હતી? કેમ આપી હતી? એનો કોઈ જ જવાબ નથી. મને બધે જ, પવનમાં, પંખીમાં, પાનમાં, પાણીમાં, બધે જ પ્રેમની કોઈક અનંત વહેતી સરિતાનાં જળ જળ દેખાય! આ તે શું કહેવાય? હું ઘણી વખત મથતી, જાણવા મથતી, આ બધું શું હતું?

બીજું કાંઈ નહિ પરદેશીજન! પેલા વાલમાને આ ન ગમ્યું, તો મને મારી રીતે મારા જીવનનું પાન કરવા દીધું હોત તો? મને મારું જીવન મારી રીતે જીવવા દીધું હોત તો? મને મુક્તપણે જીવનનો તાગ લેવા દીધો હોત તો? પછી પેટ ભરીને મારે પસ્તાવો કરવાનું હોત તો હું પસ્તાવો કર્યા કરત! પણ આ અધૂરા જીવનના ઝેર ભરેલા પ્યાલાને પીને હું હજારો અદેહી યાતનાને આજે સહું છું એ તો ન સહત! પણ વાલમાની એમાંય ના. જિંદગીની આ ભયંકર રીતરસમ તો જુઓ! જે વસ્તુ તમને ગમે તે બીજાને ન ગમે, તો ઘર્ષણભરેલા કલહ જીવનને લંબાવ લંબાવ કરીને, જીવનને અર્થવિહીન કરવાનું કબૂલ, પણ જરાક જ બાંધછોડ કરીને, તું તારો અનુભવ લે, મને મારો લેવા દે, એટલી થોડી ઉદારતાની વાત નાકબૂલ! સંસારની આ વાત તો જુઓ!

વાલમો એક દિવસ વહેલી સવારે મારી પાછળ પાછળ આવતો હતો. અમે ખાખરાના વનમાં જઈ રહ્યાં હતાં. પણ કાલે સાંજથી જ મેં એની આંખમાં ભીરુમાં ભીરુ નરની પશુતા જોઈ હતી. એની આંખમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અદેખાઈનું પશુ દેખાતું હતું. એનામાં વૈરની ધૂન જાગી હતી. એને થયું હતું કે આને કોઈ જુએ એ જ મારે જોઈતું નથી! આવો પશુ નર શું કરે ને શું ન કરે એની મને મનમાં શંકા તો હતી જ. તે છતાં હું આગળ જઈ રહી હતી. એ મારી પાછળ હતો.

પેલો ભયંકર ખાખરો ઊભો છે, જો, ત્યાં કેસુડાંનો વરસાદ વરસાવતો! એ જાણે છે, એના મૂળ પાસે કેવો ઊંડો ભયંકર ખાડો છે ને એ ખાડામાં કોના જોબનની બધી જ અણુપાંગરેલી મનોહર સૃષ્ટિ પૂરાઈ ગઈ છે! એ ખાખરો પણ બોલશે પરદેશીજન! એ પણ તને કહેશે કે કેશુડીનાં હાડકાં મારી પાસે પડયાં છે!

વાલમાએ એ ખાડો તૈયાર કર્યો હતો. એ ખાડામાં મને ધક્કેલી દીધી હતી. મને રોળીટોળીને એણે જ મને ત્યાં જીવતી દફનાવી દીધી હતી. તેં આજે જે કેસુડાં વીણતી નારી જોઈ, તે બીજી કોઈ નહિ, હું અભાગણી કેશુડી! મારી ફરિયાદ એક જ છે. મને મારી રીતે જીવન જીવવાનો કાંઈ જ હક્ક ન હતો? મને જીવનના કડુમાં કડુ અનુભવો લેવાની ખ્વાહેશ હોય તો એ અનુભવો લેવા માટે પણ હું મુક્ત નહિ? કોને ખબર છે કે એવા અનેક કડુ અનુભવો લઈને પણ હું ફરીને સાચું જીવન જીવી ન હોત?

પણ આ તો મને જીવવાની જ ના પાડવામાં આવી હતી. જીવવું હોય તો જીવન માટે આ રસ્તો છે, આ જ રસ્તો છે, બીજો નહિ. અને મને કોણ જાણે કયાથી મળેલી દૃષ્ટિ, મારા જીવનને બીજી જ રીત જીવવાનો એવો જ આગ્રહ ધારી રહી હતી, એ પણ કેવી વાત! અને આ બન્નેની વચ્ચે જીવન! કેવી વિચિત્ર વાત!

અને છતાં હું જ્યાં દટાયલી પડી છું તે ખાડો તો કાંઈ જ નથી. એનાથી પણ વધારે ભયંકર ખાડાઓ, વધુ ભયંકર વિશ્વાસઘાતો, ભીષણ યાતનાઓ, અને બીજી પણ અનેક વસ્તુઓ આંહીં હમેશાં ફરતી રહી છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને આ બધું શાને લોધે ? હજારો વર્ષથી કેવળ આ વાતની અણઘડ સમજણે કેટલી બધી સ્ત્રીઓને દરિયામાં ધકેલી દીધી છે?

પરદેશીજન ! તું દુનિયાને જઈને આટલું ન કહે કે તમને ગમે તે તમે કરો. બીજાને ગમે તે બીજાને કરવા દો. પણ જીવનને બાંધી બાંધીને એને કાં હણો ? તમે હિંસક હણનારા કેમ બની શકો છો ?

જીવન જેવા અણમોલ જીવનને આમ કાં વેડફો ? એ શું તમે કોઈને ફરીવાર આપી શકો છો ? અને છતાં એવા અમૂલ્ય પદાર્થને કાં હણવાની ખાતર હણો ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માતાની માતા

અમે પાછા આવવાનો જે વખત કહ્યો હતો તેના કરતાં થોડા ને ઘણા ખાસ્સા અઢી કલાક અમે મોડા પડ્યા હતા. એટલે આશા તો ન હતી. ગમે તેવો સજ્જન વીશીવાળો હોય, તો પણ ઊની ઊની વાનગી રાખીને અત્યાર સુધી રાહ જોતો બેઠો હોય એ ન બને! એણે ઢાંક્યું હશે ને ઠરીને ઠીંકરું થયેલું ભોજન અઢીવાગે ખોટું પણ ન કહેવાય! તે છતાં વખત ઘણો જવાથી અમે કાંઈક સંકોચ ભર્યા ગુનાહિત માનસે વીશીમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ અમને જોતાં જ જાણે કાંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ, સવારના જેટલા જ ઉમળકા ભર્યા શબ્દોથી ડોસાને આવકાર આપતો સાંભળીને અમને પગમાં નવું જોમ આવ્યું! સવારે અમે તેની સાથે વાત કરી ત્યારે લાગ્યું હતું કે ડોસો વ્યવહારુ છે. પણ અત્યારે તો એના માત્ર બે જ શબ્દ સાંભળ્યા અને ખાત્રી થઈ ગઈ કે ખરેખરો સજ્જન જ છે.

ચૂલા પાસે એક તરફ બેસીને થોડા થોડા સળગતા કોયલા ઉપરથી તપેલાને ઉતારતાં ઉતારતાં ડોસો માયાભર્યા શબ્દોમાં બોલી રહ્યો હતો: 'મહાકાલનો પ્રતાપ જ એ છે ભાઈ! કલાક માટે જાય, તે બે કલાક રોકાય. ને બે કલાક માટે જાય તે ત્રણ કલાક કાઢે!' પછી કાંઈક સ્વગત લાગે તેવા ધીમા શબ્દોમાં બોલ્યો: 'લક્ષ્મીએ આ બધું મને કહી રાખેલું'. એને ખબર કે વખતે કવખતે આ વાત જવાબ વાળશે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ ચૂલો પણ એની રચના છે ! લક્ષ્મી તો લક્ષ્મી. લે દીકરી ! તું તાવડી માંડ, બેટા !' એણે પોતાની આઠ નવ વરસની દીકરીને કહ્યું. 'મહેમાનને ઊની ઊની રોટલી આપણે આપીએ. તારી મા હોય તો તો બધું જ વરાળ નીકળતું હોય !'

ડોસાના ધોળા નિમાળા, સૂકલકડી જેવો એક ધોતિયું પહેરેલો પાતળો દેહ, નાની તેજસ્વી પણ પ્રેમ ને દિલગીરી ભરેલી આંખો, અને સૌથી વધુ તો એનું વાક્યે વાક્યે, મધુર સ્મિત જાળવનારું દિલ જીતી લે ને દિલ વીંધી નાખે એવું મોં ! ચોક્કસપણે કહી ન શકાય કે ડોસામાં એવું શું જાદું હતું, પણ એક સામાન્ય વીશીના તદ્દન જ સામાન્ય ધૂળિયા ભાડાના મકાનને એણે જે સ્વચ્છતાથી ને પ્રેમથી રાખ્યું હતું, તે જોઈને ત્યાં એ ઘડી બેસનારો માણસ પણ, ઘરની હવા લેતો હોય તેવું એને લાગે ! અને એ હવા ડોસામાંથી ફેલાતી જણાય !

એ આ બધું ધીમે ધીમે શું બોલી રહ્યો હતો એની તો કાંઈ ગતાગમ પડી નહિ. પણ એની પિયર કે પરગામ ગયેલી વહુને એ અત્યારે સંભારતો જણાયો. કદાચ આ છોકરી કામે પહોંચી શકતી નહિ હોય ને પોતે વૃદ્ધ હતો તેથી એને સંભારતો હોય ! ગમે તેમ, પણ એના મોંમાં 'લક્ષ્મી' શબ્દ એ ખરેખર 'લક્ષ્મી'નો સૂચક જેવો બની રહેતો હતો. અને નવાઈની વાત હતી કે વહુનું નામ લઈને વહુને બોલાવનારા અનેક ભણેલા અણઘડો કરતાં, આના મોંમાં એ વધુ બંધબેસતો— જાણે એના અંતરમાંથી જન્મતો હોય તેવો, જણાતો હતો.

અમે સૌ ત્યાં બેઠા. ડોસાએ મકાનને અનુરૂપ અને છતાં બેસનારને કઢંગી ન લાગે તેવી ખાસ નાની પાટલીઓ વસાવી હતી. પડખે મૂકેલો લોટો ને પવાલું, જાણે એમની સ્વચ્છતાથી જ બોલી રહ્યાં હતાં કે આ વીશી નથી, પણ આગંતુકો માટેનું ભલે થોડી પળો માટેનું, પણ ઘર છે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે બેઠા ને અમારામાંના દરેકને પહેલી એ જ વાત મનમાં આવી ગઈ. આ ઘર છે!

અને પછી ડોસો પીરસવા આવ્યો. એણે ખભે ધોયેલ ધોતિયું મૂક્યું હતું. કપાળમાં ચંદન હતું. મીઠું, હળદર, આદુ... નાની નાની ચીજ... પ્રમાણમાં ઓછી, પણ સ્વચ્છતાથી ને ફરી માગવી ન પડે તેમ મૂકેલી નાની નાની થાળીઓ એણે પ્રેમથી, અમારી સામે મૂકી. અઢી ત્રણ થવા આવ્યા હતા. પણ જાણે એને કોઇ વાતની ઉતાવળ ન હોય તેમ, એ ચીવટથી બધી વાનગી મૂકી રહ્યો હતો!

અમને એના સ્વભાવની, આ સ્ત્રી જેવી કુમાશ, સ્પર્શી ગઈ!

એણે બધું નિયમસર પીરસ્યું. અને ત્યાં એની દીકરીએ ઊની ઊની રોટલીઓ ઉતારી હતી તે આવી. નાનકડી પણ મીઠી અને મોહક ચપાટી જેવી રોટલીઓ છોકરી ઉતારી રહી હતી. છોકરીને પણ જાણે ડોસાએ વાતાવરણમાં ને વારસામાં કેવળ આ એક જ વાત આપી હોય તેમ એ નાનકડી છોકરી, સુઘડ રીતે શાંત બેસીને લેશ પણ ઉતાવળ વિના, અને છતાં જોઈતી સ્ફૂર્તિથી, રોટલીઓ ઉતારી રહી હતી!

'શોભા! બેટા! નાનકડીને સાદ દે. દહીંની વાટકીઓ લાવે! ભાઇ! સાથે ખાંડ મુકાવું કે? લ્યોને, ગરમી છે! મજા પડશે!'

ડોસાની રીતભાતમાં એવી એક સુંદર કલાત્મક, નાજુકતા ભરેલી કુમાશ બેઠી હતી કે અમને એ કુમાશભરી હવા વધુ વખત લેવા મળે માટે જ અમે સૌએ ડોસાની માગણી સ્વીકારી લીધી. રોટલી ઉતારનારી એની મોટી દીકરી છે, ને એનું નામ શોભા છે, એટલી વાત સમજાઈ. ખરેખર અમને એ નામ સાચેસાચું સાર્થક લાગ્યું. છોકરી ઘરની શોભા જેવી જ જણાતી હતી. રૂપાળી કે તેજસ્વી કે ચપળ કે સ્ફુર્તિમય હતી તેથી નહિ, પણ એના સાદા સ્વચ્છતા ભરેલા રંગઢંગથી, બેસવાની ઢબથી, કામ કરવાની શૈલીથી જ એ 'શોભા'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેવી જણાતી હતી. એટલામાં ડોસાની નાની દીકરી ઉપરથી દહીં લઈ ને આવતી દેખાણી. ઉપર અરધા મેડા જેવું ડોસાએ કર્યું હતું. ને જ્યારે બપોરે રોંઢે કોઈ ઘરાક નહિ જણાતું હોય ત્યારે એ આરામ-ઘરનું કામ કરે એવી એની રચના હતી. ડોસાએ બે ચાર કૂંડાં મૂકીને એક રમણીય ઉદ્યાનની ગરજ સારે એવી એની સુંદર સજાવટ કરી હોય તેમ દેખાયું. ઉપર એક ખુલ્લી બારી દેખાતી હતી તેમાં એક ફૂલનો છોડ શોભી રહ્યો હતો.

પણ એટલામાં અમારી નજરે નાની છોકરીની પાછળ જ એક નાનકડો છોકરો પણ પાછળ પાછળ ઊતરતો જણાયો. ડોસો એને જોતાં માતાના હેતથી બોલ્યો:

'તું પણ આવ્યો કે? આવ આવ, ભાઈ ને બધાયને એક એક પવાલું પાસે મૂકી દે!

'એની માનો બહુ હેવાયો છે સાહેબ! . . . ને' ડોસાનું વાક્ય એવી રીતે અધૂરું રહી ગયું હતું કે જાણે કોઈ અમંગળ ભાવિની લટકતી તલવાર એની વળગણીએ બેઠી હોય!

પાછી એની સ્વગત ઉક્તિ ચાલતી લાગી: 'મારો નાથ ક્યાં નથી જાણતો? બધું જાણે છે! શોભા! બેટા! ઊની ઊની જ આવવા દે. આ ભાઈએ બે જ લીધી છે...' અને તે એક ઊની રોટલી લઈને મારી થાળી પાસે જ આવ્યો: મેં આડે હાથ ધર્યા. 'એક લઈ લ્યો સા'બ! શોભાની રોટલી નડે તો તો થઈ રહ્યું ને! એને એની માએ કેળવી છે. એણે લોટ સવારે સાત વાગ્યે બાંધ્યો હશે. કાં બેટા?'

'આજ તો કાકા! વહેલો બાંધ્યો'તો.'

'એમ? એમ? વાહ! મારી દીકરી વાહ! તારી માની વાણી કાં તો ફળશે!'

'શું છે એની માની વાણી?' મેં કહ્યું: અને પછી ઉમેર્યું: 'પણ બેન તો દેખાયાં જ નહિ!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મારો નાથ બધું જાણે! બધું...' આટલું જાણે સ્વગત પોતે પોતાને આશ્વાસન — ધીરજ આપતો હોય તેમ, ધીમેથી પોતે સાંભળે એટલા જ સાદે બોલીને ડોસો મીઠું હસી પડ્યો: 'આ! એ તો એની મા લક્ષ્મીની ગાંડીઘેલી કલ્પના છે! આ વીશીને સો વરસ પૂરાં કરવાં. હજી તો સિત્તેર થયાં છે. ને વાત કરીને પોતે.... તો' ડોસો બીજા શબ્દો ગળી ગયો. 'આ શોભા એ પૂરાં કરાવશે!'

પણ ડોસાના હૃદયનો તમામ ભાર એના અધૂરા રહી ગયેલા શબ્દોમાં બેઠો હતો. જે રીતે એ વારંવાર વાક્ય ગળી જતો હતો તે રીતમાંથી જ એ દેખાઈ જતું હતું.

'પણ લક્ષ્મીબેન ક્યાં છે?' મેં હવે ફોડ પાડવા માટે જ સવાલ પૂછ્યો.

'એ સુવાવડ કરવા ગયેલ છે, સા'બ! મારો નાથ બધું જાણે છે. શું નથી જાણતો?'

ડોસાના વાક્યમાં, આ પાછળ આંહીં રહેલાં બાળકોની જે વ્યગ્રતા બેઠી હતી, અને છતાં જે કુમાશભરેલી મીઠાશથી એ આ નાનકડી વીશીને જાળવી રહ્યો હતો, એ બન્ને ચિત્રો, હવે એકી સાથે પ્રગટ થઈ જતાં, હવામાં છાની કરુણતાનાં આંસું જાણે લટકતાં જણાયાં. તે પછી અમે કોઈ કાંઈ બોલી શક્યા નહિ. ડોસો છાશ તૈયાર કરવામાં પડી ગયો.

[૨]

ત્રણેક વર્ષ પછીની વાત છે. ત્યાં કામ પ્રસંગે ગયા ત્યારે સીપ્રાસ્નાન કરીને પછી શહેરની મધ્યમાં આવ્યા. ઉજ્જનના મધ્યમાં જ આવેલ એક ઊંચી ટેકરી ઉપર મહાદેવનું જૂના સમયનું મંદિર છે ત્યાં જઈને મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. પછી ત્યાં ઊભા રહીને ચારે તરફ નજર ફેરવી. પણ એ નજર ફેરવતાં તો જાણે દૂર દૂર સુધીના સપાટ પ્રદેશોમાં એક વખત ઊભી રહેલી કોઈ મહાન નગરીના ઉત્તુંગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને ભવ્ય રાજમહાલયો દેખાવા મંડ્યા. ક્યાંય સુધી એ નગરીનો વિસ્તાર જણાતો હતો. મધ્યની ઉચ્ચતમ ખંડેર ટેકરી, આજે જ્યાં એક નાનકડું મંદિર માત્ર ઊભું છે, ત્યાં જ જાણે એક વખત રાજા વીર વિક્રમનો મહાન પ્રાસાદ ઊભો હોય તેમ જણાવા માંડ્યું. નીચે ઊતરતા ઊતરતામાં તો આ કલ્પનાએ મનનો બધો પ્રદેશ જાણે રોકી લીધો હતો. પણ એટલામાં કોણ જાણે ક્યાંથી, કદાચ સામેનું કોઈ 'લોજ'નું પાટિયું વાંચતાં, અચાનક જ તે દિવસવાળી વીશી, ડોસો ને પેલી છોકરી 'શોભા' યાદ આવી ગયાં. અને ડોસાની 'લક્ષ્મી!'

મનમાં થયું કે ત્યાં જવું. બહુ દૂર ન હતું. ધીમે પગલે એ તરફ ગયો. બહાર ઊભા રહીને અંદર ડોકિયું કર્યું. તે દિવસની પેઠે જ નાનકડી પાટલીઓ કોઈકને માટે ગોઠવાઈ ગયેલી જોવામાં આવી. ઘરમાં જાણે એ જ હવા ચાલી રહી હતી!

'કેમ કાકા?' બોલીને પ્રવેશ કર્યો. પણ ચૂલા પાસે નજર જતાં જ થયું કે વાત કાંઈક કાચી કપાય છે. તે દિવસવાળા કાકો ત્યાં દેખાયા નહિ. પણ પોતાની એ જ સુઘડ, સ્વચ્છ, સાદી રીતથી શોભા ત્યાં બેઠી હતી. ને રોટલી વણી રહી હતી.

એની એક તરફ એક બીજી છોકરી હતી. સામે પાટલા ઉપર નાનકડો છોકરો બેઠો હતો. મેં તરત એમને બન્નેને ઓળખી કાઢ્યાં. ખાસ બહુ વધ્યાં ન હતાં. શોભાના શરીરમાં, દેખાવમાં ને ચહેરામાં, કાંઈક ન કહી શકાય તેવી જરાક ગંભીરતા ઉમેરાણી હતી. બાકી ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરતાં લાગ્યું કે તે દિવસવાળી એ જ હવા આંહીં હજી પણ જાણે વહી રહી છે! એમાં કાંઈ જ ફેરફાર નથી!

'બેન! ઓળખાણ પડે છે?' મે જરાક આગળ વધીને કહ્યું.

સહેજ હસીને શોભા બોલીઃ 'કેમ ન પડે? તે દિવસે તમે બે એક વરસ પહેલાં, કાકા હતા ત્યારે આવ્યા હતા, એ બરાબર યાદ છે. આવો, જમવા બેસવું છે નાં?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ તેના વાક્યની મીઠાશમાં વહી રહેલી એક કરુણછાંટે કોણ જાણે કેમ હૃદયમાં એક તીવ્ર દુઃખભરી 'આહ!' આપી દીધી હતી. એટલામાં તો એ જે બોલી હતી તેમાં, 'કાકા હતા ત્યારે' એમ આવ્યું હતું, એ મને એકદમ યાદ આવી ગયું. મનમાં એક અમંગળ શંકા આવી ગઈ. એણે તો એ આહને વધુ કટુ બનાવી દીધી.

'કાકા બહાર ગયા છે બહેન!'

'કાકા?' તે બોલી ને નીચે જોઈ ગઈ. તેણે થોડીવાર પછી ઊંચે જોયું, ત્યારે એની આંખમા એક અદૃશ્ય ઝળઝળિયું બેઠું હતું. પણ તે બહાર ન આવે એની એના મનમાં ગડભાંગ ચાલતી જણાઈ. છતાં તે મિઠું હસીને ધીમેથી બોલી: 'બહાર ગયા છે? હા, બહાર જ ગયા છે ને. આ કનુની ને અમારી બાને તેડવા ગયા છે. કાં કનુ? હવે તો આવતાં હશે નાં? કાં કનુ?'

છોકરો પાટલી ઉપર બેસીને પુરી ખાઈ રહ્યો હતો. તે બેનના શબ્દોને સાચા માનીને ખાત્રી કરવા માટે વધારે ભારથી એ જ શબ્દ બોલ્યો: 'હવે તો આવતાં હશે, હા, હવે! તો આવતા હશે!'

પણ એના શબ્દોમાંથી આખી વાતની કડી ઉકેલાતાં મારા પગ ત્યાં ધરતી સાથે ચોંટી ગયા, હૃદય ભારે થઈ ગયું. ચારે તરફ નજર કરી, પણ ત્યાં કોઈ બીજું દેખાયું નહિ. ઉપરનો મેડો પણ સુમસામ જણાયો.

'બીજું આંહીં કોણ છે બેન? તમારી સાથે કોણ છે? કોણ વીશી ચલાવે છે?'

પેલો છોકરો કનુ વાતમાંથી કાંઈ નવું પકડીને કોઈ નવી હઠે ચડી ન જાય તેની ચિંતા એની આંખમાં દેખાણી. તે મને જવાબ આપવા માટે પણ કનુની સાથે જ પ્રેમથી વાત કરતી હોય તેમ બોલી: 'અરે! એ તો આ અમારો કનુ જાણે છે. કાકા બે વરસ પહેલાં ગયા છે, માને તેડવા, પણ હવે તેડીને આવતા હશે, કાં કનુ? એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવે ત્યાંસુધી તો અમે એકલાં આંહીં કેવી કેવી મજા કરીએ છીએ! કનુ સવારમાં વહેલો ઊઠે છે. ઊઠીને દૂધ પીએ છે. એની શોભા બેનને પુરીઓ વણવામાં મદદ કરે છે. હવે તો અમારો કનુ પોતે પૂરી વણતાં પણ શીખી ગયો છે. એ બાને બતાવવાનો છે.... કાં કનુ?' શોભાના ગળામાંથી નીકળતા છેલ્લા શબ્દોમાંથી કરુણરસની એક એવી અનોખી છાંટ પ્રગટી રહી હતી કે મને થયું કે આ બહાદુર છોકરી તો આંસુ ખાળી રહી છે, પણ મારી આંખમાંથી હવે એ ખાળ્યાં નહિ રહે!

'હેં! કનુ! તું પુરી શીખી ગયો છે એમ?' મેં છોકરાના તરફ ફરીને કહ્યું: પણ એટલું બોલતામાં તો શબ્દો, જાણે મારી જાતને વ્યક્ત કરીને, હમણાં જ આ બહાદુર છોકરીની આજની શાંત વ્યવસ્થાને અવ્યવસ્થિત કરી મૂકશે એવો ભય લાગ્યો.

હું ત્યાંથી તરત પાછો વળ્યો: 'આવું છું બેન! આ તું કનુને આપજે....'

મેં એક દસ રૂપિયાની નોટ, ને છોકરાને ગમે ને સમજાય માટે એક રૂપિયો રોકડો, ત્યાં પાટલી ઉપર મૂક્યાં. પણ એ મૂકતાં મૂકતાંમાં તો બળ કરીને નીકળી પડેલાં આંસુ એના ઉપર જ પડી ગયાં!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માનવ એટલે માનવ!

અચાનક જ મને સાંભર્યું. સામેના તારીખિયા ઉપર નજર ગઈ. બરાબર એક વર્ષ પહેલાં આ જ તારીખ, આ જ મહિનો આ જ રાત્રિનો સમય, અને અમારી પડોશમાં રહેનાર મિ. ગાર્ડીનર પોતાની એક નાનકડી ટ્રંક લઈને અમારી ઓરડીમાં પોતે આવી ચડ્યો હતો.

પેટી ત્યાં મૂકીને એ મારી સામે જોઈ રહ્યો. મને નવાઈ લાગી કે આ 'પેટી' સાથે કેમ આવેલ હશે? મેં કહ્યું : 'કેમ મિ. ગાર્ડીનર! મારા જેવું કાંઈ કામકાજ? શું છે આ?'

તે ઘણાં વર્ષો થયાં આ ભૂમિમાં રહેતો હતો. અને કાંઈક વિચિત્ર પણ હતો, એટલે એ હાથ જોડીને નમસ્કાર કરતો હોય તેમ બોલ્યો: 'બીજું કાંઈ નથી, આ 'પેટી' હું તમારી પાસે મૂકી જાઉં છું. હું આજે મુંબઈ જાઉં છું. ત્યાંથી પછી વિલાયત! આવીશ ત્યારે પાછો મળવા આવીશ. ત્યાં સુધી આ સાચવજો!'

'અરે! કેમ? કેમ?'

'બસ, અમારો 'કૉન્ટ્રાક્ટ' આજે પૂરો થાય છે. ને એને વધુ લંબાવવાની અમારા બન્નેમાંથી કોઈની ઇચ્છા નથી. આજે હું ઊપડી જાઉં છું. અઠવાડિયું મુંબઈ ગાળીશ. કોઈ મિત્ર સાથ આપે ને કાંઈ મળી જાય તો... ન મળે તો પણ હવે ઈચ્છા નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિલાયત મને સાંભરે છે!'

મિ. ગાર્ડીનર આહીં છેલ્લાં બે વર્ષથી મારી પાસેની એક ઓરડીમાં રહેતો હતો. કોઈક શ્રીમંતને હવાખાવાના સ્થળેથી એનો ભેટો થઈ ગયેલો. અને હવાખાવાનાં સ્થળે જ્યાં બારે માસની ખુશનુમા હવાને લીધે લાખો અનેકરંગી ફૂલોની અનેક જાત પ્રગટ થાય છે, ત્યાં આ ભાઈ કોઈ ઠેકાણે બગીચા ઉપર હતા. એમાંથી ઓળખાણ થયેલું. પુષ્પોના અનેક રંગી આકર્ષણે અને એની પોતાની વાણીએ પણ જાદુ જમાવ્યું. ને તેને બે વર્ષ માટે સારા પગારે આ તરફ આવવાનું ભાગ્ય ફળ્યું. ને બે વર્ષથી અમારી પાસે રહેતો હતો. પણ સ્વભાવનો એવો વિચિત્ર હતો કે ભાગ્યે જ કોઈની સાથે એનો મેળ રહેતો! એને ત્યાંથી ત્રીજે દિવસે ને ત્રીજે દિવસે નોકર રફુચક થઈ જ ગયો હોય! ધોબી સાથે એને હંમેશાં કાંઈ ને કાંઈ ઝગડો ઊભો હોય! એવું જ દૂધવાળા સાથે. એની વાણી પણ ઘણી જ કર્કશ. આંખ માંજરી, ચહેરો કડક, નાક લાલઘૂમ, વારંવાર જરા છાંટો પાણી લેવાની ટેવ પણ ખરી. એટલે એવે વખતે ઓરડીનું બારણું ઉઘાડું રાખવામાં પણ જોખમ. આવો એ વિચિત્ર હતો તે છતાં હું કોઈ કોઈ વખત એને 'રાઇસ-કરી' 'ભાત-કઢી' પહોંચાડતો રહેતો. એટલે એને મારી સાથે જરા માયા લાગી હતી. બાકી એના જીવનમાં કોઈ દિવસ મૃદુતા જોવામાં આવી ન હતી. અને છતાં એને ફૂલોની કયારા પથારી પાસે ઊભેલો જોવો એ એક અનોખી મોજ હતી! એ વખતે એ કવિ જણાતો. બાકીનો બધો વખત એની વિચિત્રતાઓ ઉપર હાથ રાખતી. આજે એને આવો નરમ જોઈને મને નવાઈ લાગી. પછી થયું કે ગમે તેમ પણ એણે પડોશમાં રહીને ઓછામાં ઓછી ફરિયાદનું કારણ આપ્યું છે. સ્વભાવ ઉપર તો મોટા જોગી પણ કાબૂ મેળવી શકતા નથી.

એટલે મે એને ચા માટે બેસવા કહ્યું. એક ખુરશી ખેંચીને તે બેઠો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું એની સામે જોઈ રહ્યો. એના હૃદયમાં કાંઈક મંથન ચાલતું હોય તેમ લાગ્યું: મેં કહ્યું: 'મિ. ગાર્ડીનર! તમારી આ પેટીમાં કાંઈ જોખમ તો નથી નાં?'

'જોખમ?' તે હસી પડયો: 'હું પોતે જ એક મોટું જોખમ છું ને!'

'પણ ત્યારે તમે પાછા ક્યારે ફરવાના... લગભગ?'

'લગભગ છ એક માસ પછી. એથી વધારે નહિ. તેમ એની પહેલાં પણ નહિ. પણ હા, એક બીજી વાત કહું...' તેણે સિગરેટ સળગાવી. અંતઃકરણ ખોલતો હોય તેમ ધીમા શબ્દે બોલ્યો: 'છ મહિનામાં કે પછી હું પાછો આવીશ ત્યારે તમને શોધી કાઢીને મળીશ. તમે તો આહીં જ હશો?

'નવાણું ટકા તો આહીં જ!'

'થયું ત્યારે.'

'હું શોધતો આવીશ... પણ...' તેણે સિગરેટની ફૂંક લીધી. એ ફૂંક દેખીતી રીતે જ એને જે કહેવું હતું તે કહેવામાં કાંઇક મદદ માટે જાણે લીધી હોય તેમ લાગ્યું. મને નવાઈ લાગી. આવો કઢંગો, કાંઈક વિચિત્ર, એકલપેટા જેવો, લગભગ લાગણીહીન માણુસ પણ, ઊંડાણમાં કોઈક વાતની મૃદુતા અનુભવી રહ્યો હોય તેમ લાગ્યું. મેં પૂછ્યું: 'તમે છ મહિના પછી આવશો મિ. ગાર્ડીનર? પણ ન આવો કે વિલંબ થાય તો તમારું સરનામું મને આપતા જાઓ.....'

'એ બધું હું તમને મુંબઈથી લખીશ......' તેણે કહ્યું. 'છ મહિના પછી હું ન આવું તો પછી તમારે ધારવું કે હવે હું નહિ આવું....'

'નહિ આવો? પણ તો તો અમારે આ પેટી....'

'એ વિષે પણ હું તમને લખીશ.... મુંબઈથી.' તે બોલ્યો. ચા આવતાં અમે બન્ને જણુ ચા પીવામાં પડી ગયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તમારે ત્યાં સગાવહાલાં, બૈરાં છોકરાં . . . અમારી પેઠે રાહ જોતાં હશે નાં?'

ગાર્ડીનરના ચહેરા ઉપર પહેલી વખત જ નવાઈ જેવી દુઃખમય કુમાશ પ્રગટતી જોવામાં આવી. તેણે બોલ્યા વિના માથું ધુણાવ્યું: 'હું તો કેવળ એકલો, તદ્દન એકલો, આદમી છું! પેલા ઠૂંઠા જેવો!' તેણે સામેના એક સુક્કા ઝાડ તરફ જોયું.' સગાંસંબંધીમાં હું અને મારાં ફૂલ! તમામ ફૂલો મને ઓળખે છે . . . પણ એ કાંઈ . . .' ગાર્ડીનર તે પછીનું વાક્ય ગળી ગયો.

. . . એ કાંઈ પછી એને શું કહેવાનું હશે? હું વિચાર કરી રહ્યો, પણ કોઈ અર્થ સમજાયો નહિ. એની 'પેટી' સાચવવામાં મને ખાસ વાંધો જણાયો નહિ. એમ તો એ સીધો લાગ્યો હતો.

એટલામાં એ વખત થઈ જવાથી બેઠો થયો. તેણે ફરીને અમને સૌને એ હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યા. ને પછી એ ચાલી નીકળ્યો. એણે એક વખત જરા આઘે જઈ ને પણ પાછા ફરીને જોયું. એની આંખમાં બેઠેલું આંસુ દેખાય તેમ ન હતું, પણ એ ત્યાં હોવું જોઇએ, એ તો જે રીતે એણે 'ગુડબાઈ' કહ્યું તેમાંથી સ્પષ્ટ થતું હતું.

[૨]

તે દિવસે ગાર્ડીનર ગયો. એની પેટી સાચવીને એક જગ્યાએ ગાદલા ગોદડાંના કબાટ પાસે મૂકી રાખી હતી. તે ત્યાં જ પડી રહેતી હતી. આજે એની વાત અચાનક જ યાદ આવી ગઈ. ને તારીખિયા ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં બરાબર એક વરસ આજે અત્યારે પૂરું થતું હતું!

એ એક અકસ્માત રીતે યાદ આવી ગયું. એણે મુંબઈથી એક કાગળ તે વખતે લખ્યો હતો તે પણ હવે યાદ આવ્યો. એમાં એણે એક બીજું બંધ કવર બીડ્યું હતું. ને બરાબર વરસ પછી, જો હું ન દેખાઉં તો, એ ખોલીને એમાં લખ્યા પ્રમાણે પેઢીના સરસામાનની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ્યવસ્થા કરવાની સૂચના એણે કરી હતી. આજે અત્યારે વરસ પૂરું થયું હતું. ખરી રીતે આળસુ કૌતુકને મારે વારવાની જરૂર હતી. પણ હવે જ્યારે લાગ્યું કે એના કહેવા પ્રમાણે વરસ પૂરું થયું છે એટલે મન, એના કવરમાં શું હશે તે જાણવા વધારે ઉત્સુક થયું હતું !

એટલે પેલું કવર ખોલ્યું. તેમાં પેઢીના સામાનની યાદી હતી. ને તેની વ્યવસ્થા માટે પેટીમાં નોંધ મૂકી હતી. એટલે પેટી પણ ખોલી ! પણ ખોલતાં જ મહેક મહેક થતી સુગંધીથી આખો ખંડ ભરાઈ ગયો. જેણે જીવનભર ફૂલોની મૈત્રી કરી હતી, તેણે આ સુગંધી માટે સંભાળપૂર્વક યોજના કરી લાગી. મેં ધીમેથી ઉપરનું ઢાંકેલું કપડું ઊંચક્યું ! નીચેના વસ્તુઓ પ્રગટ થતાં જ, કોઈ અત્યંત કોમળ હૃદયે, સંભારી સંભારીને સુંદર, નાજુક, નકશીદાર, ચિરસ્મરણીય લાગે તેવી નાની નાની અનેક વસ્તુઓ એમાં સંગ્રહી હોય તેમ લાગ્યું ! સુંદર નાજુક રીતે ભરેલા રૂમાલો, ક્યાંય ન મળે તેવા શંખો, આકર્ષક છીપલાં, સુંદર કોડા કોડીઓ, એમનો પણ એક સંગ્રહ ! નાની નાજુક ચિત્રવિચિત્ર રંગીન આકર્ષક છબીઓ ! નાની નાની રૂપાળી અનેક સુંદર આભૂષણ ચીજો ! નિત્ય ઉપયોગની અનેક વસ્તુઓ. પણ દરેક વસ્તુમાં એક ખૂબી હતી. એના સંગ્રહ કરનારે જાણે એ પોતાના ઉપયોગ માટે આણી હોય તેના કરતાં વધુ, કોઈને આપવા માટે આણી હોય એમ લાગ્યા કરતું હતું. જ્યારે જ્યારે એ વસ્તુ ભેટ લેનારની નજરે ચડે, ત્યારે ત્યારે જાણે અંતરના આનંદથી એ ડોલી ઊઠે, એવી એક વણલખી પ્રેમભરી વાણી દરેકમાંથી ઊભી થતી હતી. જાણે એવી હવા એમાં હતી.

એક ઘડીભર એ ચીજોને હું જોઈ રહ્યો. ને પેલી હવાને પણ અનુભવી રહ્યો. ભેટ લેનારો મને યાદ કરશે, મારી સ્મૃતિ ઘડીભર તાજી થશે, મને કોઈક સંભારશે, એવી સુખદ હવા જાણે દરેક સુંદર નાજુક વસ્તુમાંથી આવી રહી હતી. વર્ષો પહેલાં મોહન–

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જો-ડારોના અવશેષોની સચવાયલી એક માટીની કુલડી જોતાં જે ભાવ ઉભરાયા હતા તેજ ભાવો આજે પણ આને જોતાં અંતરમાંથી ઊભા થયા! એ કુલડીમાં કોઈ મુગ્ધાએ પોતાની એકાદ અંગૂઠી, પોતાનું કર્ણફૂલ, પોતાનાં હાથકંકણ, પોતાની નાની નાની વસ્તુઓ, બધી સાચવીને એવી પ્રેમભરેલી રીતે એમાં મૂકી લાગતી હતી કે એ જોતાં જ એ વસ્તુઓને બદલે જાણે એમને સાચવીને ધરતીને ખોળે મૂકનાર પેલી મુગ્ધાનું પ્રેમભર્યું ભીનું હૈયું યાદ આવ્યા કરે! એ હવા કુલડીમાંથી આવતી તે વખતે અનુભવી હતી. આજ પણ એવો જ અનુભવ થયો. એટલામાં પેટીમાં પડેલા કાગળ ઉપર દૃષ્ટિ ગઈ. અંદર કાવ્યપંકિત તો એ જ લીટીની હતી, પણ જે હવા ઊભી થતી હતી તેની સાથે એનો ઘનિષ્ટ મેળ મળી જતો હતો.

ચોખ્ખા સુંદર અક્ષરોમાં ગાર્ડીનરે એ પંક્તિ લખી હતી:

: પ્રેમભરી ભેટ :

'All are but ministers of love
And feed his sacred flame'

મને કવિની એ પંક્તિ સાંભરી આવી:

'કર્ણે પડે ખબર આ તુજ કોઈ કાળે
એ આંસુડાં મધુર નેન થકી તું ઢાળે!'

અને ખરેખર શું ગાર્ડીનરના દિલમાં—એના એકલદોકલ—કેવળ એકલ જીવનમાં—આ ભેટ આપતાં આ જ લાગણી પ્રબળ નહિ હોય?

'મને, જેને કોઈ સંભારે તેવું જગતમાં નથી તેને, કોઈક દિવસ કોઈક તો સંભારશે!'

એ જ વખતે 'છાપું!' કહેતોકને બહાર ફેરીઓ ધબાક છાપું નાખતો ચાલ્યો ગયો. તેના તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું. મેં છાપું લીધું પણ એને ખોલતાં જ અકસ્માત પહેલા પાના ઉપર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારી નજર ગઈ: અને મોંમાથી નીકળી ગયું: 'અરે!' છાપામાં સમાચાર પ્રગટ થયા હતા: થોડા શબ્દોમાં એમાં મોટે અક્ષરેથી એના મૃત્યુસમાચાર આવ્યા હતા!

'ફૂલોના આશક ગાર્ડીનરને મૃત્યુ સમયે ફૂલચાદરોની સુંવાળી બિછાત મળી.'

મને થઈ ગયું કે ખરેખર, ગાર્ડીનર પોતાને કોઈક વખત કોઈક પ્રેમથી સંભારે એવું જાણે ઈચ્છી રહેલ હોવો જોઈ એ.

મેં સહજ જ માથું નમાવ્યું: આંખો મીચી ગયો: મનમાં એની મેળે ગાર્ડીનરના જ છેલ્લા શબ્દો સંભળાયા: 'દોસ! વિદાયની સલામ! ગુડબાઈ!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખોટી ભૂતાવળ

વરસાદ અનરાધાર પડતો હતો. પા કલાક રહી ગયો લાગે અને અમને કાંઈક આશા આવે કે હવે તો આંહીંથી નીકળી જવાશે, ત્યાં તો પાછો બમણા વેગથી મોટાં મોટાં ફોરાં સાથે હેલી ઉપર હેલી શરૂ કરી દે. છેવટે લાગ્યું કે હવે આંહીંથી નીકળવું મુશ્કેલ છે. બધાએ વખત કાઢવાનાં સાધન શોધવા માંડ્યાં.

અમને મળેલ ઉતારો આલીશાન હતો. નહિ નહિ તો પચાસેક ખંડનો મોટા મહેલ જેવો હતો. એમાં 'ફર્નીચર' પણ પાર વિનાનું હતું, અને અદ્ભુત. છેક ઉપલે ત્રીજે માળે તો એક જુઓ ને એક ભૂલો એવી એવી અનેક કિમ્મતી વસ્તુઓનો સંગ્રહ જ હતો. બધા પોતપોતાના કામમાં મશગૂલ થયા. કોઈએ ગંજીફો માંડયો, કોઈએ શેતરંજ ઉપાડી, કોઈએ ચોપાટ ઢાળી, કોઈ ટેબલ ઉપરની દડાફેંક રમ્મત શરૂ કરી, કોઈ પડયાપડયા વાતો જ કરવા માંડયા. નહિ નહિ તો પચીસ ત્રીસ માણસનો કાફલો, જુદા જુદા સ્વભાવવાળો એક મુસાફરીના હેતુ માટે ભેગો થઈ ગયેલો એટલું જ, અને એમાં કલકત્તામાં બે દિવસ વધુ રોકાવા જતાં, અનરાધાર ને આખા દિવસના વરસાદે પાછી તો પગ પણ બહાર ન મુકાય તેવું કરી દીધું, એટલે હવે જે થાય તે કરીને સૌ નિશ્ચિંત બની ગયા. પોતપોતાનો આનંદ ખોળીને એમાં મશગૂલ થયા વિના બીજો કોઈ ઉપાય પણ ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતો. એટલે જ્યારે બધા પોતપોતાની રીતે ગોઠવાઈ ગયા લાગ્યા ત્યારે હું એકલો, કોઈ ન દેખે તેમ ત્રીજે માળે ગયો.

સવારે એ ખંડ મેં જોયો ત્યારથી જ એની મોહિની મને લાગી હતી. એમાં અનંત ચહેરા દેખાય તેવી કાચરચનાઓ હતી. નાનો મોટો દેખાવ આપે એવા અરીસાઓ પડ્યા હતા. ત્યાં જૂની ઢબનું અનેક પ્રકારનું રાચરચીલું ગોઠવાયલું હતું. કહેવાતું હતું કે આ મહાલયનો સ્વામી જેવો તેવો શોખીન ન હતો. એણે મૂકેલી એક અત્તરદાની આજ પણ જો કોઈ અચાનક ખોલે તો પચાસે ખંડ મહેકી ઊઠે એવી ગજબની સુગંધ એમાંથી ઊડે! એનું શયનાગાર તો નર્યું કાચનું હતું. એમાં સૂનારો પોતાનાં હજાર રૂપ નિહાળે! ને હજારે રૂપ જુદાં હોય! એમાંથી પોતાનું સાચું રૂપ કયું છે તે જાણતાં ખુદ એને પોતાને એક કલાક નીકળી જાય! એવી વિચિત્ર ને અજબ જેવી માયાવી રચના એ શયનાગારમાં હતી. કહેવાવાળાની જીભ જો વાતરસિયણ હોય તો તો ખુશીથી એને મહાભારતી મય-દાનવ સાથે પણ જોડી દઈ શકે!

ત્યાં મલોખાંમાંથી બનેલાં મંદિરો હતાં. આરસનાં ફૂલ હતાં. રંગરંગીન કાચરચના વડે કરેલાં ચિત્રો હતાં. સાગ સીસમના જૂનવાણી અદ્ભુત કારીગરીના પલંગ હતા. અજબ જેવી પૂતળીઓ હતી. બેસતાં જ ઊંઘમાં પડી જાઓ એવી બેઠકો હતી. ખરેખર, કોઈ માણસે અજબ શોખથી, જીવનભર, અનેક ઠેકાણેથી લાવી લાવીને અનેક વસ્તુઓને આંહીં વસાવી હતી. વસાવનારો ચાલ્યો ગયો હતો. અને એ બધી વસ્તુઓ જાણે આંહીં હજી એની રાહ જોતી બેઠી હતી!

મને એ ખંડ સવારે જોતાં જ મનમાં ગમી ગયો હતો. અત્યારે બીજું કોઈ ત્યાં નહિ હોય એમ માનીને હું ત્યાં પહોંચી ગયો. મારી ધારણા સાચી નીકળી. બધાં બારણાં ખુલ્લાં હતાં, અને સૂર્યના તાપનો અભાવ હોવાથી, ખંડમાં એક ગૂઢતમ પ્રકારની, સંધ્યા સમયની હોય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેવી, આછી અજવાળા-અંધારાની છાયા ઢળી પડી હતી. હું ત્યાં જઈને મારી મનગમતી વસ્તુઓને ફરી ફરીને જોવા લાગ્યો.

એમ જોતાં જોતાં એક ખૂણામાં ગોઠવાયેલા એક સુંદર આસન ઉપર આવીને હું બેઠો. ત્યાં સામે એક સુંદર ચિત્ર ટીંગાતું હતું. એમાં દરિયાકિનારા પાસે એક માણસ ઊંડા ચિંતનમાં બેઠો હોય તેવું દૃશ્ય હતું. સામે જલનિધિ તરંગો ઉપર તરંગો ઉડાડતો ક્ષણ ક્ષણની અદ્‌ભુત રમ્ય મોહિની પ્રગટાવી રહ્યો હતો. અને હજારો તરંગનાં ચળક ચળક થતાં પાણીમાં લાખો બુદ્‌બુદ્‌, અદ્‌ભુત જીવનનો રસ માણતાં હોય તેમ, લાંબી વાટના મુસાફરોની જેમ કોઈ મહાન પંથ ખેડવા માટે જાણે નીકળી પડ્યાં હોય તેવાં દેખાતાં હતાં!

હું એ ચિત્રની સામે જોઈ જ રહ્યો. ખરેખર એમાં ચિત્રકારે સંસાર મૂક્યો હતો, સંસારનો રસ મૂક્યો હતો, એમાં ક્ષણજીવી બુદ્‌બુદોનો રંગ પ્રગટાવ્યો હતો, અને આ સફર ઉપર નીકળેલાઓનો આનંદ પણ છલકાવ્યો હતો! કિનારે બેઠેલો માણસ જલનિધિના રૂપને જુએ છે કે એના ક્ષણજીવી રૂપોને નિહાળે છે એ કહેવું મશ્કેલ હતું. પણ એના ચહેરા ઉપર ચિત્રકારે અનેક ભાવો મૂકીને—સમગ્ર ચિત્રને જીવનના એક કોયડા સમું બનાવ્યું હતું.

એ ચિત્ર જોતાં જોતાં મને ક્યારે ઊંઘ આવી ગઈ તેનું કાંઈ ભાન રહ્યું નહિ. પણ થોડીવારમાં જ હું ઊંઘમાં આવી ગયો હોઉં, એ સંભવિત હતું. કારણ કે મનમાં ચાલેલું સ્વપ્ન ઠીક વખત લઈ જાય તેવું હતું.

આ ઊંઘમાં ને સ્વપ્નમાં હું જોઈ રહ્યો હતો. ખંડમાંની દરેક વસ્તુ જાણે અચાનક સજીવ થઈ ગઈ હતી. આરસનાં કમળ હસતાં હતાં. કાચની પૂતળીઓ રડતી હતી. પથ્થર મૂર્તિઓ સ્મિત કરતી હતી. કોઈ બોલતું હતું, કોઈ ગાતું હતું, કોઈ નાચતું હતું. ખંડની દરેકેદરેક વસ્તુ જાણે સજીવ હોય તેમ આમથી તેમ ફરતી પણ હતી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેલો મહાન નકશીદાર સાગ સીસમનો પલંગ તો છેક મારી પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. મને ભય લાગ્યો કે ક્યાંક મારા ઉપર જ ખાબકીને એ મને હતો ન હતો કરી ન નાખે! પણ ત્યાં તો એ ખડખડાટ હસતો જણાયો. હસતો હસતો જ એ બોલી રહ્યો હતો. પહેલાં તો એ કોની સામે બોલે છે તે સમજાયું નહિ, પણ તરત ખબર પડી કે સામે બેઠેલાં સાગ સીસમનાં અત્યંત સુંદર નકશીવાળાં ખુરશીબેન સાથે એ વાત કરી રહ્યો હતો: 'તને ખબર છે? તે દિવસે કેટલા રંગથી શેઠ તારા ઉપર બેઠા હતા? અને શેઠાણી સાથે કેટલા પ્રેમથી વાતો કરી રહ્યા હતા? એ વાતોનો રોમાંચ હજી પણ તારા અંતરમાં રમતો હશે!'

છણકો કરીને ખુરશીબાઈ બોલ્યાં: 'તેં ફકત રાત્રિના રંગ નિહાળ્યા છે એટલે તને કાવ્ય સ્ફુરતાં લાગે છે! મેં તો અનેક રંગ જોયા છે. મને તો ખબર છે કે મારી ઉપર બેસીને એણે જેમ પ્રેમની વાતો કરી છે, તેમ ઠગાઈની ને ઠગવાની વાતો પણ કાંઈ ઓછી કરી નથી! બેમાંથી એની કઈ વાત સાચી હતી એ જ મને હજી સમજાતું નથી. રોમાંચ તને સાંભરતો હોય તો ભલે! મને તો થાય છે, હું આંહીં ક્યાં કેદમાં પડી? કે એના સિવાય બીજું મોં જ કોઈ દિવસ જોવા મળ્યું નહિ!'

અચાનક જ સામેની એક સુંદર નકશીદાર પેટીનું ઢાંકણું ઊંચકાતું જણાયું! મારાં તો ધરણ જ મરી ગયાં. થયું કે અરે! 'અરેબિયન નાઈટ્સ'નો 'જીન' ક્યાંક આમાંથી નીકળી પડે નહિ!

પણ ત્યાં તો ફૂલના જેવી કોમળ વાણીમાં કોઈક બોલતું જણાયું. અંદરનાં રંગરંગીન અદ્‌ભુત ચિત્રો જાણે બોલી રહ્યાં હતાં: 'તારે તો આટલું જ સહન કરવું પડ્યું છે, તને ઘડનારો તો છેવટે એક કારીગર હતો! એ ક્યાં તારી સાથે આત્માની વાણી બોલવા બેઠો હતો? એ ક્યાં તારો સનાતન મિત્ર હતો? પણ અમારો તો પ્રેમી, અમારો ભકત, અમારો પ્રિયજન, અમારો જ જાણે સ્વજન, અરે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમારો અનંત સમયનો સંગાથી, એ કેવી ગરીબીમાં, કેવી ઠંડીમાં, કેટલી ગરમીમાં, કેટલા ઉજાગરા વેઠીને, કેવી ભયંકર યાતનાઓ સહીને, કેટલી બધી વૃત્તિઓનાં જુદ્ધને હટાવીને, અમને સરજી રહ્યો હતો, અને કેવા કેવા જીવન રંગમાંથી એણે અમને જીવન આપ્યું હતું! એણે આપેલું જીવન જીવતાં અમને તો એક એક હજાર કવિતાની મધુર ગીતાવલિના મનોહારી સ્વર કાને આવતા હતા. અને એના ધૂળિયા, અકિંચન, એક તૂટલ સાદડી પાથરેલ ખંડમાં, અમે કેવી કેવી સ્વપ્ન-વાટિકાનાં પુષ્પખંડોમાં નિત્યનિત્ય ફરી રહ્યાં હતાં, અને એ પણ અમારે માટે હમેશાં કોણ જાણે ક્યાંથી, અપ્સરાનાં નવાં નવાં વૃંદનાં વૃંદ લાવી રહ્યો હતો, ત્યાં કોણ જાણે શું થયું, એક દિવસ થોડાક સોનાના સિક્કાનો રણકો અમે ત્યાં સાંભળ્યો, અને હજી તો આશ્ચર્યથી જોઈએ છીએ કે આ નવી વસ્તુ શું છે, ત્યાં તો અમે આ પેટીમાં પૂરાઈ ગયાં. . . . અને આ વગર જંજીરની કેદમાં પડી ગયાં . . . . ! કોને ખબર છે અમે આમાંથી હવે ક્યારે બહાર નીકળીશું? પણ અમને તો અફસોસ એક જ વાતનો છે. જેણે અમને લાડ લડાવ્યાં એણે જ અમને કાં ગરદન માર્યાં? અમને કોઈ વાટિકામાં રખડતાં મૂકી દીધાં હોત તો પણ સારું હતું! આ તો જાણે કેદ થવા મોકલી દીધાં!'

'એણે તમને મોકલી દીધાં? શું કહો છો? એણે તમને મોકલી દીધાં નથી!' એક તરફ એક કાંસાની 'સત્ય'ની પ્રતિમા હાથમાં ત્રાજવું રાખીને કોણ જાણે કેટલાં વર્ષોથી આંહીં ઊભી હશે તે અચાનક બોલી ઊઠી: 'તમારામાંથી કોઈનામાં એવી શક્તિ હતી કે એની સાદી રોટલી અને દૂધમાં તમે તમારી જાતને રૂપાંતર પમાડી શકો? તમારા કોઈમાં એ તાકાત હતી, તમારા એ પ્રિય સ્વજન માટે રોટલીમાં રૂપાંતર પામવાની?'

બધાં સુંદર રંગીન ચિત્રો તરત મૂંગાં થઈ ગયાં લાગ્યાં. ત્યાં તો જે કોચ ઉપર હું બેઠો હતો તેનો હાથી સૂંઢ ઊંચી કરતો જણાયો:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અરે! તમે બધાએ આજે આ શી પારાયણ માંડી છે?' તે બોલ્યો: 'દુનિયા તો અનાદિ કાળથી, ઠગોની અને શઠોની અને સિક્કાઓની દાસી રહી છે. એમાં તમે આજે આ નવી નવાઈની વાત માંડી બેઠા છો! તમારા સ્વામીને સિક્કાઓના છક્કા પંચા કરતાં કોણે રોક્યા હતા? કાં મફતની ભૂતાવળ સરજીને એમાં હેરાન થયો? તમે તો ચોર કોટવાળને દંડે તેવી વાત કરો છો, અને રોટલી આપનારની નિંદા કરો છો!'

'પણ રોટલી બધાને કેમ ન મળે?' એક કોઈક નવીન ચહેરો બોલતો જણાયો.

'એ તું નહિ સમજે દીકરા!' પેલી વૃદ્ધ સત્યની કાંસા–પ્રતિમા બોલી: 'તને ક્યાંથી ખબર હોય? તેં દુનિયા જોઈ જોઈને કેટલા વરસની જોઈ છે? પણ મેં તો એને આંહીં કેવળ સર્પો વસતા હતા ત્યારે પણ જોઈ છે, અને આજે માણસો વસે છે ત્યારે પણ જોઈ છે. એનો આકાર ફરતો રહે છે, એની 'ફેશન' બદલાતી રહે છે, એના શબ્દો જુદા જેવા લાગે છે, એનાં સૂત્રો મોહક જણાય છે, પણ એનો સામાન્ય માણસ–જેટલો હતો, તેટલો જ અજ્ઞાન રહે છે. તે પહેલાં એ પર્વતોને, વૃક્ષોને પૂજતો ને ધ્રૂજતો, હવે નેતાઓને પૂજે છે, અને નેતાઓને નામે અંધ બને છે! સામાન્ય માણસ બદલાતો નથી, મારા જુવાન ભાઈ! સામાન્ય માણસ બદલાતો નથી. એ જ મહેનત કરવાનો છે. એ જ વગર મોતે મરવાનો છે. એ જ ઘેટું થઈને હોમાવાનો છે. ને એને હોમનારા કાં આ વાદને નામે શીખંડ પામવાના છે, કાં પેલા વાદને નામે દૂધપાક મેળવવાના છે. ને અગ્નિમાં તો આ ઘેટાંને હોમવાના છે! વૈદિકકાલમાં ચાર પગનાં ઘેટાં હોમાતાં. હવે બે પગનાં હોમાય છે. પણ ઘેટાં ત્યાં છે. અગ્નિ ત્યાં છે. યજ્ઞની સફાઈ ભરેલી વાણી ત્યાં છે. ને સામાન્ય અજ્ઞાન ત્યાં છે. એવા વ્યાપક નફાકારક અજ્ઞાનને મીટાવનારાઓને કોઈ દિવસ કોઈ સત્કારશે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ? ગાંડો રે ગાંડો! તું આ ડાહ્યાઓની દુનિયામાં ગાંડો જણાય છે! તારા એ ચિતારા ફિતારાને કે'કે જીવવું હોય તો ડાહ્યો થઈ જા, બધા બોલે છે તેમ બોલવા માંડ, બધા તાળીઓ પાડે છે તેમ તાળીઓ પાડવા માંડ, બધા આંગળી ઊંચી કરે છે તેમ આંગળી ઊંચી કરવા માંડ. જીવીશ પણ ખરો. ડાહ્યો પણ ગણાઇશ. રોટલો પણ પામીશ. ને કીર્તિનો અંચળો પણ મેળવીશ! જીવતાં ન આવડે એ કોઈ જ ફરિયાદ ન કરે. આંહીં ફરિયાદને સ્થાન નથી. . . . . .'

હું તો આભો બનીને આ બધી નવી નવી વાતો સાંભળી રહ્યો હતો ને દુનિયાની પ્રચલિત માન્યતાઓ વિષેનો થોડો ભ્રમ ભાંગતાં જાણે નીચેથી પગ સરતા હોય તેમ સરી રહ્યો હતો, એટલામાં ધબાક એક અવાજ થઈ ગયો. ને અવાજ થતાંની સાથે જ મારી ઊંઘ ઊડી ગઈ. સ્વપ્ન ઊડી ગયું. સુખદ ભ્રમણા પણ ઊડી ગઈ. રહ્યું કેવળ આધાર વિનાનું નીચે ને નીચે સરવું!

પણ સરીને ક્યાં?
કોણ જાણે છે ક્યાં?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જમાનો, માણસ ને હવા!

બજારમાં 'મોટરબસ' ઊભી હતી એટલે દોડીને અમે સૌ પહોંચી તો ગયા, ને સદ્ભાગ્યે જગ્યા પણ મળી ગઈ. ટિકિટ આપનારો ત્યાં સામેની હોટેલમાં બેઠો 'ચા' પીતો હતો તેણે હાથ હલાવીને બેસવાની રજા આપી, એટલે હકડાઠઠ થડિયાં ભર્યાં હતાં, તેમાં અમે પણ સાંકડમોકળ જગ્યા કરી લીધી. છ સાત માઈલની મુસાફરીમાં હાડકાં રહી જાય તેવું હતું, પણ બીજી કોઈ 'બસ' જવાની ન હતી. ને આ એક હતી તેમાં પણ માંડમાંડ જગ્યા મળી ગઈ હતી: એટલે બોલ્યા ચાલ્યા વિના બેઠા રહ્યા.

પણ 'બસ'ને ઉપડવાની ઉતાવળ લાગી નહિ. 'ટિકિટ કલેક્ટર' સામે હોટેલમાં બેઠો, જે આવે તેને હાથ નિશાની આપી દેવામાં નિષ્ણાત લાગ્યો. બે ચાર બીજા મુસાફરો પણ અમારા પછી આવી ગયા. એટલે હવે તો ઊભવાની, બેસવાની કે શરીરને આમથી તેમ ફેરવવાની પણ જગ્યા રહી ન હતી. છતાં 'બસ'ને ઊપડવાની ઉતાવળ લાગી નહિ.

મેં અધીરાઈથી ડ્રાઈવરને પૂછ્યું: 'આ તે આજ ઊપડવાની છે કે નથી ઊપડવાની?'

તેણે તોછડો જવાબ વાળ્યો: 'આ તો ટાઈમસર જવાની. એક મિનિટ પણ વહેલીમોડી નહિ ઊપડે. આ ન હોય તમારી અમદાવાદ નું'રની મોજમજા 'બસ!' આ તો સોરઠ હાલાર ઝાલાવાડ ગોહિલવાડ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જનરલ ટૂરીક સર્વિસ છે! જેવી તેવી વાત નથી! આનું તો ઘડિયાળને કાંટે કામ!' ઉતારુઓ બધા એની વાણી સાંભળીને હસી પડ્યા હતા, પણ ત્યાં કોઈ દરબાર જેવા દોડતા દોડતા આવી પહોંચ્યા.

દરબારનું પોતાનું શરીર ત્રણેક મુસાફરની જગ્યા રોકે તેવું હતું, તેમાં એમની સાથે એમનો કોઈ નોકર લાગ્યો. અને બે મોટાં પોટકાં ઉપરાંત મગફળીનો આખો કોથળો પણ સાથે હતો. આ બધું જોતાં અમારા હાંજાં ગગડી ગયાં. હવે જો આમાં આમને પણ સમાવવામાં આવે તો તો ભારે થાય!

અત્યારે પણ બેઠક ઉપરથી નીચે પગ તો રહેતા જ ન હતા, ને અત્યારથી જ એ અકડાઈ ગયા તો હતા, તેમાં જો આ માલ અંદર ખડકાય તો બેસનારાનું તો કોણ જાણે, પણ મને લાગ્યું કે મારું તો આવી જ બનશે! કારણ કે એ બધો માલ મૂકવાની ફૂટ દોઢફૂટ જગ્યા હવે કેવળ મારી તરફ જ રહી હતી. બીજે બધે તો હકડાઠઠ માલનાં ગાંસડાં પોટલાં ને ચીજ વસ્તુઓનો ભરાવો થઈ ગયો હતો. એ ભરાવાને લીધે મુસાફરો ક્યારના પગને તો અદ્ધર લઈને જ બેઠા હતા!

પણ એટલામાં હોટેલમાંથી પેલો ટિકિટ કલેક્ટર આવતો જણાયો. તેણે તો જોયા કારવ્યા વિના જ નિશાની પણ આપી દીધી. મેં ઊભા થઈને કહ્યું: 'હવે આમાં જગ્યા નથી . . . ઊભશો પણ ક્યાં?'

'એ તો બધું થઈ રહેશે . . ઘીના ઠામમાં ઘી પડી જશે મારા બાપલા! તમે કાં મફતના આકળા થાવ?' દરબાર ઉપર ચડી ગયા હતા ને તેનો નોકર કોથળાને નીચેથી ઉપર ખેંચી રહ્યો હતો. પણ બીજા બે ત્રણ મુસાફરો વિરોધ નોંધાવવા ઊભા થઈ ગયા.

પણ ત્યાં તો ટિકિટ કલેક્ટર આવી પહોંચ્યો: 'જેમને ન પોસાય તે નીચે ઊતરી જાવ,' તેણે હુકમ છોડ્યો: 'હજી મેં કોઈના પૈસા લીધા નથી, કોઈને બાકી નહિ મુકાય.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ ત્યારે બીજી 'બસ' તમે દોડાવતા . . .?'

'તે તમે ત્યાં ફરિયાદ-બૂક રહે છે, તેમાં નોંધો . . તમારા જેવા કેટલાય કાયદાની વાતો કરનારા આંહીં . . . . .' એટલું બોલવામાં તો એની નજર મારા ઉપર પડી. ને હું પણ કયારનો એને ટીકી ટીકીને જોઈ રહ્યો હતો, એ જોઈ ને એ કાંઇક સંભારતો લાગ્યો, અને પછી તરત જ બોલી ઊઠ્યો: 'અરે! સા'બ! તમે આંહીં કયાંથી? આમ કયાં જાઓ છો? આજ કાંઈક વધારે ભીડ થઈ ગઈ છે.'

'ફત્તાજી તો નહિ?' મેં પણ એને ઓળખી કાઢયો.

'એ જ છું ને સા'બ!'

'પણ તું આંહીં કયાંથી? છત્નાજી કયાં છે?'

'એ તો બે વરસ પહેલાં ગુજરી ગયા!'

'અરર! કેમ કરતાં?'

એટલી વારમાં પેલા દરબાર ગોઠવાઈ ગયા હતા. ને હવે તો સાંકડમોકળ આ સ્થિતિ સૌએ સ્વીકારી લીધી હતી. ફત્તાજી મારી પાસે ઊભો ઊભો વાત કરી રહ્યો.

'બસ એમ ને એમ! તમને ખબર તો હશે કે એને માતાજીની અખંડ સેવાનો નેમ હતો. તે એક દિવસ સવારે અમે એની માતાજી વાળી ઓરડીમાં ગયા, તો બસ જેમ બેસતા હતા તેમ એ બેઠા હતા. સામે દીવો બળતો હતો. આંખો બંધ હતી. હાલ્યાચાલ્યા વિના એ તો એમ ને એમ બેઠા હતા. મેં ને પતાજીએ કકળાણ કરી મૂકયું, બાપુજી! બાપુજી બોલાવ્યા, પણ બાપુજી હોય તો બોલે નાં?'

'અરર! આમ થયું?'

ફત્તાજીની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં લાગ્યાં; પણ ત્યાં એને સાંભર્યું કે વખત થઈ ગયો છે. એટલે એ મારી સાથે થોડી વાતો ચાલતી રાખીને ટિકિટના પૈસા ઉઘરાવવા મંડયો. પણ તેમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એને જરા સંકોચ થતો જણાયો. મેં એને પૂછ્યું: 'પતાજી ક્યાં છે ફત્તાજી?'

'એ પણ આમાં જ છે સા'બ! આપણને રસ્તામાં પહેલે જ સ્ટેશને મળી રે'શે!'

ફત્તાજીને કામમાં પડવા દેવા માટે હું બોલતો બંધ થઈ ગયો.

થોડીવાર એને મેં એના કામમાં પડી ગયેલો જોઈને ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરી તો મુસાફરોમાં ઘણાખરા હવે શાંત બની ગયા હતા. ફત્તાજી પૈસા ઉઘરાવતો હતો, પણ કોઈ કોઈ પૈસા એમ ને એમ પણ મૂકી દેતો હતો. કોઈકને ટિકિટ દેતો હતો. મેં એના બાપ છન્નાજીને જોયો હતો. એટલે એના આ વર્તનને લીધે નવાઈ તો લાગી. પણ એવી રીતે પૈસા મૂકવામાં ને ટિકિટ આપવા–ન આપવાના એના ભેદ તરફ મારી દૃષ્ટિ પડે છે એ જોઈને એ કાંઈક સંકોચ અનુભવતો જણાયો. મેં તરત એનો સંકોચ ટાળવા માટે એક છાપું કાઢ્યું ને મોં આડે ધરી દીધું.

ફત્તાજી પહેલે કે બીજે સ્ટેશને ઊતરનારના પૈસા ખીસા ભેગા કરતો લાગ્યો. ને લાંબા મુસાફરને ટિકિટ આપતો જણાયો. મારી નજર સમક્ષ એના બાપનો, સૂકો, લાંબો, સચ્ચાઈથી ભરેલો પ્રેમાળ ચહેરો ખડો થઈ ગયો. એની એક વાત હું જાણતો હતો તે પણ યાદ આવી ગઈ. એ ગાડી હાંકવાવાળો હતો. પણ એણે શેઠના પૂરવૈભવમાં પણ ગાડી હાંકી હતી, અને પછી વળતાંપાણી વખતે પણ ગાડી હાંકી હતી. વળતાંપાણી થયાં, ત્યારે એના જાનવરને ચંદીના પણ વાંધા પડવા મંડ્યા હતા. ને જાનવર કાઢી નાખવાની વાત થતી હતી. કોઈ ઘરાક હતું નહિ, ને સાવ ગલઢું જાનવર તો કોણ રાખવાનું હતું, એટલે એને ખલાસ કરવા સુધીની વાત આવી ગઈ હતી. મફતનો ખર્ચો તો બચે!

તે વખતે આ છન્નાજી ગાડીવાળો સામે થયો હતો. એણે કહ્યું:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મારા પગારમાં થોડો કાપ મૂકો. પણ મારા જાનવરને તો હું એમ મરવા નહિ દઉં! એમ મારશો તો અને પણ મરેલો જોશો. મેં એની સાથે વીસ વર્ષ ગાળ્યાં છે!'

પછી તો જાનવરે પોતે જ વિદાય લઈ લીધી ને છન્નાજી પણ ચાલી નીકળ્યો. પણ તે માતાજીનો પરમભક્ત હતો તે મને ખબર હતી. ફત્તાજીએ એના મૃત્યુ સમાચાર આપ્યા એ પણ જાણે એના જીવન સાથે સંગત હતા!

પણ જમાનો કેવો પલટાયો હતો? એ છન્નાજીનો જ આ છોકરો પૈસાને આંહીં બન્ને ખિસ્સામાં સેરવતો હતો! ને કેવો 'અપ ટુ ડેઈટ' દેખાતો હતો! ક્યાં એનો વગર ઉપાધિની ઉપાધિ વેરનારો બાપ ને ક્યાં આ બીજાની ઉપાધિમાંથી લાભ ઉઠાવનારો છોકરો?

ટિકિટો અપાઈ ગઈ. 'બસ' ઊપડી. એટલે ફત્તાજી મારી પાસે આવ્યો. કોઈનું પોટલું પડ્યું હતું, તે દબાવીને કાંઈ ભાંગે તેમ નથી એની ખાતરી કરીને એ એના ઉપર બેસી ગયો: 'આમ ક્યાંથી 'સા'બ?' તે મારી સાથે વાતોએ વળગ્યો.

'આ આમ જરા કામ છે. પહેલે સ્ટેશને તેં કહ્યું પત્તાજી મળશે?'

'એ પણ આમાં જ છે. પહેલે સ્ટેશને ઊતરવાવાળા ચડવાવાળાની એ તપાસણી કરી લેશે, પછી આગળ જવાનું!'

'એમ ત્યારે તો . . . . .' મને તરત સાંભર્યું કે ખોટું વાક્ય બોલાય છે. એટલે તરત વાક્ય અધુરું મૂકી દીધું.

પણ તે સમજી ગયો લાગ્યો. કાંઈક શરમાતાં, કાંઈક સંકોચ પામતાં, જરાક ગ્લાનિ અનુભવતાં એ બોલ્યો: 'અરે સા'બ! પણ શું મોંઘવારી છે? બે'યના પગાર મહિનો આવતાં પહેલાં તો સફાચટ થઈ જાય છે. મારી મા તો એ જ વાત કહે છે કે તમારા બાપે એક ખોટી કોડી કોઈની સંઘરી નહિ ને ભગવાને એનું રોડવી દીધું! પણ એ જમાનો જુદો હતો, સા'બ! આજ તો સા'બ! આહીં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોટલે અરધો કલાક બેઠો, ત્યાં બાર આના ખોટા થઈ ગયા! છોકરાએ પાટી મંગાવી છે તે તો રહી ગઈ! આવું ને આવું ક્યાં સુધી ચાલશે સા'બ? હું તો કહું છું અમારા બાપુજી ભાગ્યશાળી થઈ ગયા કે આ જોવા સારુ રોકાણા નહિ!'

મને લાગ્યું કે વાતાવરણમાં બધે જ આ વાત હતી! બધા મરી પરવારીને પણ આમાંથી જાણે મુક્તિ ઇચ્છી રહ્યા છે. જાણે કે એક જુદો જ આપઘાતી રંગ જીવનમાં છંટાઈ ગયો હતો!

એટલામાં પહેલે જ સ્ટેશને ઊતરનાર કોઈ ભણેલ ઉતારુએ ફત્તાજી પાસે ટિકિટ માગી. ફત્તાજીએ કાંઈ. પણ ન હોય તેમ એને કહ્યું: 'હવે કાગળનું ચીંથરું હાથમાં નહિ હોય તો નહિ ચાલે?'

'પણ ત્યાં તમારા મા'યલા માગતા ઊભા રહેશે તે વખતે અમારે મફતની ઉપાધિ નાં?''

'તમતારે સો મણની તળાઇમાં નિરાંતે બેઠા રો 'ને ભાઈ! બધે ય આ મોંઘવારી છે. ને જ્યારે અમને ખાત્રી હશે તઈં તમને કહેતા હશું નાં?'

'પણ પછી રેવડી થાય નહિ?'

ત્યાં તો ચાર પાંચ ઉતારુઓ જ બોલ્યા: 'હવે વાત મૂકોને! સંભાળવાની તાકાત હશે ત્યારે તમને કહેતા હશે નાં? તમારે હાથમાં કાગળિયું, રાખીને શું માણી લેવું છે? એને મફતનું ફાડવું તો પડે!'

એટલામાં તો પહેલું સ્ટેશન આવતું દેખાયું. મેં નજર કરી તો ત્યાં પત્તાજી ઊભો હતો. એ પણ 'અપ ટુ ડેઇટ' વેશમાં હતો. હું તો એને જોઇ જ રહ્યો. ક્યાં છન્નાજી? ક્યાં આ પત્તાજી?

'જુઓ સા'બ! આ પત્તાજી રહ્યા. હું એને પછી બોલાવી લાવું છું!' ફત્તાજી બોલ્યો.

થોડીવાર પછી પત્તાજી આવ્યા. મને ખબર હતી કે એની વહુનાં ઘરેણાં બાબત કાંઈક સામાવાળાએ દગો કરીને બિચારા છન્નાજીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હેરાન હેરાન કરી મૂકયા હતા. ને છેવટે છન્નાજીએ પોતે તનતોડ મહેનત કરીને એની પાઇએ પાઈ ચૂકવી દીધી હતી. પણ એ વખત એના શરીરને પડેલા ઘસારાએ છન્નાજીને જલદી ગલઢા બનાવી દીધા હતા. તેમ જ ત્યાર પછી એને માણસજાત ઉપરથી જાણે વિશ્વાસ જ ઊઠી ગયો હતો. પત્તાજી આવ્યા એટલે મેં એને પહેલું એ જ પૂછયું: 'કાં પત્તાજી! પેલા તમારા વેવાઈ ઠેકાણે આવી ગયા ?'

'અરે સા'બ! એ તો મફતના બાપુજીએ હાથે કરીને શરીર ઘસ્યું. આપણે તો એક શોધી કાઢયો. તમારા જેવો વકીલ, નોટીસ લખવાવાળો, કે બધું ય સમું સુતર થઈ ગયું.'

'ત્યારે વાત છન્નાજીની સાચી હતી નાં?'

'અરે સા'બ! આ રાજમાં સાચો હોય ઈ વે'લો મરે, એવું છે! ખોટો હોય ને ફરફરિયાં ફેરવે તો જિંદગીભર મજો કરે!'

હું તો સાંભળી જ રહ્યો. જ્યાં એક સફલી જેવી વાતનો નિકાલ લાવતાં કોર્ટો ને ન્યાયાધીશો સાત વરસ તો સાત મિનિટ જેમ ગણતા રહેતા હોય ત્યાં આ અર્ધદગ્ધી વાણીને ખોટી છે, એમ પણ કેમ કહેવાય?

ત્યાં તો પત્તાજી જ બોલ્યો: 'એ તો સા'બ! ચંદનને સૌ ઘસે. મજો બાવળને છે. આંહીં તો કાંટમાં ઊગ્યા હશે એ બધા ય મજો કરવાના છે. ને ચંદન થયા એ બધા ય મરવાના છે!'

ભૂંગળું વાગ્યું એટલે એ નીચે ઠેકડો મારીને ઊતરતાં બોલ્યો: 'કેમ સાચું છે નાં?' અને પછી ફત્તાજી તરફ ફરીને બોલ્યો. 'પેલા ત્રણ જણાના આવી ગયા છે હો!'

મને લાગ્યું કે માણસ તો કોણ જાણે, જમાનો પણ કોણ જાણે, પણ હવા તો ફરી ગઈ છે!

કદાચ કોઈ નિરાશાવાદી તો એમ માની બેસે કે પ્રજામાં ચોર છે, એને બદલે હવે તો ચોરની જ પ્રજા બની ગઈ છે. એ જમાનો તો નહિ આવે?

ગુરુકુલ કાંગડી
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

પ્રકાશક તથા વિક્રેતા

ગાંધીરસ્તાઃ અમદાવાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ધૂમકેતુ'ની 'યુગદર્શન ગ્રંથમાળા'

પચીસ વર્ષથી એકધારી ચાલતી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ

તણખા મંડળ પહેલું	૩–૮
તણખા મંડળ બીજું	૩–૦
તણખા મંડળ ત્રીજું	૩–૦
તણખા મંડળ ચોથું	૪–૦
પ્રદીપ	૩–૦
આકાશદીપ	૩–૦
અવશેષ	૨–૮
પરિશેષ	૩–૦
ત્રિભેટો	૩–૦
અનામિકા	૩–૦
વનછાયા	૩–૦
વનરેખા	૩–૦
મલ્લિકા	૩–૦
જલબિંદુ	૩–૦
મેઘબિંદુ	૩–૦
તેજબિંદુ	૩–૦
રાજમુગટ	૩–૦
પૃથ્વીશ	૩–૮
અજિતા	૪–૮
પરાજય	૪–૮
સર્જન ચિંતન	૨–૦
વાતાયન	૨–૮
પ્રતિબિંબ	૩–૦
રજકણ	૩–૦
પદ્મરેણુ	૩–૦
દંડી ક્રૂરતા (નાટકો)	૧–૮
પગદંડી	૩–૦
તુષારબિન્દુ	૩–૦
સુવર્ણરેખા	૩–૦
જલદીપ	૩–૦
હેમચંદ્રાચાર્ય	૨–૮
વાચિનીદેવી	૪–૮
ચૌલાદેવી	૪–૮
અજિત ભીમદેવ	છપાય છે
રાજસંન્યાસી	૪–૮
કર્ણાવતી	૪–૮
રાજકન્યા	૪–૮
જયસિંહ સિદ્ધરાજ [બર્બરકજિષ્ણુ]	૪–૮
,, ત્રિભુવનગંડ	૪–૮
અવંતીનાથ સિદ્ધરાજ	૪–૮
ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ	૪–૮
રાજર્ષિ કુમારપાળ	૪–૮
નાયકાદેવી	૪–૮
રાય કરણ ઘેલો	૪–૮
ગુજરાતનું ઇતિહાસદર્શન	૦-૧૪
જીવનપંથ	૪–૮
પડઘા	૦-૧૨
પડછાયા	૧–૪
વીર વનરાજ	૧–૦
એકલવ્ય	૦-૧૨
નેપોલિયન	૦–૮
પરશુરામ	૦–૮
હ્યુએનસંગ	૦–૮
ઉપનિષદ્કથાઓ	૨–૦
જ્ઞાનગોષ્ઠિ	૧–૦
વડને છાંયડે	૧–૦
બોધકથાઓ ૧–૨	૨–૦
લોક રામાયણ ૧–૨	૨-૧૨

[આખો સેટ રૂપિયા બસો લગભગ]

શારદા મુદ્રણાલય : અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar